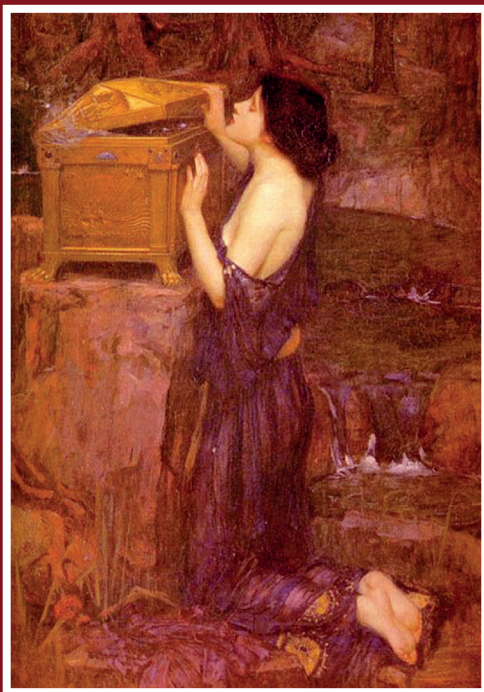

Pandora Könyvek 42.

Onder Csaba

FESTINA LENTE

Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról

EGER, 2020

Onder Csaba

Festina lente

Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról

Pandora Könyvek

42. kötet

Onder Csaba

Festina lente

Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról

Sorozatszerkesztő:

Dr. Pintér Márta Zsuzsanna

Az előző megjelent kötetek:

Zimányi Árpád:

NYELVVÁLTOZÁSUNK

MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI VONATKOZÁSAIBÓL

(39. kötet)

Istók Béla:

INTERNETES FUTBALLNYELVHASZNÁLAT

Közösség, mémek, szóalkotás

(40. kötet)

Ludányi Zsófia:

SZABÁLYOK, NORMÁK, NYELVSZOKÁS

Tanulmányok a köznyelvi és szaknyelvi helyesírás és nyelvalakítás köréből

(41. kötet)

Onder Csaba

Festina lente

Tanulmányok a 19. századi magyar irodalomról

Eger, 2020

Lektor:
Dr. Kusper Judit
egyetemi docens

A borítón
John William Waterhouse: *Pandora* (1896)
című festményének részlete látható

A mű elkészítését az EFOP-3.6.1-16-2016-00001,
„Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy
Károly Egyetemen” pályázata támogatta

ISSN 1787-9671
ISBN 978-963-496-137-6

A kiadásért felelős
az Eszterházy Károly Egyetem rektora
Megjelent az EKE Líceum Kiadó gondozásában
Kiadóvezető: Nagy Andor
Felelős szerkesztő: Domonkosi Ágnes
Műszaki szerkesztő: Molnár Gergely
Borítóterv: Kormos Ágnes

Megjelent: 2020-ban

Készítette: az Eszterházy Károly Egyetem nyomdája
Felelős vezető: Kérészy László

SZÉCHENYI

MAGYARORSZÁG
KORMÁNYA

Európai Unió
Európai Szociális
Alap

BEFEKTETÉS A JÖVŐBE

Tartalomjegyzék

Tartalom	5
Előszó	7
Határsértő olvasatok	9
Mosoly és harag: Utánzás, követés, majmolás – Gyöngyössi János leckéztetése	11
Sárkány a sziklaüregben: Berzsenyi Dániel és a magyar nyelvújítás	25
A szupernaturális és az igaz érzésű szűz: A magyar nyelvújítási harc gendertémáiból.....	65
Rögzült olvasatok	99
Hagyományozódó olvasatlanság: (A <i>Parainesis</i> , avagy az oráció nemes popularitása)	101
A „vértagadó testvér” és a „derék fajankó”: Néhány megjegyzés Arany János <i>Toldijának</i> polgári jogi szemléletéhez.....	121
Klasszikusok olvasása	135
Krúdy Gyula és a halált hozó olvasás: A tragikus tuzséri hipnózis	137
Szabó Magda Kölcseyt olvas: Megjegyzések Szabó Magda filológusi ars poeticájához	151
Appendix: Hermeneutics and close reading	169
Indecent Remarks: Cain and Abel – <i>Genesis</i>	171
The Layout: Vladimir Nabokov and Franz Kafka's ' <i>The Metamorphosis</i> '	183
A tanulmányok első megjelenési helye	193
Bibliográfia	195
Névmutató	207

ELŐSZÓ¹

„*Festina lente*”, vagyis: lassan siess! Ezzel a régi római szállóigével Italo Calvino egy esszéjében, a gyorsaságról szóló amerikai előadásában találkoztam először, és azonnal megfogott tömör enigmatikusságával.² Ekkoriban, vagyis az 1990-es évek közepén, fiatal olvasóként Calvino regényei igen nagy hatással voltak rám, különösen a *Ha egy téli éjszakán egy utazó* című, amelynek egyik fő témája éppen maga az olvasás volt. Legfőképpen valami izgalmas nyugtalanságra emlékszem, arra a bosszantó, de felettébb szórakoztató élményre, ahogyan eme regény határai érthetetlenül relativizálódnak, összegabalyodó textusai és metatextusai csapdába ejtenek, és végül újra és újra olvasásra készítenek. Calvino megtanított a gyanakvó – vagy ma úgy mondanám –, reflektált olvasásra, amely képes élvezni, ha előzetes elvárásait romba dönti egy szöveg.

Tehát nagyon is figyeltem ekkor Calvino szavaira, aki, bevallása szerint, már fiatalon a *festina lente* maximát választotta jelszavául. Mint amerikai előadásában hallgatóinak elmesélte, e két szónál és jelentésüknél is jobban vonzotta azonban a paradox mondás néhány nagyhatású ábrázolása, mint például a humanista kiadó, Aldo Manuzio emblémája, „amely ott díszlett minden címlapon, s egy horgony körül fickándozó delfinnel jelképezte a *festine lente* jelszót”. Calvino szerint mindez a „szellemi munka intenzitását és állhatatosságát” fejezte ki a védjegyen, mivel a *horgony* és a *delfin* egynemű, a tengerhez kapcsolódó képként volt érthető. Calvino, bevallása szerint, mégis inkább azokat a képeket szerette, „amelyek egymástól elütő figurákat” kapcsoltak össze, „talányosan, akár egy rejtvény”. Paolo Giovio tizenhatodik századi jelképgyűjteményében a *festina lente* ábrázolására szolgáló *lepke* és *rák* például ilyen volt számára: mindkettő különös, szimmetrikus állat, „egymás mellé téve pedig – mondja Calvino – meglepő harmóniát hoznak létre”. Mire tanít mindez? Engem a térben és időben távoli pontokat befogó és összekötő hermeneutikai erőfeszítésre és képzelőerőre, a megfelelő és igazi nyelvi kifejezés szüntelen keresésére, amely soha véget nem érő, de időnként megpihenő munka.

A *Festina lente* címet viselő kötet, amint azt alcíme mutatja: válogatott tanulmányokat tartalmaz a tizenkilencedik század magyar irodalmáról. Egyszerre jellemzi az egyneműség, vagyis egy eddigi szellemi munka állhatatossága és összegző szándéka (teknőc és tenger), és talán különös harmónia is (csiga és

¹ A kiadást az EFOP-3.6.1-16-2016-00001 „Kutatási kapacitások és szolgáltatások komplex fejlesztése az Eszterházy Károly Egyetemen” című projekt támogatta.

² Italo CALVINO, *Amerikai előadások. Hat feljegyzés az elkövetkező évezred számára*, fordította SZÉNÁSI Ferenc (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1998), 62–63.

lepke), ahogyan különféle olvasási problémák kapcsán egymás mellé kerülve felnyílnak a klasszikus magyar irodalom kiemelkedő vagy éppen kánonon kívüli alkotásai.

*

A tanulmányok egy része korábban nyomtatásban már megjelent, van köztük nehezebben és csak online elérhető, javított, átdolgozott, illetve most először közlendő szöveg is. Az előbbiek közé tartoznak az Appendix szintén olvasási problémákat bemutató, számomra kedves angol nyelvű tanulmányai is. Itt szeretnék köszönetet mondani a sorozatszerkesztő Pintér Márta Zsuzsannának, akinek ösztönzése nélkül ez a kötet aligha jött volna létre.

Eger, 2020. február 29.

Határsértő olvasatok

Mosoly és harag: Utánzás, követés, majmolás – Gyöngyössi János leckéztetése

Nem olyan „nagy” akarok lenni, mint Szókratész.
Egyszerűen csak az ő epigonja szeretnék lenni. Nem
a többié.

(VAJDA Mihály: *Szókratészi huzatban*)

„Utánozás majomszokás!” – mindezt akkor mondjuk,
ha valaki utánóz valakit és közben *letagadja*.

(Népszótár)

Az alcím elemei között szándékosan nincs feltüntetve az „epigon–epigonizmus” kifejezés. Az antikvitás mesterein és művein szocializálódott klasszicista szerzők – ismereteim szerint – nem használják ezeket a szavakat. Az alcímbe jelölőket használják inkább a később „epigonizmus”-ként megnevezett jelenség leírására. Persze a „nyomorult majom” *követő* és az „utóbb született” *epigon* nem feltétlenül szinonimái egymásnak, még ha a jelenség lényegét tekintve (vagyis hogy valaki utánóz valakit) nincs is különbség közöttük. Miközben ugyanis a mindenkori „epigonok” motivációi antropológiailag kódoltak, és mindmáig változatlanok (az utánzás olcsón juttat haszonhoz), az „epigonizmus” jelenségéhez fűződő mindenkori viszonyokban (s így a megnevezéseiben is) felfedezhetünk némi módosulást. A szóhasználatban tetten érhető változás leginkább az eredetiség (originalitás) átértékelődésével, pontosabban az ehhez fűződő viszony radikális megváltozásával állhat összefüggésben. A klasszicista diskurzus normakövető jellegéből adódóan még kénytelen megkülönböztetni a követés helyes és helytelen módjait. A romantika diskurzusai számára erre már nincs szükség, hiszen megszűnt a követendő norma. Az epigon a romantikus originalitás számára a kívánt eredeti hatás (és az osztatlan siker) csálthatatlan diszkurzív jelévé válik. A normakövető klasszikának viszont egyáltalán nincsenek ínyére a normasértők: a helytelen követőket a helyes útra kell téríteni, a javíthatatlanokat pedig örökre el kell tiltani és hallgattatni (letaszítva őket a Helikonról). A helyes és helytelen követés terminológiai megkülönböztetésének problémájához leginkább a jelenségről való metaforikus beszéd, illetve az ezzel kapcsolatban feltárló viszonyulási formák elemzésétől várhatunk némi segítséget. A következőkben idősebb Ráday Gedeon szövegén keresztül erre tennénk kísérletet.

Szolganyájak

Idősebb Ráday Gedeon *Parnaszszusi leczke*. T. T. Gyöngyösi János Úrhoz című episztolájában (1792)¹ nagyon világosan és egyértelműen áll előttünk egy markáns vélemény a követőkről. A 18. század utolsó harmadának irodalmi doyenje, Ráday – ahogy illik – Horatiusra hivatkozik a jelenség megnevezése (és minősítése) kapcsán:

„Nincs megvetni valóbb ’s nyomorultabb állat az olyan
Verskoholóknál kik követők ’s csak majmaj másnak.
Őket jól nevezé Flakkus *servum-pecus*oknak.”

Mielőtt megpróbálnánk válaszolni arra, hogy kik is ezek a követők, mi a baj velük, miért is nyomorultak, s legfőképpen miért a megvető, szenvedélyes viszonyulás, nézzük meg előbb a Horatius-hivatkozást! Horatius Episztoláinak első könyvében (Horatius, Ep. I. 19. 19–20. sor)² olvashatunk az említett „servum pecus”-okról:

„O imitatores, servum pecus, ut mihi saepe
bilem, saepe iocum vestri movere tumultus!”³

Az egykorú klasszicista diskurzus szótárából fordítva – Virág Benedek, a „Magyar Horatius”, néhány évvel később megjelenő könyvében (1815)⁴ – mindez így hangzik magyarul:

„Oh Követők, tí szolgai barmok!
Kába szelességetek hányszor már gyújta haragra,
És ismét hányszor kacagásra erőltete engem!”

¹ Megjelent: ÉDES Gergely, *Keservei és nyájjaskodásai* (Vázt: Máramarosi Gottlieb Antal betűivel, 1803), 180–184. Az episztolát Ráday megküldte Gyöngyösi Jánosnak és Édes Gergelynek is. Ugyanitt olvasható Édes válasza is: *Válasz a' Parnasszusi Leczkére*, in: uo., 185–190. Ráday Gyöngyösi (és a leoninus) ellen irányuló tevékenységéről lásd: KESZEG Anna, *Gyöngyösi János. Szövegek és kontextusok* (Budapest: Ráció Kiadó, 2011), 54–55, 110–111.

² A latin szöveghez a továbbiakban a következő kiadást használom, (a modern fordítások is innen származnak): Quintius, Flaccus, HORATIUS, *Összes versei*. Quinti Horati Flacci *Opera Omnia*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor (Budapest: Corvina Könyvkiadó, 1961).

³ Urbán Eszter fordításában: „Ostoba szolgai nyáj, ti utánzók, azt se tudom, hogy / ily hűhó láttán haragudjam-e vagy mosolyogjak.”

⁴ Q. HORÁTIUS Flakkus, *Levelei*, ford. VIRÁG Benedek (Budán: A' Királyi Magyar Universitas' Betűivel, 1815).

Az *utánzókat* (*imitatores*) Virág következetesen *követőknek* fordítja. A *servum pecus*ok magyarítása rendben lévőknek látszik (a Horatius által használt *pecus* kétértelműségét, amely egyszerre utal a *jószágra* – barom, marha – és az *emberi tulajdonságra* – buta ember –, Urbán Eszter fordításában az „ostoba” jelző egyértelműsíti; Virág a *move*re *tumultus* átültetésében – „kába szelesség” – érzékeltet valamit ebből). A harag és a nevetés kapcsán viszont Virág fordítása különbséget tesz a jelenséghez viszonyulás eredetileg eldöntetlen (*saepe bilem, saepe iocum* – gyakran haragszom, gyakran nevetek; Urbán Eszter: „[azt se tudom, hogy így hűhó láttán] haragudjam-e vagy mosolyogjak”) elemei között – hiszen nála a harag valódi, a kacagás viszont erőltetett, azaz színlelt lesz. Virág Benedek Horatius-fordításának eme metszete tehát két szembetűnő mozzanatban tér el az eredeti forrásától; úgy vélem, hogy az *imitatores* „követők”-ként való megnevezése, illetve a követőkhöz való inkább egyoldalú (*haragos, dühödt*) viszonyulás nem véletlenszerű fordítói megoldás. Mindez jól illeszkedni látszik a normatív jellegű klasszicista költői diskurzusrendbe, egyértelműen árulkodva az utánzókkal kapcsolatos valódi érzelmekről s a róluk való metaforikus beszéd legfontosabb elemeiről. Mindezt Ráday episztolája teheti egészen nyilvánvalóvá. Ahhoz, hogy megérthessük, miért haragszik annyira Ráday (s nyomában Virág és Kazinczy) a nyomorult követőkre, nézzük meg előbb, miért tud mosolyogni *is* az utánzókon Horatius Flaccus!

Horatius mosolya

Horatius Maecenashoz szóló episztolájában csaknem teljes egészében⁵ az utánzókról beszél. Némi iróniával és nem kevés gúnnyal teszi ezt, hiszen a jelenség egyszerre dühítő és megmosolyogtató számára. A premissza Virág fordításában így hangzik:

„Oh bölcs Meczénás, ha hitelt adsz régi Kratinnak,
Iztelen, egyszersmind nagy üdöre sem élhet az olly vers,
Melly vízkortyok közt készült el.”⁶

⁵ Horatius az episztoła utolsó szakaszában azon befogadóiról – többek között a grammatikus céhről – szól, akik valóban felbőszíthetik, s viszonyukból „mérgek vita lesz, s haragot szül, csúnya viszályt a harag s gyász, balvégtetű harcot.”

⁶ „Prisco si credis, Maecenas docte, Cratino, / nulla placere diu nec vivere carmina possunt / quae scribuntur aquae potioribus.” Urbán Eszter fordításában: „Ó, bölcs Maecenas, ha hiszed, mit a régi Cratinus / mond: tetszést nem arathat, s fenn se maradhat a vers, ha / vízvedelők írják.”

A tetszés (a megélt siker) és az idő legyőzése (halhatatlanság) a poéták legfőbb motivációja. Ennek elérése azonban korántsem egyszerű. (A megfelelő recept nem ismert, ellentétben a hozzávalókkal – lásd például: Horatius Ep. II. 1.) A józanság (*sanus*) például éppen elég ok arra, hogy a Helikonról kirekesztessenek (*excludo*) a poéták.⁷ Ha tehát a vers készítéséhez bort kell inni (ahogyan azt Homérosz, Ennius példái is mutatják), akkor a poéták (az ihlet, a tehetség és a szenvedély hiányát pótlendő) isznak, és „nem szüntenek egymást / Éjjel duskával fárasztani, nappal okádni”.⁸ Horatius borivásra buzdító tanácsa mélyen ironikus; az újabb példával megfogalmazott kérdés („Haki mord arczczal, saru nélkül jár, ki csöpöből / Szótt kis köntösben Kátót ábrázza, szokását / Kátónak ’s nemes erkölcsit kimutatya-e azzal?”)⁹ csupán költői. Virág Benedek fordításában árulkodó a konklúzió: „A’ követésre való szép példa, csalóka s’ bolondít.”¹⁰ Eszerint ugyanis van követésre érdemes példa; a baj (reflektálatlan, kritikátlan és globális – minden részletre kiterjedő, összességében tehát: szolgai és ostoba) követés módjában van, amely leginkább csak a *látható külsőségeket* képes utánozni („majmózni irígyül”).¹¹ A jelenség leírása és jellemzése („Történnék halvány színem, mindenki köményből / Főtt vizet innék!”) gúnyos; a szemlélő Horatius reakciója (sóhaja, kifakadása) ugyanakkor ambivalens viszonyulásra mutat, hiszen maga a jelenség (*movere tumultus*) is *groteszk*: szánalomra méltó, dühítő és nevetséges. A szemlélőben ezért eldöntetlenül mosoly és harag váltakozik az érthetően hallhatatlanságra és sikerre vágó, de csak ostoba utánzásra képes erőlködés miatt. (Ne feledjük azonban: Virág számára a *kába szelesség* megítélése inkább egynemű; az ő Horatiusa sokkal inkább haragos.)

A reflektálatlan követés példáinak bemutatása során nevetségessé tett utánczó (imitatores) megnevezése (*servum pecus*) találó metafora a jelenség leírására. A

⁷ Lásd: Horatius Ep. II. 1. 295–297. sor: „Ingenium misera quia fortunatius arte / credit, et excludit sanos Helicone poetas Democritus...” Virág Benedek fordításában: „A’ természeti észt ’s ösztönt mivel Abdera Bölcsé / A’ kínzó reguláknál jobbnak tartya, ’s poétát, / Míglen egészséges, nm ereszt Helikonra”; Urbán Eszter fordításában: „Semmi a szánalmas műgond, és minden a lángész!” / Mert Democritus így szólt, és lezavarta a józan / költőket a Helikon-hegyről...”

⁸ „»Forum putealque Libonis /mandabo siccis, adimam cantare seueris« – / hoc simul edixi, non cessavere poetae / nocturno certare mero, putere diurno.” Urbán Eszter fordításában: „»A dalokhoz / nincs joga száraz torkúaknak: ott a forum s a Libo-kút« – / hirdettem valahol, s a poéták isznak azóta / éjhosszat versenyt, s mind büzlík nappal a bortól.”

⁹ Urbán Eszter fordításában: „Hogyha Catot mímelve komor képpel, saru nélkül / járkálnak, szűk tógában, tán elhihetik, hogy / bennük is él a catoi erény s ama hősi derékség?”

¹⁰ „Decipit exemplar vitiis imitabile”. Urbán Eszter fordításában: “Póru jár, ki csupán a hibát lesi el.”

¹¹ Virág Benedek fordításában: „Jarbita meggebedett, mikoron Timagennek akarta / Bő s szaporán pörgő nyelvét majmózni irígyül.”

metaforikában rejlő oppozíció azonban kikényszeríti a másik tag (*a birkanyáj előtt haladó főkolompos*) definiálását is. Eme definíció azonban (csöppet sem ironikus módon) elsősorban mégis inkább magát a helyes követőt (*Horatiust mint követőt*) írja le, semmint az ingeniumot, a „lángészt” (*Horatiust*). Pontosabban fogalmazva: a követésre való szép példa kiválasztása és helyes követésének meghatározása szükségessé teszi a költői identifikációt is. Az erről valló személyes elbeszélésben mindez az út metaforájának alkalmazásával történik:

Nem járt útra szabad lépést én tettem először.

Senkit nem követék. Kalaúz lehet, a' ki magához

Bizhatik.¹²

[...]

Arkilokust én hoztam Római földre,

Verse nemét 's lelkét igyekeztem benne követni,

Nem tárgyát 's szavait, mellyekkel verte Likambest.¹³

Horatius előbb azt jelenti ki (a követés nyelvén), hogy a költői egyéniség (ingenium) nem követ senkit, hanem őt követik: „Qui sibi fidet, dux regnet examen”. Majd pedig azt (empirikusan), hogy Arkhilokhosz római földre hozása *bizonyos értelemben követés* (secutus) volt. Virág Benedek fordítása igyekszik (értelmezve) feloldani eme hat sor lehetséges dilemmáit (amelyet a metaforikus és fogalmi nyelvhasználat keveredése okoz). Virág a „dux regnet examen”, vagyis a „servum pecus”-ból fakadó csoportmetaforika helyett fogalomra vált, és a „Kalaúz” kifejezést alkalmazza (amelyet itt a ‘vezető’ s nem az ‘eligazítást adó’ mű értelemben vehetünk).¹⁴ A *kalauz* szó (talán a helyes követés kidomborítása érdekében) nem véletlenül áll a *kirajzó kas* helyén, mivel Virág fordításában Horatius így nem a követők/utánzók (a servum pecusok), hanem Arkhilokhosz *vezetőjeként* jelenhet meg előttünk. Így nyerhet értelmet a kijelentés: „Arkilokust

¹² „Libera per vacuum posui vestigia princeps, / non aliena meo pressi pede. Qui sibi fidet, / dux reget examen.” Urbán Eszter fordításában: „Elsőként, szabadon törtem sose járt utat, én nem / léptem senki nyomán. Aki bízva magában, az élen / jár, az után rajzik ki a kas.”

¹³ „Parios ego primus iambos / ostendi Latio, numeros animosque secutus / Archilochi, non res et agentia verba Lycamben.” Urbán Eszter fordításában: „S a Paros-beli jambust / én hoztam legelőbb Latumba, de Arhilochusnak / mértékét csak s lendületét, nem utánóztam a tárgyát, / sem szavait...”

¹⁴ Baróti Szabó Dávid szótárában: „Kalaúz: vezető, út-mutató. kalaúzolni. kalaúzkodni.” In BARÓTI SZABÓ Dávid, *Kisded Szó-Tár*, Második ki-adás, meg-bővítve. (Kassán: Ellinger János' betűivel, 1792). Illetve: BERZSENYI Dániel, *Versei*. Kiadta egy kalauz Értekezéssel megtoldva barátja HELMECZI Mihály. Második megbővített kiadás (Pest: Trattner János Tamás, 1816). Vagy korábbi: PÁZMÁNY Péter, *Isteni igazsagra vezérleo kalavz*. Pozsony: 1613. *Isteni igazsagra vezérleo kalavz*. Mellyet írt, PAZMANY Peter Iesvitak Rendin valo tanito. (Pozsony: 1613).

én hoztam azaz: én vezettem] Római földre”. A görög költő Rómába vezetése végső soron nem jelent mást, mint követést – követés és követés közt azonban óriási különbségek lehetnek. Az antik auktorok kalauza kifejezés alatt – Virág szótára alapján – az ingeniumot mint helyes és jó követőt kell értenünk. A követésre való szép példa (például Arkhilokhosz) akkor nem bolondít, s akkor nem csalóka, ha *mértéket* (versnem, forma) és *lendületet* (lélek, dinamika) „utánoz” csak; a követendő példa *tárgyát* és *szavait* a helyes követő nem veszi át.¹⁵ A helyes követés *módja* mellett világossá válik annak valódi *célja* is: mindez szolgálat, valami ismeretlennek az ismeretessé tétele, honosítása, integrálása. Mindez persze csak akkor érvényes (így együtt), ha az ingenium elsőként (*ego primus*) teszi. („Én ezt, kit mások még nem hirdettek, először / Ismertettem meg Rómával, Római Lantos. / Örvendek, hogy ez újságért a’ szép nemes elmék, / Könyvemet olvasván, jó szívvel vannak irántom.”) Végső soron tehát a követésnek van helyes, elfogadható, megengedett módja, de valójában csak az ingenium lehet igazi követő, ha azt a fentebb sorolt feltételekkel s mértéktartással teszi, s az mindenkinek (önmagának, a „kalauzolt” másik ingeniumnak s az olvasóknak is) javára válik.

Ráday haragja

Ráday Gedeon *Parnaszszusi lecke* című episztolájában (amelyet az érintettnek is megküldött, s amely halála után jelent meg nyomtatásban) nyoma sincs a horatiusi bosszús mosolynak. A követőkhöz való viszony ambivalenciája helyett egyértelműen a harag, a verbális agresszió diszkurzív kifejezései jelennek meg a szövegben. Az ironikus, gúnyos (ambivalens) viszonyulás helyett a szidalom, a kirekesztés, a tiltás retorikája érvényesül a Horatius-episztolából ismert metaforika kibontása és nyers jelzőkkel való megerősítése során. Míg Horatiusnál a helyes követői magatartásról való beszéd a költői identifikáció részeként jelent meg, addig a Ráday-szövegből ez az identifikációs aktus hiányzik. A 18. század végi klasszicista diskurzus képviselői már követendő mintaként, előírászerű normaként tekintenek az antikvitas auktoraira és műveire. A poétától elvárható egyéniséggel („mivel vagy Gyöngyösi Gyöngyösiként írj”) szinte egyenértékű a helyes normakövetés elvárása is. A költőt és annak szolgálai követőit leíró opozíció mellett (pontosabban: még előtte) megjelenik a normakövetői és a normasértői szembeállítás, amelyben Ráday elsősorban a *norma őreként* (pedellusaként) nyilatkozik meg, semmint költőként. A beszélő saját identifikációjának lehetséges

¹⁵ Nyilván ez a kitétel nem egyszerűen csak a servum pecusok módszerétől való elhatárolódást jelentheti, de a plagizálás alapvető ismérveit is megadja. Kérdés: hol a határ az epigonizmus és a plágium között?

helyein tehát a (részletezett) norma (és a követendő példák: Vergilius, Homérosz) mintázatai állnak. Ráday episztolája a helyes és a helytelen követésről szóló kettős beszéd, amelynek első része a normasértő költő Gyöngyössihez, míg a második a normasértő Gyöngyössi szolgái követőiről szól.

Lecke és leckéztetés

Az első bekezdés, a cím tematikus (parnasszusi, azaz *költői*) és rématikus (*lecke*) elemeivel kiegészülve, a szöveg helyes elérésének műfaji és modális kódjait tartalmazza:

„Jól tudom én magam azt hogy vagynak, Gyöngyösi, mostis
Számptalan olly Magyarok kik versmívedbe szeretvénn
Rithmusid' ekkhóit csaknem bámúlva csudálják.
Itt se veled se velek nem czéлом szállani perbe.”

Annak előrebocsájtása, hogy mindez *nem perbeszéd*, sem a *szerzővel*, sem a *szerző olvasóival* (rájuk később még visszatérek), a dolog kényes volta miatt szükséges. (És ne feledjük: a szöveget Ráday előbb megküldi az érintettnek, életében nem is kap szélesebb nyilvánosságot, még ha az episztolaforma kódolja is ennek lehetőségét.) A perlekedés pejoratív (a másik megértését nélkülöző, időben elhúzódó, elfajuló, eredményt később hozó) módjával szemben Ráday konstruktív kíván lenni. Még az elején rögzíti azt is, hogy nem személyes okok (irigység, féltékenység), hanem szájalom vezérli („nem irigy 's nem azon szándék íratja betűim, / Hogy tegyek ócsárlást nyertt érdemeidbe, de szánlak!”). A megszólalás tehát műfajiságában, intonáltságában, gesztusaiban baráti, jóakarói, egyszerre szólaltatva meg az idősebb költőtárs intő és a normát (a klasszicista értékközösséget) képviselő mester leckéztető hangját. A megkeresés oka az, hogy Gyöngyössi ugyan ingenium, született poéta („Mindennek szemibenn tűnő, hogy gyenge korodtól / Fogvást hörpölted Pégaz' rúgása' patakját / S Fébus *mint született Danlót* koszorúztata téged.”), de elvesztegeti a tehetségét és erejét, mivel a követés helyes útjáról letért, nem megfelelő versmértékeket használ:

„Mert felséges erőd' illy munkás rithmusok által
Majd inkább csak vesztegeted 's a' hangra szorosbbann
Szükség vígyáznod, mint gondolatid' velejére,
Mellyeket e' nagy nyűg szabadossan folyni nem enged,
Mert a' rithmus ugyan a' versmívben csupa békó.”

A normakövetéssel kapcsolatban megtett „szívbéli tanácsok” általában és konkrétan a helyes versmérték betartására vonatkoznak („a’ hangra szorosbbann / Szükség vígyáznod, mint gondolatid’ velejére, [...] / ‘S a’ mértékre szedett versbenn ne vegyíts soha rithmust [...] Kötve van itt tollunk a’ mérték osztogatásnak / Terhe miatt” stb.). A Horatius-episztolából már ismert Virág-féle kalauzfordulat is megjelenik az antik görög és római verselés kapcsán:

„A’ mi Hazánkba pedig Szilveszter akarta behozni
(Oh be! dicső szándék) e’ versnek hajdoni módját.
Ah mért nem! mért nem követék őt másokis osztán?”

Ráday tehát felmondja a leckét, s egyben (kritikai észrevételeivel) finoman leckézteti is Gyöngyössit. Ráday úgy véli, hogy Gyöngyössi normasértése érvekkel, intéssel, jó tanáccsal, kéréssel korrigálható; belátásra lehet őt bírni, végső soron jó eséllyel *nevelhető*. Az episztola eme első szakaszának zárata azonban roppant figyelemreméltó:

„de te Gyöngyösi még most
Megtérhetsz, ki ha Distikonid’ viszszhangra szabását
Abba hagyod; már én látom szemeimmel előre
Mint fog azonn Pallás örvideni! mint fog Apolló!
‘S homlokod a’ Múzsák koszorúval mint kötik-álta!
Vénus társaiis, a’ hármas Kellemekek osztán
Öszvefogott karral víg tánczoknak hogy erednek!
‘S hogy fog ama’ Helikon’ szava zengeni: Gyöngyösi megtért!
Mind így lesznek ezek; és én, ha előbbi szokásod’
Elhagyod, (a’ melly már kérdést sem szenyved előttem)
Készülőbe vagyok magamis, hogy az ilyen esetbenn
Tiszteletedre kivált örvendő verseket írjak.”

Gyöngyössi *megtérhet*: eme öröndetesen várható, de még feltételes, az érintett döntésétől függő esemény bekövetkezését vizionáló helikoni kép (amely akár a jutalomként beígért „örvendő versezet” első fogalmazványának is tekinthető) egy *virtuális közösséget* ábrázol, amely átvitt értelemben a Ráday által képviselt (az ő hangján megszólaló) érték- és normaközösséget is allegorizálja. Ide lehet vissza-, illetve megtérnie Gyöngyössinek. A lecke és a leckéztetés ezzel véget ér, a norma örének (pedellusi) retorikáját a Helikonra való visszatérés metaforikája váltja fel. Gyöngyössi azonban nem egyszerűen *letért* az oda vezető útról, amelyre most *visszatér*, hanem *megtér* az adott közösséghez. A szóhasználat morális vetülete mellett (a megtérés mint vezeklés és mint megbocsátás) így a nyájtól elkódorgott bárány (és Ráday a nyáj pásztora) képze is erőre kap. Különösen akkor, ha a boldog vég látomása csak a dramaturgiai fordulatot biztosítja a folytatáshoz.

Ahhoz a folytatáshoz, amelyben a főszerepet bizonyos nyomorult szolgálai nyájak játsszák. A helikoni lakók (konkrét és virtuális) közössége mint *isteni* nyáj groteszk módon állítódik így szembe a servum pecusok *ostoba* közösségével. Talán nem véletlen a Ráday-episztola eme fordulata és fordulása; hiszen mindaz, ami megtörtént (Gyöngyössi elkóborlása, normasértése), nem maradt következmények nélkül: követői támadtak a rossz példának.

Fontos kiemelnünk, hogy az episztola eme második része nem általában a követőkről, hanem Gyöngyössi követőiről szól. A beszélő korábban baráti, megértő hangneme, stílusa alapvetően változik meg. A hasonlatokban és a jelzős szerkezetekben megmutatkozó erős verbalitás *implicit módon* továbbra is Gyöngyössi János leckéztetése: a még meg nem tért bárány szembesítése tettének következményeivel, aki ahelyett, hogy az antik auktorok kalauza lett volna, nagy bajt csinált, s főkolomposa lett egy ostoba szolganyájnak:

„Ekként teveled már nem volna bajom, de van ám még
Mit 's kinek szőljak (nyomorúltt követőidet értem)
Kik máris Helikont ellepték sáska seregként
Múzsák' terheivé lévén; 's azt mondom ezeknek:
Nincs megvetni valóbb 's nyomorultabb állat az olyan
Verskoholóknál¹⁶ kik követők 's csak majmaj másnak.
Őket jól nevezé Flakkus *servum-pecusoknak*.”

Mivel magyarázható ez a szenvedélyes megvetés, ez az ellenszenv? Miért ez a mértéktelen harag? Miért nem tud Ráday mosolyogni *is*? Egyszerre nevetni a követőkön és haragudni rájuk? A sáskasereg (a korábbi méhraj analógiájára, de azzal ellentétben), vagy akár a később szóba kerülő *rühek*, *károgó varjak nyájai*, *csergő szarkák hitvány serege* meglehetősen *kártékony és ragályos* csoportosulások benyomását keltik. Ne feledjük: Ráday nem saját, hanem Gyöngyössi normasértő követőit szapulja imígyen! A Horatius-episztolában gúnyolt követők jó mintákat (Homérosz, Ennius, Cicero s Horatius) követnek ostobán: erre a bosszús nevetés. A Ráday által emlegetett követők viszont egy rossz példa, egy hibás minta (a normasértő Gyöngyössi) ostoba követői, ami eszerint súlyosbítja megítélésüket, hiszen fokozzák a már meglévő bajt, növelve (például az olvasókban) okozható kár mértékét (Szó szerint: „ezen rüh [...] elne ragadjon! / És osztánn a' jobb ézlésis füstbe ne menjen!”) A velük járó baj tehát bosszúságot és haragot szül,

¹⁶ Ráday megszorítása („olyan”) egyfajta különbségtételre mutat, hiszen a verskoholók (versificator) közt akad néhány jobb is, „[a]kiknek munkás faragású verseik [azonban] / Minden cél s akarat nélkül firkált csupa hangok” csupán; a többség nyomorult követő (majom). A középszerű költőkről lásd: Horatius Ep. II. 3. 368. sor: “bizonyos dolgokban a jó közepesnek elnézés járhat. [...] / Ám közepes költőn soha ember, / isten s könyvesbolti kirakat nem fog könyörülni.” (Urbán Eszter fordítása)

s azonnali intézkedést vár el (az „erőltetett kaczagásnak” sincs helye). Miért nem tud mosolyogni Ráday a majmokon? A kulturális evolúció szempontjából az utánzás természetes és észszerű stratégia. Különösebb fáradság nélkül lehet szert tenni új megoldásokra. A követők stabilizálnak és terjesztenek, általánossá tesznek. Valószínűleg éppen ez a baj, ettől tart Ráday: elharapódzik valami (mint a rüh), aminek nem volna szabad elterjednie. (*A rossz példa is ragadós.*)¹⁷

Ráday látható élvezettel és bőséggel bontja ki a Horatiusnál fellelt *servum pecus* metaforáját, érzékletesen előadva, miért is nyomorult állat minden Gyöngyössi-követő:

„Mert nyírt szárnyaikonn nem tudván járn magoktól
Nem tudnak levegőt hasgatva repülni magasbbra
Mint az előttök előbb elmentt pelyhes verebecske.
És noha csak föld színt gyerekes játékba maradnak
Azt vélik hogy már Helikon’ tetejére felértek,
És ottan Virgil mellé telepedtenek éppen
Ámbár nagy nehezen mászhatanak ők csak az aljig.”

A tehetségtelenség mellett (nem tudván járn magoktól) leginkább az önhittség, a dühítő és téves önértékelés miatt (azt vélik, hogy már Helikon tetejére felértek). Ráday a *servum pecus*ok leírásakor az út metaforáját az ekkoriban Magyarországon elterjedő Helikon vagy Parnasszus-topossal kombinálja.¹⁸ (Virág Benedek fordításában is emiatt nyerhet értelmet az imitatores következetes követőknek fordítása, illetve a Kalaúz kifejezés.) A Helikon-toposzon alapuló allegorézis – a jelenség elbeszélhetővé tétele, képletes beszéddel való *megmutatása* érdekében – jellemzően a térbeliesülést kifejező alakzatokat használja. (A Helikonra tartó versificator, nyomorult követő képi ábrázolásaként lásd a *Mondolat* híres

¹⁷ (*Mint ahogyan a jó is.*) Ide vágó egyik kedvenc történetem így szól. Japán főemléskutatók Dél-Japán egyik szigetén az ott élő makákóközösség túlnépesedési és éhezési problémáin próbálták enyhíteni, s ezért búzaszemeket szórtak ki a homokos tengerpartra. Egy Imo nevezetű zseniális makákó azonban ráunt a fáradságos munkára, hogy a búzaszemeket egyenként elválassza a homokszemektől, és „talán dacból, elkezdte marokszám behajigálni a vízbe a búza és a homok keverékét. A búza a felszínen maradt, a homok elsüllyedt, és ezt a tényt Imo nyilvánvalóan felismerte. Ezzel a szitálási módszerrel jól be tudott lakni (persze a búza vizes volt), s míg az idősebb makákók begyöpösödött módon fűtyültek rá, a fiatalabb majmok, úgy látszik, megértették a felfedezés fontosságát, és utánozták Imót. A következő generációban a módszer még jobban elterjedt, s ma már a sziget minden makákója szakértője a vízzel való rostálásnak.” Carl SAGAN, *Az éden sárkányai. Tűnődések az emberi intelligencia evolúciójáról*, ford. SZILÁGYI Tibor (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990), 151–152.

¹⁸ Erről lásd például: HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Kazinczy Ferenc civitas litteraruma és a keszthelyi Helikon”, in *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 9 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000), 173–182.

metszetét.) A térbeli mozgást leíró metaforika (a helikoni ösvényen megjelenő mozgásformákkal: az ösvény kitaposása, a követés, a kalauzolás) leginkább a *térbeli távolságot* képes kifejezni, az időbeliség egyedül legfeljebb a nyáj metaforájából következő szinkronitásban („itt jönnek mögöttem”), illetve a kalauzolás miatt a szinkronitás-absztrakciókban („Arkilokust én hoztam Római földre” – azaz tulajdonképpen „együtt jöttünk”) mutatkozik meg. Az *epigon* kifejezés ehhez képest paradigmaváltást hoz: a normakövetést a térbeli mozgással leíró és kifejező metaforikát az *időbeliség* megjelenítése váltja le. A szóban rejlő temporalitás (az *epigon* annyi, mint „utóbb született, utód”) immár időbeli távolságot fejezi ki, amely (mindamellet, hogy törli az egész klasszicista költészeti kánon normarendszeren és annak *követésén* alapuló ideáját) az eredetre való reflektálással ontológiai vetületet ad az elsőség kérdésének. (Az *epigon* ugyan továbbra is egyet jelent majd a tehetségtelenséggel és a sikerre való vágyakozással, de időbe vetettsége miatt inkább szánalom, elnéző mosoly illeti majd, semmint bosszúság.)

Ha tehát a *servum pecusok* önhittent azt hiszik, hogy már a Helikonon vannak (mintegy maguknak osztva ki a költői státuszt), akkor (nyilván képletesen) le kell őket onnét taszítani (ahogyan azt Démokritosz tette). Már csak két kérdés marad hátra: Vajon miért nem nevelhetőek a majom követők? (Mi teszi alkalmatlanná erre őket?) Hogyan (és kik) végezzék el a kirekesztésüket? A lehetséges válaszok az *episztola* utolsó szakaszában találhatók:

„Óh hátt e’ jó éz akadályairól mi tanácsot
Adjak? mint gátoljuk ezen rühet? elne ragadjon!
És osztánn a’ jobb ézlésis füstbe ne menjen!
Legbizonyosbb mód ez: Helikont tiltsák-el örökre
Tölök Muzsáink ’s hallgattassák-el örökre
Ezt a’ károgató várjaknak nyájait, ezt a’
Csörgő szarkáknak hitvány seregét, ne borítsák
Azt a’ szent hegyet el. Ha pedig hogy mégis akarnák
Ők valamit, ezután másbann nem versfaragásbann
Törjék a’ fejüket; mert sántáknak Buda meszsze.”

Az első kérdésre látszólag egyszerű és lakonikus a válasz: a nyomorult követők a jó[zan] ész akadályai, azaz mivel ők maguk nem rendelkeznek ezzel, ezért értelmesen nem is meggyőzhetőek. Alkalmatlanok a nevelésre. Mi több, itt nyerhet értelmet eme szerzők *állatoknak* (vagy éppen majomnak) való titulálása, amely nem pusztán sértés. Az *oktalan*, „Minden cél ’s akarat nélkül” való *állat* nem rendelkezik az emberéhez hasonló értelemmel. Vajon rendelkeznek-e *lélekkel* az állatok? Ha megnézzük a Prédikátor Salamon könyvét, akkor még érdekesebb mindez, ahol egy helyütt találjuk e kettőt: „Az emberek fiainak vége

hasonló az oktalan állatnak végéhez, és egyenlő végök van azoknak; a mint meghal egyik, úgy meghal a másik is, és ugyanazon egy lélek van mindegyikben” (Préd. 3:19 – Károli Gáspár fordítása). Nem szeretnék belebonyolódni a lélek fogalmáról és fordításáról szóló kérdésekbe a héber *ruah* és a görög *pneuma* szavak kapcsán; valószínűleg csak az „éltető lehelet” egyforma emberben és állatban; s mivel egyedül az ember rendelkezik értelemmel, Platón szerint így egyedül az ő lelke teljes, benne mindhárom (az értelmes, az indulatos és a vágyakozó) rész megtalálható, míg az állatok lelke csak vágyakozó és indulatos részből áll. Az állatoknak, így tehát a majmoknak nincs (emberi értelemben vett) lelkük. A lélek-lélektelenség kérdését Horatius már idézett, a helyes követésre vonatkozó premisszájának első fele veti fel, ahol tehát ezt olvashatjuk: „numeros animosque secutus Archilochi”. Virág Benedek fordításában: „Verse nemét ’s lelkét igyekeztem benne követni”. Nem tudok válaszolni pontosan arra, hogy mit is értsünk eme *lélek* alatt (ráadásul a latinban alig választja el valami egymástól az *animust*, az *animát* és az *animált*); sokkal inkább az foglalkoztat, hogy Gyöngyössi követői nem véletlenül vannak *oktalan* és *lélektelen* jószágoknak nevezve. Hiszen éppen lélektelenségük az akadálya annak, hogy bármit is megérthessenek (megérezhessenek stb.) egy igazi ingeniumból; egyedül a külsőségeket *utánozzák* (mint a majom), akarat és cél nélkül bandukolva (mint egy birkanyáj).¹⁹

Hogyan (és kik) végezzék el a kirekesztésüket? E tekintetben Ráday *közös* fellépést sürget, amelyet (nem véletlenül) már többes számban fogalmaz meg („mint gátoljuk ezen rühet?”). A kártevők sorsáról való *tanácskozás*ba a már megtértnek tekinthető Gyöngyössi is bevonódik (tegye jóvá, amit okozott), az általa okozott probléma végső soron mégis együttes (az egész érték- és normaközösséget érintő) felelősséggel jár. A többes szám használata és a közös cselekvésre buzdítás együttesen teszi érzékelhetővé a beszélő hatalmi pozícióját, amelyet a *javaslat* (örök eltiltás) egyértelműen megmutat. A feladatot a költőknek kell elvégezniük („Helikont tiltsák el örökre / Tőlök Múzsáink ’s hallgattassák-el örökre”) a maguk költői eszközeivel. Lényegében így Ráday episztolája (mint szöveg, mint a problémáról folyó beszéd, mint kemény verbális leckéztetés) már maga is eme fellépés és tiltás megnyilvánulása. Az episztola maga a költői megoldás a követők ellen. Kazinczy a „lélektelen Író” *agyonverését* javasolja a *Tövisek és Virágokban* – persze a nevetségessé tétel eszközeivel. Ráday

¹⁹ Innét (lélek-lélektelenség) nézve más értelmet kaphat Kazinczy *Epigrammai morál* című epigrammájának „lélektelen Író”-ja is, akit így a nyomorult követőként (*servum pecus*) azonosíthatunk. Ha így van, akkor *Az én sugallóm* „dagályos”, „félbolond” és „féllokoska” megnevezései sem vonatkozhatnak másra. Kazinczy „csintalan, dévaj” gyermeki Múzsája ellenük lép fel – ahogyan azt Ráday javasolta –, őket üti, csigázza (kínozza) s veri agyon – nevetve, azaz a maró gúnnyal, szavakban. Lásd [KAZINCZY Ferenc], *Tövisek és Virágok* (Széphalom, 1811), 36.

javaslatából azonban szemernyi humor sem érződik. (Legfeljebb a „károgató várjaknak nyájai”-n nevethetnénk, ha nem lenne, talán az indulat miatt, enyhén képzavaros.)

Mert nincs rossz olvasó, csak rossz író

Nem válaszoltunk még arra a kérdésre, miért is nem kíván perlekedni idősebb Ráday Gedeon Gyöngyössi János úr olvasóival. Úgy vélem, hogy nem mond le róluk, csak nem vitatkozik velük. Mert hogyan is lehetne perlekedni az olvasóval? Mert hogyan is lehetne meggyőzni az olyan magyarokat (olvasókat), akik *csaknem bámulva csodálják* Gyöngyössit? Az olvasó leginkább a szerzőn keresztül nevelhető, tehát az ő leckéztetésén át vezet az út olvasói felé is. Az episztola így számukra is meggyőző és tanulságos lecke kíván lenni, hogy a még most (*birkamód*) bámulva csudálók jó olvasók lehessenek.

Sárkány a sziklaüregben: Berzsenyi Dániel és a magyar nyelvújítás

„Gyermekek ’s pondrók’ dolga a’ tzivódás,
a’ böls nyugszik, mint a’ sárkány a’ sziklaüregben.”

Berzsenyi Dániel: Antirecensio Kölcsey’

Recenziójára

1817–1818

Előhang egy különös esethez

„Különös – írja Berzsenyi egy megjelentetésre szánt, de végül nem publikált írásának végén –, hogy engem, ki minden szavammal, a’ Haza’ és Tudományok’ Szeretetét kívántam gerjeszteni, ki senkit meg nem sértettem ’s mindennek hizelkedtem, mind a’ két felekezet rutul meg támodott!” Az itt néven nem nevezett, de minden bizonnyal *tudvalévő* felekezetek *tudvalévő* támadásaiért végső soron önmagát okolja. „Tapasztaltam – írja –, hogy Solon’ törvényét, mely szerint a’ Nép villongásiban a’ neutralitás tiltatik, még a’ magyar Poétának is veszedelmes megszegni.” „De – teszi máris hozzá, egyben zárva is mondandóját – én mindenkor azt tartottam, hogy hitünk ’s meggyőződésünk ellen tselekedni – bűn. ’S ha ezen principium mellett botlani találtam, ne feledjük el a’ mit én magamrul mondék *ember voltam, tsak gyarlóság létem’ fényes béllyege*, ’s így osztán nem feledünk el emberek lenni.”¹

Az *Antirecensio* Kölcsey’ Recenziójára Berzsenyi Dániel ama reflexióinak egyike, amelyet a verseiről (az ő szempontjából: személyéről) írott kritika (*recensio*) elleni írásként (*antirecensio*) elsőként kívánt publikálni. Az írás zárlatából vett idézet azért érdemel különös figyelmet, mert az egy olyan kontextust vázol fel, amely nem csupán keretül szolgál a történéseknek, de lényegében azok kiváltó okaként van feltüntetve. Ebből következően *nem* a Kölcsey-kritikát, hanem egy *felekezeti konfliktust* jelöl meg a megszólalás indokaként. Ez a zárlat megfelelő helyet nyújt arra is, hogy a szerző eme felekezetek közötti konfliktus kapcsán (amelybe szerinte akaratan kívül keveredett) önmaga szerepéről gondolkodva megnyilatkozzon. A színre vitt apologetikus önreflexió, amely helyzetének megértésére és újragondolására, illetve mások előtt való megértetésére és elfogadtatására irányul, egy figyelemre méltó szemléleti keretet is megteremt,

¹ BERZSENYI Dániel, „Antirecensio Kölcsey’ Recenziójára”, in BERZSENYI Dániel, *Próza munkái*, kiad. FÓRISZ Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái, 29–60 (Budapest: Editio Princeps Kiadó, 2011), 29.

amellyel a magyar irodalom közösségének belső viszálját a nemzeti közösség egészének horizontjába emelve értelmezteti.

Ugyan a Kölcsey Ferenc és Berzsenyi Dániel között látszólag minden előzmény nélkül kialakult, személyeskedő jellegű, már a maga idejében (1817) elhíresült „kritika-vita” jól ismert² – sokak által sokszor és sokféleképpen vizsgált, hatását tekintve pedig népszerű története az irodalmi közgondolkodásnak,³ kirobbanásában a lehetséges motivációk összjátéka mégis paradox képet mutat. Eme két kiváló, sok tekintetben „közös fronton” lévő embernek, a „felemelkedő új nemzedék elméletileg legjelentősebb” képviselőjének és „a kor legjelentősebb élő költőjének” szembekerülése kapcsán Csetri Lajos talán nem véletlenül fogalmaz lakonikusan úgy, hogy „kölcsonös félreértések kölcsonös áldozatai” voltak.⁴

A Kölcsey–Berzsenyi *vita* történetének most egy olyan aspektusára szeretném ráirányítani a figyelmet az *Antirecensio* záró sorainak apropóján, amely eme „félreértések” okait bemutatva azt kívánja bizonyítani, hogy az előítéleteket Berzsenyi részéről volt mire alapozni. Elsősorban azt, hogy megszólalásának pozíciója aligha függetleníthető a *nyelvkérdés* korának igen indulatos, a maga módján addig szokatlanul kiterjedt és személyesítő felekezeti konfliktusától – amit közelebb, Toldy Ferenc irodalomtörténete nyomán bizonyosan „nyelvújítási harc-ként” nevezünk meg.⁵ Vagyis első reflexióinak formálisan ugyan a Kölcsey-kritika a kiváltó oka (mint ahogyan azt a cím is jelzi), de olvasásának elsődleges kontextusát⁶ valójában a *Mondolat* és az arra adott *Felelet*⁷ által kijelölt tér jelenti

² Ennek kritikái története: BERZSENYI, *Prózai munkái*, 608. skk.; KÖLCSEY Ferenc. *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I. 1808–1823.*, kiadt. GYAPAY László, Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás) (Budapest: Universitas Kiadó, 2003), 385–426. Lásd még: CSETRI Lajos, *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi tanulmányok* (Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1986), 337–354. CSETRI Lajos, *Egység vagy különbözőség: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Irodalomtudomány és kritika (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990), 254–272.

³ Akár az elméleti (esztétikai, kritikátörténeti) jelentőségét, akár a biográfiai narratívák kedvelt kliséjét tekintve is. Niklán, a Berzsenyi-ház falán lévő márványtábla, amely „hazánk legnagyobb ódaköltő”-jének legfontosabb életeseményeit foglalja össze, például mindmáig olyan kiemelten eseményként említi a vitát, amely Berzsenyi egészségére is kihatással volt (közismertnek tudott költői „elhallgatásának” indokaként): „1817 – megjelenik Kölcsey kemény bírálata Berzsenyi költészetéről. Ettől kezdve egyre többet betegeskedik. 1825 – hosszas tanulmányok után megjelenik válasza Észrevételek Kölcsey recenziójára címmel.”

⁴ CSETRI, *Nem sokaság hanem lélek*, 337; CSETRI, *Egység vagy különbözőség*, 346.

⁵ TOLDY Ferenc, *A magyar nemzeti irodalom története: A legrégebbi időktől a jelen korig: Rövid előadásban: 1864–1865* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987), 196–197.

⁶ Vö. TAKÁTS József, „Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett”, In *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 316–324.

⁷ [Somogyi Gedeon et al.] *Mondolat: Sok Bővitményekkel, és egy Kiegészített Újj-Szótárral együtt: Angyalbőrbe kötve, egy Tűnet-forint* (a továbbiakban: *Mondolat* 1813) (Dicsfalom [Veszprém], 1813). [KÖLCSEY Ferenc és SZEMERE Pál]. *Felelet a' Mondolatra néhai Bohógyi Gedeon Úrnak: „Mondolat. Sok bővitményekkel, és egy kiegészített új Szótárral együtt. Dics-*

– a maga bizonytalan diszkurzív határaival, résztvevőivel és megítélésével. Írása ezekkel teremt kapcsolatot, amikor felismerhető analógiát használva a *Mondolat* és az *Antimondolat* (ahogyan közkeletűen a *Felelet a Mondolatra* című írást ekkoriban megnevezik) mintájára alakítja címadását (*recensio* – *antirecensio*), egyértelműen jelölve a vita előképét és a lehetséges szerepeket. Ugyan Berzsenyi közismertté tett sztoikus nyugalma (és kevesek által ismert humora) valóban elillanni látszik Kölcsey kritikáját olvasván, de válasza egy rendezett és szabályozott diskurzusra való törekvés ellentmondásoktól sem mentes kísérletének tekinthető – olyan időszakban, amikor az irodalmi vita későbbi formái, mint például a kritika, éppen az intézményesülés előtti stádiumban van. Az *Antirecensio* műfaja nem egy addig ismeretlen új műfaj (antirecenzió), nem is egy kritika kritikája vagy ellenkritika, még ha Berzsenyi írása valóban Kölcsey írása ellen irányul is, sokkal inkább tekinthető olyan *védő- és szemléltető beszédnek*, amely a *szofista ellenes platóni dialógus* szemléletét alkalmazva eredményezi a torlódó műfaji, beszédmódbeli, retorikai műveletek keverékét. Végezetül az a megszólalási kényszer, amelyet Kölcsey kritikája váltott ki Berzsenyiből, ama költői *autonómatörekvés kudarcának* is tekinthető, amely mégsem volt képes távol tartani magát egy tisztességtelen és személyesítő diskurzustól.

Egy felekezeti konfliktusról

A nyelvújítás koráról szóló újabb elbeszélések a viták *tárgyára* koncentrálnak ugyan helyesen állapítják meg, hogy az alapvető nyelvi törvények tekintetében egyezés mutatkozott a felek között, mindezzel azonban azt is sugallva, mintha Kazinczy megosztó megkülönböztetése – amelyet aztán tehát reflektálatlanul vett át az irodalomtörténet-írás – hibás és felesleges lett volna, megkerülve azt a kérdést is, hogy miért és miről folyt akkor ez a vita.⁸

A magyar nyelv megújításáról szóló vita *szükségességét* és annak alapvető *jellegét* (vagyis élesen, de ne személyesítően) megfogalmazó Kazinczy az általa megkonstruált neológus és ortológus (eredetileg *neologosz* és *palaelogosz*) fogalmaival nem feltétlenül az adott helyzet diszkurzív leírására törekedett. A megosztást a vita megindításához és lefolytatásához elengedhetetlen polaritás megteremtése tette szükségessé. Kazinczy *ellenfeleket alkotott*, az elnevezésekkel elősegítve az igazodásrendet, eleve sugallva a győztes kilétét. A vita lefolyta-

halom (azaz Wespérém) 1813.” című *Pasquilusára*. (a továbbiakban: *Felelet* 1815) (Pesten: Trattner Ján. Tam. Betűivel, 1815).

⁸ Vö. SZILÁGYI Márton és VADERNA Gábor, „Klasszikus magyar irodalom (kb. 1750-től kb. 1900-ig)”, in *Magyar irodalom*, főszerk. GINTLI Tibor, Akadémiai kézikönyvek, 312–637 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 313–315.

tásához szükséges részekre szakítás, pártosodás kiprovokálása nagyon is tudatos kommunikációs aktusnak tekinthető Kazinczy részéről – azzal együtt is, hogy a pártosodás nem úgy, nem amiatt és nem azok között jött létre, ahogyan azt eredetileg elgondolhatta.⁹

Nehéz megmondani, mely pillanatban nőtt a vita *tétje* (ki és milyen alapon *dönt*)¹⁰ a vita *tárgya* (a magyar nyelv megújításának elvei) fölé, az azonban bizonyos, hogy ezzel a hatalmi szemponttal az érintettek is tökéletesen tisztában voltak – elég csak a Kazinczyt diktátornak tartó megjegyzésekre utalnunk.

A tétet emelte az is, hogy ezzel egy időben vagy ezzel tulajdonképpen együtt egy másik hatalmi harc is folyt, amely a grammatika és a literatúra szétválását tetten véglegessé a magyar literatúra önállósodási folyamatában,¹¹ előkészítve az irodalom új funkcióját is az idővel nemzeti üggyé váló nyelvkérdés kapcsán, mivel a nyelv, az új hagyományközösségi identitásformálás legjelentősebb eszközeként, leginkább az irodalom által terjeszthető formában lehetett hatékony.¹²

Az irodalom és az írók felértékelődésének ekkoriban kezdődő folyamatában (és a nyilvános költői szerepet felvállaló Berzsenyi ennek egyik első haszonélvezője, aki elé kalap nélkül szalad ki kastélyából a legnagyobb dunántúli mágnás, gróf Festetics) az irodalmi nyelv művelői között szükségképpen jelenik meg a hatalmi harc. A magyar nyelv megújításának ügye ezért aligha függetleníthető a nyelvészet és irodalom közötti, illetve az irodalmon belüli hatalmi diskurzusoktól. Mi több, a nyelv megújításának ügyét helyesebb volna előbb hatalmi diskurzusként elgondolnunk (ahogyan az a rendi nemesi ellenállás szempontjából folyamatosan napirenden van ezekben az évtizedekben), így csöppet sem kellene azon csodálkoznunk, hogy miért nem voltak lényeges elvi eltérések a szereplők között, és hogy a neológiai vita eltért tulajdonképpeni tárgyától.

⁹ Például Kisfaludy Sándor, ahogyan arról Berzsenyi Kazinczynak beszámol, nem a róla írott kritika, hanem Kazinczy pletykálkodása („a’ miket ide, amoda, ennek ’s amannak írkálsz”) miatt sértődik meg, vö. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1817. február 27., in BERZSENYI Dániel. *Levelezése*, kiadt. FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái (kritikai kiadás) (Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2014), 486–489.

¹⁰ Vö. „[A korszak] nyelvészeti-irodalmi vitáinak hevessége is így érthető meg: nagy tétje volt ugyanis annak, ki és milyen irodalmi-nyelvi alapon *képzeli el* a magyar nyelv fejlesztését.” SZILÁGYI Márton és VADERNA Gábor, „Klasszikus magyar irodalom (kb. 1750-től kb. 1900-ig)”, in *Magyar irodalom*, főszerkesztő GINTLI Tibor, Akadémiai kézikönyvek, 312–637 (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010), 315. Kiemelés tőlem – O. Cs.

¹¹ MARGÓCSY István, „A Révai–Verseghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai”, in *Klasszika és romantika között*, szerk. KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, 26–34 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990).

¹² Az állam- és az eredetközösségi paradigmák helyére lépő hagyományközösségi paradigmáról lásd: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Budapest: Balassi Kiadó, 2005).

Kazinczy diskurzuskezdeményező megszólalási formái (kritikák, előszavak, epigrammák stb.), amelyekkel egyszerre kívánta provokatív módon kezdeményezni és reményei szerint előnyére formálni a vita kimenetelét (nyelv- és stílusújító szándékairól most nem is beszélve), alapvetően azért válhatnak ki ellenérzést, mert egy senki és semmi által nem legitimált, de intézményesülő hatalom megnyilvánulásának eszközeiként értették.

Kazinczy despotikus hajlamával (ezt Berzsenyi le is írja) vagy diktátori hatalmi törekvésével (ezt pedig Kulcsár István mondja) szemben az ellenállás azon formái (szubverziók) lesznek a leginkább hatásosak, amelyek kerülnek a szabályokat és normákat, illetve az ellenőrzést. A társas nyilvánosság szóbeli, a levelezés félig nyilvános üzenetei (információs mémekként), a másolásos terjesztésre szánt, személyesítő és gúnyolódó pamfletok vagy éppen a paszkvillusnak az irodalom terében való aktivizálódása a nyelvkérdés hatalmi tétjével áll szoros összefüggésben. Ironikus módon azonban éppen ezek az intézményes formákat kerülő eszközök jelzik az intézményesülés meginduló folyamatát, amelyek egy intézményt támadnak. Az intézményt ez esetben maga Kazinczy Ferenc és az általa alkotott és disszeminált normák jelentik. Paradox módon ezek a jelenségek fordítják a nyelvi diskurzust egyértelműen hatalmi diskurzusba, intézményesítve magát Kazinczyt mint Széphalmi Gőtét (ahogyan Kisfaludy Sándor nevezi).¹³

Az intézményen (azaz Széphalmon és Kazinczy Ferencen való) kívülség eklatáns példája a *Mondolat*. A Kazinczy által lefektetett és sajátosan rosszul alkalmazott etikai szabályok (a *Tövises és Virágok* például névtelenül jelenik meg, csak úgy, mint a Himfy-ről írott első kritikája) teljes elutasítását jelentő pamflet szubverzitása valóságos karaktergyilkossággal ér fel (a szöveges és képi paszkvillusban *számár háttára ültetik és fiatal szűzként ábrázolják*). A magyar irodalom világában a hiteltelenítésnek ez a módja addig ismeretlen volt. Mindez váratlan fejlemény Kazinczy számára (orgyilkos merényletnek tartja mindezt),¹⁴ ami sokkal inkább létező naivitásáról, semmint feltételezett machiavellizmusáról tanúskodik. A kialakult hatalmi diskurzust pusztán szerzői autoritásával Kazinczy nem képes uralni, ahogyan erre, kialakult intézmények nélkül, ellenfelei sem képesek.

¹³ A paszkvillus hagyományáról lásd: VARGA Imre, „A nemesi verses pasquillus (Szentpáli Ferenc)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 67, (1963): 287–302.; újabban a 18. század második felének paszkvillusi irodalmáról: NAGY Ágoston, „A 18. század második felében született pasquillus-irodalom értelmezési lehetőségeiről”, in *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*, szerk. SZIJÁRTÓ M. István és SZÜCS Zoltán Gábor, 192–222 (Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012).

¹⁴ „Kisfaludi és a Kisfaludi emberei a gyilkosok”, BERZSENYI, *Levelezése*, 329.

Egy grammatikai perről

Csetri Lajos úgy fogalmaz, hogy Berzsenyi úgymond „ráhallgatott” erre a vitára, amit leginkább úgy érthetünk, hogy odafigyelt rá, de nyilvánosan nem szólt bele, aminek aztán meg is lett a következménye.¹⁵ Ez leginkább azért feltűnő, mert maga is jócskán meg lett szólítva. A *Mondolat* címlapképén ábrázolt, számárháton lovagló *bajuszos* poétának (Honfi) és a *Vezérszó* neológ költőfigurájának legalább annyira, ha nem inkább Berzsenyi volt az ihletője, mintsem Kazinczy, aki a dedikáció anagrammája által feljogosítva teljesen magára vette a paszkvillust, kisajátítva így a bántó értelmezést – hogy legyen min joggal megsértődnie. Berzsenyi hallgatása azonban csak látszólagos, ezért inkább így módosíthatnánk a „ráhallgatást”: Berzsenyi egyáltalán nem kívánt kimaradni a magyar nyelv megújításáról szóló vitából – mint ahogyan nem is maradt ki. De nem nyilvánosan folytatta le a maga vitáját Kazinczyval, illetve a hallgatásának módja maga volt a válasz a vitára. Egyik legfőbb törekvése (neológiai elvei kinyilvánítása és argumentálása mellett), hogy megfelelő formát találjon és adjon a formátlanságban, és lehetőleg ne hatalmi kérdésként kezelje mindezt, amely esetleg szakításhoz vezetne.

Berzsenyi a maga nyelvújítási vitáját a „tiszaiság-dunaiság” kérdésében már igen korán, 1811-ben lefolytatja Kazinczyval, abban az évben, amikor a *Tövisek és Virágok* című epigrammakötet megjelent.¹⁶ A vitát jókedvűen jelenti be Kőlcsey későbbi barátjának és szerzőtársának, Szemere Pálnak, Kazinczy famulusának, „grammatikai hadüzenetről” beszélve, amellyel a részükről (!) tapasztalt „részrehajlás és a despotizmus” ellen kíván fellépni. A Kazinczynak nem sokkal később meg is küldött levél azonban már nem *hadüzenet*: Berzsenyi rögtön az elején kedves humorral (íroniával, évődéssel) teszi reflektálttá a vita jellegét és szabályait is. Elhagyja a háborús retorikát, és helyette *grammaticusi perbe* idézi Kazinczyt. Úgymond mivel Kazinczy kedvét leli a „féltudós barát – azaz Berzsenyi – nyers okoskodásában”,¹⁷ mindezt ő azzal „hálálja” meg, hogy pereskedni fog vele. A per jellege azonban olyan, mint a *szeretők pere*, ahogyan Berzsenyi

¹⁵ „Az ellenkezésnek csendesebb, de költőnél hatásosabb módját választotta”, amikor nyelvjárási szavainak csak kis töredékét engedte feladni, illetve „igyekezett távol tartani magát a korszak irodalmi és nyelvi frontjaitól”, aminek „viszont az lett a következménye, hogy mindkét oldalról megkapta a magáét”. CSETRI, *Egység vagy különbözőség*, 344–345.

¹⁶ Vö. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1811. február 15., BERZSENYI, *Levelezése*, 184–189. Berzsenyi neológiai nézeteiről lásd: CSETRI, *Nem sokaság hanem lélek*, 314–331.; RUZSICZKY Éva, „Berzsenyi és Kazinczy vitája az irodalmi nyelvről”, BÁR 3, 1–4. sz. (1998): 185–190.

¹⁷ Berzsenyi stilizált pózairól lásd: BÉCSY Ágnes, „Életfilozófia”, in BÉCSY Ágnes, „Halljuk, miket mond a lekötött kalóz”: *Berzsenyi-versek elemzése, értelmezése*, Műelemzések, 118–155 (Budapest: Korona Nova Kiadó, 1998), 124–125.

írja, amely a megbékélést készíti elő a kibeszéléssel. A legfőbb cél az őszinteség, mivel a gondolatok elrejtése bizalmatlanságot szül, a hízelkedés, részrehajlás pedig olyan, mint az előítéletnek festett brillje (szemüvege). Hogy pörüket megkülönböztesse a pejoratív *perlekedéstől* (a perpatvartól, a nemtelen, személyeskedő, hamisan vádaskodó, bosszantásból való veszekedéstől), a jó szándék, a konstruktivitás és az előítélet-mentesség mellett külön is reflektál a személyes hozzáállás, vagyis az őszinteség, a bizalom és az egyenrangúság szempontjaira. Berzsenyi a Kazinczyval lefolytatandó (egyébként igen kritikus, argumentációkon alapuló okfejtésen, példákon és személyes meggyőzésen alapuló) neológiai vitáját *jobb híján* tehát egy mindenki által ismert és elismert intézményesült diskurzus, vagyis a *törvényszéki pör* szemléleti keretében helyezi el. A pör nem a tudományos vita szinonimája, nem valamiféle metaforikus megnevezés, hanem a megfelelő intézményesültséget hivatott pótolni. A nyilvános tudományos vita lefolytatása nem teljesülhet maradéktalanul, mert lezárásának és eldöntésének klasszikus intézményi feltételei még nem adóttak – mivel azok éppen formálódnak (mint a transzparens, legitim testületek és a hozzáférhető, rendszeres médiumok), vagy már nem elégségesek (a nyilvánosság szerkezetváltása miatt), vagy gyanúsak és ismeretlenek (mint az új irodalmi kritika is, amely a hatalmi harc intézményi eszközeként ab ovo személyes támadásként értelmeződik).

A *Mondolat* 1813-as megjelenése azonban szinte mindent megváltoztatott: a személyesítő diskurzus megjelenése nyilvánvalóvá tette az irodalmi nyelv művelői között a nyelvkérdés ürügyén folyó hatalmi harcot, egyszóval magát a pártszakadást. A *Mondolat* olyan nagy mennyiségű információs mémet generált, amelynek a feldolgozása az előítéleteket is megmozgatta, a szűk literatúrai közösség határain túl is intenzív figyelmet keltve. Berzsenyitől semmi sem állt távolabb, mint bármiféle nyilvános harcban való részvétel. Hallgatása, amint azt majd látni fogjuk, nagyon is tudatosan megválasztott filozófiai válasz volt az ostoba és rút dolgokra, amelybe nem akar belekeveredni, még úgy sem, hogy magát védve megszólal. Amikor viszont megszólalni kényszerült, akkor egy klasszikus görög műfajhoz nyúlt vissza, adaptálva azt a körülményekhez. Számára a két felekezetet nem az ortológusok és a neológusok, sokkal inkább a dunaiak és a tiszaiak, Kisfaludy és Kazinczy jelentették, a törésvonal pedig nem a nyelvi törvények eltérő képviselői, hanem a felvilágosult okosság és a dilettáns bolondság között húzódott, és a nyelvkérdés ügye nem személyek hatalmi harca, hanem a közjó egységes szolgálatának feladata volt.

Egy becsületbeli ügy

A Plutarkhoszt igen jól ismerő – elmondása alapján vele fekvő és Platónnal kelő¹⁸ – Berzsényi tehát Szolón egy *különös és váratlan* (παράδοξος) törvényét hozza magyarázatul az *Antirecensio* végén a maga különös esetére, a *Párhuzamos életrajzok* eme passzusát idézve meg:

„Szolón törvényei között van egy *különös és váratlan* cikkely, amely *megfosztja polgárjogaiktól azokat az athéniakat, akik pártviszályok idején egyik fél oldalára sem állnak*. Ezzel nyilván azt akarta elérni, hogy senki ne legyen közönyös és érzéketlen a közügyek iránt, ne csupán magánvagyonát akarja biztonságba helyezni, s ne örvendezzen, amiért távol maradt a zavaroktól és nem vett részt hazája szenvedéseiben. Mindenkitől megkövetelte, hogy *csatlakozzék* a jobb és igazabb ügghöz, vegyen részt a közös veszélyben, ajánlja fel segítségét, és ne várja ki biztonságban, melyik fél lesz a győztes.”¹⁹

Plutarkhosz magyarázata az állampolgári kötelesség teljesítését a jogfosztás fenyegetésével kikényszerítő törvényt logikusan bővíti ugyan a részvétlenség elmarasztalásával a *közügyek* (κοινόν) felé általában, de Szolón törvénye hangsúlyosan *pártviszályok* (στάσει μηδετέρας μερίδος) idején, azaz valamely egésznek részekre, felekezetekre, pártokra (*partem*) szakadást (elválasztást, metszést)²⁰ előidéző vélemény- vagy akaratkülönbsége során helyezi kilátásba a polgárjogtól való megfosztást (κελεύων ἄτιμον) azon athéniak esetében, akik egyik fél

¹⁸ Berzsényi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1811. február 15. BERZSENYI, *Levelezése*, 189.

¹⁹ PLUTARKHOSZ, „Szólón”, in PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, I–II. kötet, ford. MÁTHÉ Elek, jegyz., utószó HEGYI Dolores, I:155–190 (Budapest: Osiris Kiadó, 2001), 174. Kiemelések tőlem – O. Cs. Vö. még BERZSENYI, *Próza munkái*, 560–561. A vizsgált első mondat: *Bioi Parállēloi* – Plutarch, Solon 20. 1. (Bernadotte Perrin, Ed.): „τῶν δ’ ἄλλων αὐτοῦ νόμων ἴδιος μὲν μάλιστα καὶ παράδοξος ὁ κελεύων ἄτιμον εἶναι τὸν ἐν στάσει μηδετέρας μερίδος γενόμενον.” *Vitae parallelae*, 194–195: „Ex aeteris ejus legibus est singularis imprimis et admiranda illa, quae eum in seditione qui fuisset neutram partem sequutus, infamia notat”. A szöveg első, egykorú magyar fordításban: „Egyéb törvényi között igen *sajátságos és meglepő*, melly azt parancsolja, hogy az *becstelen* legyen, ki villongások’ alkalmával egyik párthoz sem tartozik”, PLUTARCH, *Párhuzamos Életrajzok*, hellenből fordította D. SZÉKÁCS József, Hellen Classicusok magyar fordításokban 3 (Pest: Kiadja a’ Magyar Tudós Társaság, Eggenberger J. és fia, 1847), 150. Kiemelések tőlem – O. Cs.

²⁰ A párt kifejezés a Czuczor–Fogarasi szótár szerint: „elválasztás, metszés, szakadás – részekre osztás. Valamely társadalmi egésznek része, felekezete, mely leginkább politikai dolgokban vélemény- vagy akaratkülönbség miatt a többitől külön vált, el szakadt.” CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, 6 köt. (Pest: Athenaeum, 1862–1874), 5:89.

oldalára sem állnak. A közügyekben való részvétel és a pártviszály idején való választás nem azonosítható teljesen egymással – Plutarkhosz magyarázata nem lehet pontos, amint azt Berzsényi is megtapasztalta.

Ugyanis hiába fejezte ki elkötelezettségét nyíltan megszólalva egy *közügy* érdekében (a haza és tudományok szeretetének fontossága iránt), az ezzel kapcsolatos *felekezeti villongás (seditio)* idején tanúsított magatartása miatt mégis büntetesként értékelhető támadások érték. Magatartása saját elmondása szerint alapvetően a *személyisértés mellőzésében*, azaz mások megsértésének kerülésében és inkább a túlzó elismerésekben – *hízelkedés* – nyilvánult meg. Azaz másokról csak jót mondott – vagy inkább semmit. Eme magatartása azonban (különös, paradox módon) a nyílt állásfoglalás és elköteleződés hiányaként, azaz – a *vád* saját minősítése szerint – távolságtartó neutralitásként (*neutra arma sequitur*) értelmeződött.

Valamely fél oldalára állni – azaz mindenki számára jól látható módon állást foglalni valahol (στάσει) – az állampolgár bármitől független kötelessége szakadás idején – a közösség érdekében. A távolmaradás, vagyis a nyilvános választás kötelességének elmulasztása vagy elmaradása, ebből következően a felelősség elhárítása, fakadjon az közönyből, érzéketlenségből vagy számításból, ahogyan azt Plutarkhosz véli, vagy személyes hitből és meggyőződésből, ahogyan azt Berzsényi vallja, nem marad *következmény* nélkül. A polgárjogtól való megfosztás túlmutat a felekezeten, mivel az nem valamely részből, hanem a polis közösségének egészéből való kizárással egyenlő.

Berzsényi nem tesz említést a büntetésről. A plutarkhoszi szöveg első magyar nyelvű fordítása a polgárjogtól való megfosztás helyett az *ἄτιμος* első jelentését adja, azt *becstelenségnek* fordítva (*infamia*), azaz nem jogi (*juris*), inkább morális vétket feltételezve. Berzsényi terminológiai szóhasználata, mint a *neutralis* átvétele és a fordítóhoz hasonlóan használt *villongások* kifejezés, illetve védekezésének morális jellege, a latin verzió használatát valószínűsíti – feltehető, hogy latinul olvasta Plutarkhosz művét (a nagy számú kiadások miatt nem állapítható meg pontosan, hogy melyiket).

A neutralitás – lett légyen bármi oka – elsősorban nem azért veszedelmes, mivel az mindkét felekezet számára félreérthető volt, gyanakvást szült, és támadáshoz vezetett, hanem leginkább amiatt, mert okot ad a *kirekesztés* lehetőségére akár jogi (*infamia juris*), akár morális (*infamia, becstelenség*) következményekkel járó ítéletként megfogalmazva.

Az *Antirecensio* végének apologetikus beszédmódjában használt (folyamatos) jelen idő nem véletlen. A történetek megítélése, azaz törvénysértés vagy csak kihágás – botlás – történt-e, még kérdéses, az ügy még lezáratlan – ahogyan ezt a folyamatot a múlt és a jelen idejű fogalmazásmód együttese érzékeltetni kívánja. A vád vitatott, ítélet még nincs, a processzus jelen szakaszában a védelem nyilvánul meg – amint azt az írás ténye mint nyilvános megszólalási szándék is mutatja.

De mi is valójában az ügy, amelyről szó van?

Ha csak az *Antirecensio* idézett utolsó bekezdését tekintjük, akkor Berzsenyi különös ügye leginkább *becsületbeli* ügy, amely alapvetően a közösség minden tagja számára elérhető közösségalkotó képesség (mint a jog és a tisztességérzet),²¹ vagyis az erényes viselkedés megőrzésének problémájáról szól.

Az erényes viselkedés alapja – a sztoikus Berzsenyi szerint – a morális értelemben vett bölcsesség, illetve a vétkek kerülése. A személysértés mind a plutarkhoszi-szolóni állampolgári etika, mind a sztoicizmus etikai filozófiája felől vétkeknek minősül. A Berzsenyi által említett „hit és meggyőződés” az erényes viselkedés fenntartására és megőrzésére irányuló elv egy olyan konfliktusban, amely közte és a felekezetek közt kialakult. Ennek a konfliktusnak a lényege a következő: a pártviszály szükségképpen személysértésekkel jár együtt. A sztoikus morál tiltja az egyén számára a személysértést (mivel az a bölcsességgel összeférhetetlen rütség), míg az állampolgári etika a viszályból való távolmaradást bünteti megbélyegzéssel (becstelenség – kirekesztés).

Berzsenyi a büntetés (vagyis az őt ért támadások) felől próbálja meg értelmezni a lehetséges vádat (a pártviszálytól való távolmaradást, azaz a neutralitást) és saját cselekedeteit (a vétkek kerülése), amelyet egy olyan konfliktus horizontján konstruál meg, amelyen az emberi és az állampolgári morál kerül ellentétbe. Itt két dologra lehetünk figyelmesek. Az egyik az, hogy Berzsenyi a solóni-plutarkhista állampolgári etika felől szemlélve ítéli meg önmagának mint magyar költőnek a magatartását, ezzel lényegében hasonlóná téve a polisz és a literatura közügyeinek – és pártviszályainak – természetét.²² (Amint azt látni fogjuk később, a literatura és a haza azonosítása egyáltalán nem esetleges.)

A másik pedig az apologetikus retorika, amely szinte feloldhatatlan erkölcsi konfliktust jelez a *felekezeti villongás* kapcsán a törvény által az egyénnel szemben támasztott közösségi elvárás és az egyén személyes elvrendszere között. Az erkölcsi jó definiálása itt válik problémássá. A *gyarlóság* – az önvédelem *kicsinyítő* retorikai aktusaként – ugyanis egyszerre értelmezhető mind a sztoa (a gyarlóság mint hatalmunkban lévő dolog), mind a keresztény etika szemlélete felől is (az ember gyarló – egyetlen erénye önmaga gyarlóságának felismerése). Mindenesetre az Életphilosophia című verséből vett idézettel (amely szakasz

²¹ PLATÓN, „Prótagorasz”, ford. FARAGÓ László, in PLATÓN, *Összes művei*, 3 köt., 1:173–266 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984) 196–197.

²² CSETRI, *Nem sokaság hanem lélek*, 64–65. A felvilágosodás értékrendszerén alapuló plutarkhizmus a *Párhuzamos életrajzok* alapján fogalmazta meg állam- és embereszményét, sajátos történelemfilozófiáját és etikáját. A Plutarkhosz-recepciónak a keletkező magyar nemzetfogalomra, a Bildung-eszményre és állampolgári etikára, valamint a politikusok önértésére való hatását nem lehet lebecsülni.

következésként ellentmondások sorozatára épül)²³ kijelölt, a szolóni-plutarkhista állampolgári etikával szembekerülő morális én (szubjektum) a pártviszályban való elköteleződéssel és az ezzel együtt járó személyeskedéssel az önmagáról mint ideális bölcsről alkotott, a sztoikus értékrenden és keresztény erkölcsiségen alapuló önstilizációt rombolná le – ez tulajdonképpen a bevallott indoka a megszólalásnak, amelyet eleddig el kívánt kerülni.

Mindennek a lehetséges feloldása egy olyan megszólalási szituáció létrehozása, amelyben az önvédelem nem csupán jogosnak, de az egyéni túlmutatónak is látszik, azaz közösségi érvennyel rendelkezik. A szolóni törvény a közösségi intézmények (templom, bíróság, közhivatal stb.) számára védelmet biztosít a személyesétektől.²⁴ Berzsenyi konstrukciójában a literatúra nem pusztán tiszteletet érdemlő és védelmet élvező közintézmény (mint a közösségi játékok például), hanem magával a közösséggel (haza) azonosított entitás. Eme literatúrakonceptió képviselője számára a perpatvarkodó, személyeskedő viszálykodás káros. Mint ahogyan a „minden esetben kímélést érdemlő írók”-kal szembeni bármilyen személyeskedő kritikai diskurzus is az, hiszen a literátor azonos magával a literatúrával. A szolóni törvény alapján eszerint a literatúrát (és annak képviselőjét) sehol nem szabad szidni, szidalmazása egyenesen hazaárulás, a haza elleni vétek. Az *egységes* literatúra méltó, közös képviselője tehát valóban a hazával egy szintre a hazai arisztokrácia nyilvánossága előtt a literatúrát. A személy mint literátor *becsületbeli* ügyének védelme ezért csak így, vagy inkább egyedül így, a közösségi érdek védelmében, azzal együtt nyerhet teret, magát *a literatúrának mint nemzeti ügynek a védelmezőjeként* tüntetve fel.

Az *Antirecensio* konklúziója számos kérdést felvet Berzsenyinek a magyar nyelv megújításával kapcsolatos diskurzusban elfoglalni kívánt vagy éppen neki tulajdonított szerepével kapcsolatban. Esete jól példázza az intézményesületlen (vagy: az intézményesülés előtti) viták szereplehetőségeinek egyikét.

A kortárs olvasók (és a recepció is) nem alaptalanul gondolta mégis úgy, hogy Berzsenyi ezzel az írásával elveszítette a mértéket. Jogosan merül fel az összetett kérdés: ha korábban úgymond mindenki támadta, miért nem reagált mindeddig, illetve mi az, ami most mégis megszólalásra készíti? Miért nem reagált számára elfogadható módon, *megfelelően* a *Mondolatra*? Miért éppen most veszíti el *csaknem* addig hangoztatott sztoikus nyugalmát és önironiáját (humorérzékét) Kölcsény recenziója miatt?

Berzsenyi princípiumai alapján – a sztoikus morál és a plutarkhista etika horizontján szemlélve – nagyon is logikus, *ahogyan* reagál. Az őt ért támadások során előbb hallgatott – ellenszenvét, véleményét ezzel tudta hatalmában tartani.

²³ Vö. BÉCSY, „Életfilozófia”, 143. A versről uo., 118–155.

²⁴ PLUTARKHOSZ, „Szolón”, 176.

És hatalmában tartja véleményének és ellenszenvének kifejezését az *Antirecensio*-ban is azzal, hogy – a platóni dialógusok mintázata alapján – „kiélezett egyoldalúsággal”²⁵ ítéli el és bizonyítja be az ifjúság számára egy okoskodó, garázda szofista (azaz Kölcsey Ferenc) ártalmasságát. Az *Antirecensio* a *Mondolat* által jelölt rút, személyesítő diskurzus felől válik értelmezhetővé és az erényes viselkedésről szól.

Mindezek kapcsán két fő kérdésre szeretnék választ keresni. Melyek a hallgatás és a nyilvános megszólalás elvi okai és kritériumai? Melyek a szofistaellenes filozófiai diskurzus főbb elemei, és hogyan kapcsolódik mindez a nyelvújítási pártoskodás ügyeihez, a *Felelet* rút támadásához? Arra a kérdésre viszont, hogy mindez mégis *miért* történik, azaz Kölcsey mivel és hogyan lépte át azt a bizonyos határt, amely miatt Berzsenyi a felekezeti konfliktusban végül megszólalni *kényszerül* – nehezebb a válasz.

A sztoikus sátor alatt

A *Mondolat* (1813) egykorú hatástörténetének jellegzetes eleme, hogy a szövegmű megjelenésének és tartalmának híre több esetben is megelőzi magát az olvasást. Berzsenyi *Mondolat*-olvasására érzékelhető módon két tényező van hatással: két előzetes olvasói vélemény, illetve egy utólagos információ a szerző személyéről. Berzsenyi esetében a várakozásteljes és előítéletes olvasást lehetővé tévő információk első médiuma Kazinczy Ferenc: tőle értesül egyáltalán a *Mondolatról* (jó fél évvel annak megjelenése után) és arról, hogy ő maga is érintett benne;²⁶ Helmecezi Mihály beszámolója pedig részletes leírással is szolgál.²⁷ Mindkét tudósítás tartalmaz értékelő minősítéseket, illetőleg a szövegműhöz való viszonyulás *magatartásmintáját* is megadják (amelyek a későbbiekben *retorikailag* Berzsenyinnél is megjelennek). Mielőtt tehát Berzsenyi olvashatná a *Mondolatot*, előzetesen már tudja azt, hogy: 1. Mindez egy nem túl jó pasztkvilus (*cento*) a neologizmus ellen. 2. Ellene is irányul (de megvédik). 3. Anonim szerzője már nevesítve lett, de vannak még bizonytalanságok a közreműködőket illetően (Somogyi Gedeon felbujtott gyilkos, a háttérben Kisfaludy Sándor és emberei állnak). 4. Okos ember az ilyen gyerkőc marhasággal (baromsággal) nem foglalkozik: tűr, nem válaszol, nyugalmát nem zavarja meg.

Az olvasás utáni beszámolója alapján ezekkel az előzetes véleményekkel szemben a *Mondolatot* lényegében *vitaképesnek* nevezi, alkalmasnak tartja

²⁵ PLATÓN, *Összes művei*, 1:1130.

²⁶ Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1814. január 10., in BERZSENYI, *Levelezése*, 145. lev., 325–326. Majd még: Széphalom, 1814. február 6., uo. 148. lev., 328–331.

²⁷ Helmecezi Mihály Berzsenyi Dánielnek, Pest, 1814. február 21., in uo., 149. lev., 331–334.

vizsgálatra ('méltó a rostára'), és sem a kiajánlott értékítéleteket, sem pedig a cselekvési mintát nem tartja magára nézve kötelező érvényűnek. Kinyilvánított álláspontjával Berzsenyi lényegében ellentmond Kazinczynak és Helmecczynek. Mindez olyan érzelemmentes, objektivizáló, független, tudósi stb. álláspontnak tűnik, amely nem kíván engedni a véleményvezérek és a megképződő szekértábor-logika nyomásának. Mindezt azért érdemes hangsúlyozni, mert két olyan személy véleményére reagál így, akik különben meghatározóak voltak számára:

„A Mondolatot nagy nehezen megkaptam s megolvastam. Igen helyesen ítél sz róla. De minthogy bolondságai közé sok igazságokat is kever, *méltó lesz azt megrostálni*, nehogy az arany a salakkal elvettessék. Ha kitanultad szerzőjét, kérlek, add tudtomra minél előbb, hogy, ha kedvem jön a feleletre, helyesebben felelhessek.”²⁸

Berzsenyi szűkszavú reakciójából két – egymással összefüggő – dolog érdekel külön figyelmet: hallgatása a személyét és költészetét ért (Helmecczy szavával) paszkvillizálásról, illetve a nyilvánosan adandó felelet feltételei.

A *Mondolat* ugyan félreérthetetlenül gúnyt űz belőle (nemcsak parafrázeálja verseit, de cselekményesíti is alakját), ami nyilvánvalóan nem kerülte el a figyelmét, de a személyes érintettségre – amelyre Kazinczy nyomatékosan is felhívja figyelmét – külön *nem reflektál*.

Fontolgatja a feleletet (hiszen meg lett szólítva), de a tényleges választ azonban *kedvétől* teszi függővé, és a *szerző személyének* pontos ismeretéhez köti, hogy ennek ismeretében *helyesebben* felelhessen.

A gúny eszerint attól is függ, aki gúnyol, nem csak attól, ahogyan azt teszi. Ezért szükséges az a *feltétel*, amely a szerző személyének ismeretétől teszi függővé egyáltalán a válaszadást, azaz a nyilvános vitába való bekapcsolódást, illetve az adandó felelet hogyanját és milyenségét, azaz megfélelőségét. A később törtétek ismeretében – és itt a Berzsenyi–Kisfaludy személyes kapcsolatra, illetve a Kölcsyvel folytatott vita egyik meghatározó elvi pontjára, a mű és a művész szétválasztására gondolok – szükséges hangsúlyozni, hogy Berzsenyi a *Mondolatot* mint művet a szerző személyétől függetlenül tartja érdemesnek vizsgálatra (figyelemre), egyedül a nyilvános választ és annak hogyanját teszi függővé a szerző személyétől. Tehát nem a mű megítélésében, hanem a nyilvános megszólalásról és a nyilvános megszólalás mikéntjéről való döntésben játszik szerepet a mű szerzőjének ismerete. Berzsenyi óvatossága érthető, hiszen nyilvánosan meg lett szólítva, de nem tudja, hogy pontosan kivel áll szemben – kinek a szemébe nézve kell feleljen. Az ügy szemlátomást *nem hivatalos* (nélküli a létező intézményes

²⁸ Berzsenyi Dániel Helmecczy Mihálynak, Nikla, 1814. május 15., in *uo.*, 156. lev., 341–342, 341.

kereteket akár a megjelenés, akár a műfaj vagy éppen a szerzőség tekintetében – mi több: a *Mondolat* éppen az ezektől való távolságtartással tüntet), ezért jellegeből (vagy éppen jellegtelenségéből) adódóan nem köteles válaszolni. Kedvére megválogathatja, hogy *kivel* és *milyen* (például személyeskedő, gyerekes, azaz nem komoly, nem tudós/bölcs) jellegű vitába (vagy veszekedésbe) kerüljön.

Persze a választás és a kívülállás szabadsága csupán látszólagos.

Jellemző, hogy amikor Kazinczy Ferenc leveléből arról is értesül, hogy az őt is ért inzultus oka Kazinczy Ferenc és Kisfaludy Sándor ellentéte, a *casus belli* pedig a Himfy-epigramma mellett egy recenzió, nincs teljesen tisztában a helyzettel, szolidan türelmet és tájékoztatást kér.²⁹ Mindez nem nélkülözi az iróniát, hiszen mint később magától az érintettől megtudja, Kisfaludy maga sem olvasta a róla szóló német nyelvű kritikát. Tehát amit Berzsenyi ekkor kezd felmérni, az éppen az, hogy ennek az ügynek már van előzménye, kellően bonyolult, többszereplős, egy folyamat részeként lett megtámadva, mi több, akár akarja, akár nem, már részese lett ennek. Kívülállásáról vagy részvételéről már nélküle döntöttek.

Miután saját információi alapján is megállapítja a szerző kilétét, és Kisfaludy Sándort azonosítja a *Mondolat* szerzőjeként, *csalódottságának* ad hangot, és eláll a nyilvános választól. Berzsenyi a *Mondolat* gúnyolódására adandó *bármiféle direkt, nyilvános* válaszának elmaradása, hallgatása elsősorban tehát Kisfaludy Sándor személyével áll összefüggésben.

Mielőtt megpróbálnánk arra válaszolni, hogy miért, nézzük meg, hogyan, milyen kritériumok alapján választott volna, milyen lett volna a direkt nyilvános válasza, *ha elkészíti!* Erre a *Mondolatra* adott *Felelet* (1815) kapcsán tett megjegyzései lehetnek az irányadóak – amelyek jó része a Kölcsey-kritikára adandó felelet kapcsán köszön majd vissza.

Az *Antimondolat* (vagyis a *Felelet a Mondolatra*) olvasása után, egyazon napon két levelet is ír, az egyiket Kazinczynak, a másikat Döbrentei Gábornak.

„Láttam az Antimondolatot is. Csudálom hogy Szemere a kámpoló [fecsegő] gyermeket vissza kámpolja. Dorgálással vagy hallgatással kellett volna ezt büntetni. A' Debreczeni poesis és Grammatica alkalmasint meg van gúnyolva, de Bohógyinak több kellett volna. Meg kellett volna ezt a' publicumnak nem csak mondani, de mutatni is, hogy Bohógyi a' sok igaz közé sok nem igazat is kavart 's következésképpen vagy bolond hogy azokat meg nem tudta válogatni, vagy gazember hogy tudva öszve keverte; meg kellett volna azt

²⁹ Vö. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1814. február 1., in uo., 147. lev., 327.

mutatni, hogy az ő Satyrája csak olyan, mint midőn a' bolondozok a' Miatyánkhoz a' czigány imádságot keverik; meg kellett volna azt mutatni, hogy a' ki a' literatort mocskolja, vét a' Literatura ellen, vét maga ellen és az egész emberiség ellen.”³⁰

Elsőként említett – talán egyik legfőbb – kifogása a válasz *módja*, vagyis az alkalmazott elv, a „hasnólót a hasonlóval” alkalmatlansága. Korántsem állíthatnánk, hogy Berzsenyinek ne lett volna humorérzéke, elvárásai alapvető szemléletbeli különbségekre utalnak. A *Mondolat* mindenképpen reflexiót igényel, de a gyermetegségre (értsd: a *Mondolatra* mint „gyerkőcze marhaság”-ra) nem a *visszafelelés* a helyes válasz. Az ilyesmit *büntetni* kell. Mivel Szemere mindezt nem tette meg, így az *Antimondolat* semmiben sem különbözik a *Mondolattól*.

Berzsenyi a büntetés két fajtáját különbözteti meg: a *hallgatást* és a *dorgálást*. A hallgatással való büntetés az antiszofista dialógusokban az ostobák diskurzusképtelenségének kifejeződése: „ha viszont ostobának látom azt, aki szól, se nem kérdezgetem, se nem törődöm azzal, amiről beszél. S ebből megtudod majd, kiket is tartok én bölcsnek.”³¹

A dorgálás a nevelés útján történő fegyelmezés. A megbüntetendő érdemesítve van a figyelemre, törődést érdemel, de nem vitaképes partner, azaz sem a felek egyenrangúságát kifejező baráti beszélgetésre, sem vitára nem alkalmas. A „Bóhógyinak több kellett volna” kifejezés a szerző dorgálását, *leckéztetését* jelenti.³² A dorgálás (leckéztetés) módszertani elemei a *mondás* és a *mutatás*. Valamely vélemény kimondásának (sententia)³³ és bizonyító módon való előadásának (demonstratio)³⁴ *együttes* alkalmazása, vagyis a jónak a rossztól való elválasztása során a szerzőről vagy az állapítható meg, hogy jó szándékú *dilettáns* (bolond), vagy az, hogy (okos) *gazember*, aki tudatosan keveri a jót a rosszal azért, hogy

³⁰ Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1815. december 3., in uo. 218. lev., 453–455.

³¹ PLATÓN, „A kisebbik Hippiasz”, ford. KÁRPÁTY Csilla, in PLATÓN, Összes művei, 1: 267–303, 284.

³² A leckéztetéssel kapcsolatban lásd: ONDER Csaba, „Utánzás, követés, majmolás – Gyöngyössi János leckéztetése” *Irodalomtörténet* 94, 4. sz. (2013): 502–512.

³³ A Finály Henrik-féle szótár magyarázata szerint: „sententia, ae, nn. [sentio] 1) vélemény, nézet (*határozott meggyőződésen alapuló*, vesd ö. opinio), 3) szó v. beszéd értelmenye, tartalma, jelentése stb.: unum verbum saepe non in eadem s. ponitur; in hanc s. epistola scripta est (locutus est), ily tartalommal; így gyakran s. ellentétül *ehhez verba*. 4) szóval kifejezett gondolat, mondat: dum breviter de singulis ss. disputo. *Kül.* jeles mondás, acutae crebraeque ss.” *Latin-magyar iskolai szótár*, szerk. FINÁLY Henrik és RÉGENI István (Kolozsvárt: Stein János, 1858), 827.

³⁴ Ismét Finály: „demonstratio, onis, nn. [demonstro] sajátlag rámutatás, *megmutatás* (újjal). *In-*nen 1) *megmutatás* = kimutatás, *bebizonyítás*, *pontos és kimerítő előadás*, -terjesztés; t.-ben is. 2) *dicsérő, magasztaló beszéd*, *dicsérő megmutatása valaki jeles tulajdonainak*.” Uo. 258.

másokat megtevésszen. Különös, hogy mennyire egyezik e tekintetben Berzsenyi és Kölcsey megközelítése e kétféle lehetőség kapcsán. A *Felelet*ben a [Praefatio]-t író Kölcsey a jó és rossz megkülönböztetésekor hasonló relációba illeszti a *Mondolat* szerzőjét:

„A’ Könyv, mint Litterátori munka, jó lehetett volna, ha az Író helyes pontból látta volna a’ dolgokat, ‘s tudta volna, mi-ben különbözik a’ jó a’ rossztól; minthogy pedig ezt tudni nem látszik, úgy azon szerencsétlen igyekezetek közzé számlálthatik, mellyek céljoktól önn gyengeségeik miatt elmaradtak. Mert hogy ezen különbözésnek nem tudása kész akarva esett volna, annál fogva a’ Könyv személyesértés, pasquillus lenne, azt ezen Biográphiának Írója örömet nem hiszi, ‘s mindent a’ mi személyes sértegetésnek tarthatnék, inkább humanissimusi tónus és ingeniositásból eredt botlásoknak tart, mellyek a’ culturával ugyan ellenkeznek, de azon tollerantiát mégis belőlünk ki nem vehetik, mellyel mások tapasztalatlanságból jövő gyengeségeiknek tartozunk.”³⁵

Platón *A kisebbik Hippiasz* című dialógusa a szándékosan és szándékolatlanul vétkezők (jogsértők, hazudók, csalók) megítéléséről értekezik.³⁶ Eszerint a szerző szándékának megállapítása a szerző morális alkatának és cselekedeteinek megítélésével függ össze. Míg Kölcsey ennek megítélését (így a *Mondolat* ezzel összefüggő műfajiságának eldöntését, azaz: személyt sértegető paszkvillus vagy elmés szatíra) ironikusan tekinti (a szerencsétlen igyekezet szellemes botlásának), addig Berzsenyi szigorú rigorózással közönséges és olcsó blaszfémiaának. Ezt az egyébként igen jellemző szemléletbeli különbséget Bécsy Ágnes az *Életphilosophia* és a *Vanitatum vanitas* összevetése kapcsán a szatirikus és az elégikus különbségeként írja le, azaz „Kölcsey gúnyos kifejezésmódjával szemben Berzsenyi [átélésmódja] »humortalanul« tragikus színezetű.”³⁷ – amiben azért sok igazság van.

Berzsenyi levelében az idézett utolsó mondat különösen fontos, hiszen morális horizontba emelve *vétségként* jelöli meg a történeteket, rámutatva azok kiterjedésére és következményeire: „a’ ki a’ literatort mocskolja, vét a’ Literatura ellen, vét maga ellen és az egész emberiség ellen.” A logikai láncolatba rendeződő összefüggések (literátor–literatúra–emberiség) alapján a literátor támadása a literatúratúra és az emberiség egészének támadását jelenti, miközben a vétkezés a vétkezőre is visszahat. (Ez így együtt amolyan „hármasság”-et ad ki.)

Figyelemre méltó, hogy ugyan a *Felelet* szerzői nevek nélkül jelenik meg, és

³⁵ *Felelet a’ Mondolatra*.

³⁶ PLATÓN, „A kisebbik Hippiasz”, 274, 288–289.

³⁷ BÉCSY, „Életfilozófia”, 129.

az egyetlen aláírt név a Somogyi biográfiáját közreadó [Praefatio] alatt a Kölcsényé, a szerzőpárosból Berzsenyi mégis *egyedül Szemerét* nevezi meg. A szerzőségről való (Kazinczytól származó)³⁸ előzetes tudásának (vagy saját szemének) ellentmondó kijelentése arról árulkodik, hogy Szemerét tekintí értelmi szerzőnek, Kölcsényről pedig nem vesz tudomást. Az imént idézett misszilis levél fogalmazványa eme olvasatot még inkább megerősíti:

„De mit lát a’ publicum ezen Antimondolatból? Csak azt hogy csufolni akar és nem tud, a legtudósabb tonuson írt okoskodásokat a’ leggyermekesbb tréfával, a’ biographiát mesével zavarja ’s végre az élő embert eltemeti és bucsuztatja ’s mindezen tréfának megvalósítására nevét aláírja! Melly contrast! Ez a’ gyermekes tréfa a’ névnek aláírása által okatlan hazugsággá vált. [...] Valóban csudálom hogy Szemere illy ügyet csak így tudott védelmezni. Azonban köszönjük meg mégis jó szándékát; a’ bolondoknak elég az okosok előtt pedig nincs reá szükségünk.”³⁹

A több közreműködőt magába foglaló tevékenység kapcsán – mint a *Mondolat* esetében is, amikor is Kisfaludyt állapítja meg szerzőként – ez az értelmi szerzőség tulajdonképpen a felelősségvállalót jelöli meg, és morális tartalmat nyer. Somogyi Gedeon vagy éppen Kölcsény Ferenc személye és szerzősége ezen a horizonton jelentéktelen – nevükkel valaki (Kisfaludy vagy éppen Szemere) csak magát fedezi. Az *Antimondolat* legfőbb morális vétké Berzsenyi szerint mégis a szerzői név aláírása, amely hitelesítő aktus a morbid tréfát hazugsággá változtatta. Az aláírt név azonban azé a Kölcsény Ferencé, akit Berzsenyi *látszólag* mégis figyelmen kívül hagy.

Figyelemre méltó, hogy ugyanezen a napon Döbrentei Gábornak írt levelében, amely a Kazinczyinak írtak szinte szó szerinti ismétlése, a hármassósorozatot két új elemmel bővíti, illetve differenciálja:

„és hogyha mind helyeset mondott volna is, mivel azt gorombán, személyesítve mondta, és a minden esetben kímélést érdemlő írókat és azáltal a literatúrát is mocskolta, tehát vétett a literatúra ellen s következésképpen hazája ellen és maga ellen is. Mindezeket igen könnyen meg lehetett volna és meg is kellett volna muttani.”⁴⁰

³⁸ Vö. Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, Széphalom, 1814. június 2., in BERZSENYI, *Levelezése*, 159. lev., 343–347, 345.

³⁹ Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1815. december 2., in uo. 217. lev. 451–453, 452.

⁴⁰ Berzsenyi Dániel Döbrentei Gábornak, Nikla, 1815. december 3., in uo. 219. lev., 455–456, 455.

Eme verzió lényeges különbsége az előzőhöz képest az, hogy a vétségek sorát a *személyisértés* indítja el és köti össze, illetve az emberiség elleni vétség a *haza* elleni vétségre változik, a literatúra és a *haza* közé a „tehát [...] következésképp” fogalmazásmóddal téve egyenlőségjelet – jelentősen átalakítva ezzel a vétségek logikai láncát. (Mégpedig így: literátor–literatúra–haza.) A vétségek tehát a *haza* vagy éppen az *emberiség* távlatába kerülnek (attól függően, hogy ki a levél címzettje), és az antirecenziós retorika egyik jelentős érveként szolgálnak majd azzal, hogy mocskolt literátorként Berzsenyi nem önmagát védi elsősorban, hanem – mintegy kettős vagy hármas köteleességet teljesítve – a magyar nemzeti literatúra ügyét és a hazát is.

Szólón egy másik, „sokat dicsért” törvénye a polisz kapcsán megemlékezik a személyisértésekről is:

„megtiltja, hogy bárki is rosszat mondjon az elhunytakról, mert a kegyelet azt parancsolja, hogy megszenteljük a holtak emlékét, s ne támadjuk azokat, akik már nincsenek közöttünk, de a politikai bölcsesség megkívánja, hogy ne gyűlölködjünk a halál után. *A törvény élőkről sem engedett rosszat mondani templomban, bíróság előtt, közhivatalokban, versenyjátékokon és az istenek ünnepélyein.* A bírság öt drakhma volt: hármat a megsértett személynek, kettőt a közpénztárnak kellett fizetni. Szólón tisztában volt vele, hogy az emberi természethez hozzátartozik a fegyelmezetlenség, és hogy a haragjában senki nem képes féken tartani a nyelvét. A törvényhozónak tehát alkalmazkodnia kell a valósághoz, és okosabb, ha eredményes büntetést szab ki kevés vétkesre, mint ha hatástalant sokakra.”⁴¹

Plutarkhosz kommentárja a törvényhozónak a valósághoz való szükségszerű alkalmazkodásával (ti. a személyisértés az ember természete miatt voltaképp elkerülhetetlen) magyarázza azt, hogy a személyisértés tilalma miért korlátozódik csak bizonyos intézmények (templom, bíróság, versenyek) védelméhez. Berzsenyiné a literátor elleni személyisértés azáltal válik tiltott vétséggé, hogy azt a logikai láncban a literatúrán keresztül a hazával mint tiszteletre méltó intézménnyel kapcsolta össze, ennek védelme alá helyezve a literátort (és persze ezzel a literatúrát is). A literátor védelme (feltétlen kímélése) így módon intézményesíti a literátor személyét is.

⁴¹ PLUTARKHOSZ, „Szólón”, 176. Korabeli fordításban: „Dicsértetik Solonnak azon törvénye is, melly szerint a' holtról roszat híresztelni tilalmas vala.” PLUTARCH, *Párhuzamos életrajzok*, 151. Vö. ezt az élő ember eltemetésével és búcsúztatásával – amely tréfa a név aláírásával ok-talan hazugsággá vált, és tegyük hozzá, morálisan is elítélendővé. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1815. december 2., in BERZSENYI, *Levelezése*, 217. lev., 451–453, 452.

Problémát okoz a személyisértés megállapításakor a személy és a mű szétválasztása (ami az Észrevételekben is felbukkan). Annyi bizonyosnak látszik, hogy a személyisértés vétke magára az alkotóra irányul (akár a műve apropóján is), amely vétkek során a mondás *hogyanja* minősíti a mondanivalót, illetve annak megítélését. A „mocskolás” (‘gorombán, személyt sértve’) a *beszédmódból* (‘úgy mondta’ – stílus, retorika, műfaj egésze) ered. Az, hogy mi számít személyisértésnek, ennek megítélése már bonyolultabb. A határ az elmés szatíra és a személyisértő paszkvillus között nehezen húzható meg. Leginkább a Kölcsey-féle [Praefatio] jelzi ennek lehetséges elméleti horizontját, miszerint mindez diszkurzív, a megértő és értelmező befogadás erőteljesen kontextualizált (előítéletek, pártállás stb.) jelensége.

Miért vét önmaga ellen is, aki a literátor ellen vét? Nem tudni, hogy ki ez az *aki*, de a levél logikája alapján (a literatúra és a haza egy) az egyén a közösség tagjaként (zoon politikon) határozható meg, így ami rossz a közösségnek, rossz az egyénnek is – és persze fordítva. A belső viszály és megosztottság (*visszavonás*) – mint majd látni fogjuk – a hazát egyedül megrendíteni képes vétkek Berzsenyi elképzelésében.

Berzsenyi látszólag naiv és mindenfajta nivellációt nélkülöző (védjük meg minden literátort) kijelentése tehát nagyon is logikus és koherens, mivel a közösség ügye (a literatúra mint nemzeti ügy) felől közelít, és egyedül a személyisértést nem engedi meg: a marakodás nem ösztönöz – sem írásra, sem olvasására, sem a nemzettől (a nemesi nemzet tagjaitól) jövő támogatásra.⁴² A *Mondolat*ra adott feleletet végső soron azért nem tartja megfelelőnek, mert nem vehető komolyan (gyermeteg), és közönséges szatírára nem lehet hasonló közönséges szatírával felelni (mert az feleselés és veszekedés).

Kazinczy is hasonló véleményen volt jó egy évvel korábban, 1814 nyarán – éppen akkor, amikor Szemere és Kölcsey Pécelen a *Feleletet* fogalmazták –: „Szemere írni fog ellene [ti. a *Mondolat* ellen, írja Berzsenyinek, és] Szemerét kértem, válasza ne veszekedés legyen, hanem oktatás.”⁴³ A nyilvános büntetésnek számító oktatás – leckéztetés, kioktatás, dorgálás – célja a jó és rossz különválasztása, módszere a tételes vizsgálat. A szerző személyének és szándékainak feltárását követő büntetés megválasztásának lehetőségei (érdemtelenített hallgatás vagy érdemesített dorgálás) eme szándékokkal állnak összefüggésben.

A büntetés olyan strukturált pozíciót feltételez, ahol a jó és rossz, bölcs és nem bölcs (ez esetben infantilis) oppozíciói (kimondatlanul is a tanító-tanítvány

⁴² Hasonló dilemma merül majd fel az *Antirecensió*ról szóló tanácskozáson a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőségében, nem hivatalos beszámoló alapján: „A’ tűz még nagyobb legyen-e? Ugy sincs író, ’s marakodás nem ösztönöz. Ugy sem nagy számu az olvasóság, azt is elijeszszük?” BERZSENYI, *Próza munkái*, 541.

⁴³ Kazinczy Ferenc Berzsenyi Dánielnek, 1814, Széphalom, június 2. BERZSENYI, *Levelezése*, 159. lev., 343–347, 345.

relációt kifejező) alá-fölé rendeltséget hoznak létre. A bölcsesség mint erény tanítható, ezért azt a megfelelő módszerrel át lehet adni, de számon is lehet kérni. A dorgálásnak vagy leckéztetésnek a nevelés büntető jellegű módozataként ez esetben a hiányzó bölcsesség számonkérése és a helyes erényekhez való visszavezetés a célja.

Bármit is gondolt vagy tervezett Berzsenyi a *Mondolat* kapcsán előzetesen, a szerző ismeretében elállt a nyilvános reflexiótól. Pontosabban: a nyilvánosságnak szánt reflexióvá maga a hallgatás válik. A *Mondolat*ot és annak értelmi szerzőjét Berzsenyi a *hallgatásával* büntette.

A javíthatatlan Kisfaludy

Amikor Berzsenyi egy rokona révén megtudja, hogy „Kisfaludi a’ Mondoltnak szerzője”, és arra a megállapításra jut, hogy „Somogyival csak magát fedezi”, értéktétele így szól Kisfaludyról: „Az ily alacsonylelkűséget valóban nem tudtam volna Kisfaludiról feltenni. De nincs rútabb teremtmény, mint a poéta, ha csak poéta, s mellette nem filozófus is”⁴⁴ – és többé nem kerül szóba a *Mondolatra* adandó *leckéztető*, vagyis a jót a rossztól elválasztva megmutató felelet lehetősége sem.

Berzsenyi és Kisfaludy kapcsolatáról keveset tudunk – személyesen is ismerték egymást, nem leveleztek.⁴⁵ Berzsenyi minősítései mindenesetre a Kisfaludyhoz előzetesen kapcsolt elvárások megváltozását (sérülését) jelzik – amelyet a személy cselekedetei váltottak ki. *Róla* ugyanis nem volt feltételezhető, *tőle* nem volt elvárható, hogy bolondságokat keverjen igazságokkal, és hogy képmutató legyen – alakoskodjon, strómant alkalmazva maga helyett. Kisfaludy szerzői felöllességgel tartozna, de azt nem kívánja vállalni. Tanúsított erkölcsi magatartása ezért nem becsületes, cselekedetei visszahatnak jellemének morális megítélésére (‘alacsonylelkűség’).

A rá vonatkoztatott általánosító minősítés (‘nincs rútabb teremtmény, mint a poéta, ha csak poéta, s mellette nem filozófus is’) egyben morális szempontú ítélet is: a filozófusság hiányolása a bölcsesség, az erényes viselkedés hiányát és a józanság

⁴⁴ Berzsenyi Dániel Helmecezi Mihálynak, Nikla, 1814. május 20., in *uo.*, 157. lev., 342–343. Ezt az értéktételeket ugyanakkor Kazinczyval már *nem osztja meg*, vö. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1814. május 23., in *uo.*, 158. lev., 343. Kisfaludy Sándornak a magyar nyelvújításban játszott szerepéről legújabbban lásd: CZIFRA Mariann, „Kisfaludy Sándor és a nyelvújítás: avagy közelítések a XIX. század elejének nyelvi mozgalmához”, *Tempevölgy* 7, 4. sz. (2015. december): 82–89.

⁴⁵ Berzsenyi első verseskötete és a *Mondolat* ugyanazon évben jelennek meg. Vö. Helmecezi Mihály Berzsenyi Dánielnek, Pest, 1813. augusztus 18. BERZSENYI, *Levelezése*, 140. lev., 316–318, 317.

elvesztését jelenti. A sztoikusok a platóni négy erényt ugyan tovább cizellálják, de a bölcsesség továbbra is a legfontosabb erénynek számít.⁴⁶ Az erényes viselkedés a tudás egyik formája, ennél fogva tanulás útján elsajátítható, megszerezhető, megtanítható⁴⁷ – de el is veszíthető. A józanság elvesztése pedig olyan hagymáz, amely gonoszsághoz vezet (mint Platón *Prótagorasz* és *Menón* című dialógusában). Berzsenyi meglátása szerint Kisfaludytól nem lett volna elvárható, hogy elveszítsen valamit, amivel feltehetően rendelkezett vagy rendelkeznie kellett volna.

A Kisfaludyra aggatott *rút* szó gyakran visszatérő kifejezés Berzsenyi költői és értekező szövegeiben, levelezésében egyaránt. Az egyik legismertebb helyen („Mi a’ Magyar most – rút Sybarita váz”) a rútát hétköznapi módon a szép ellentétéként akár *csúfnak* is érthetnének. Az *Antirecensió*ban mint láttuk *rút támadásról* beszél, Kazinczynak írja, hogy „Az emberek veled rutabbul nem bánhattak mint velem”. A kifejezés pontos fogalmi megértésére az Észrevételek elején lévő, Henry Home-tól származó mottó kínál lehetőséget: „A’ Kritikának egész szép tárgya, barátaim, a’ Műv, / Nem pedig a’ Művész. E’ kettőt öszve zavarni / Rút lelkek szokták; de a’ rútból folyhat-e szép ’s jó?”⁴⁸ A Berzsenyi által megadott forrás vizsgálata azonban meglepő eredményre vezet, mivel Home-nál mindezt így, ebben a formában nem találni, csak az első mondat lelhető fel.⁴⁹ A „mottó” – ahogyan ezt *A Kritika* címmel később hagyatékában megtalált hexameteres epigrammát Berzsenyi nevezi – második mondata, annak ’rút lelkeivel’ tehát saját invenciója. Azon túlmenően, hogy a mottó nem tekinthető szó szerinti idézetnek (és Berzsenyi tulajdonképpen nem is állít ilyet, még ha logikusan ez is következne), Home a *häßlich* (ugly) kifejezést (és most csak a Berzsenyi által ismert német fordítást nézzük) kizárólag esztétikai értelemben használja.⁵⁰

Eme megnyugtató elbizonytalanodás után végre kimondhatjuk azt, hogy Berzsenyi a rút kifejezést soha nem esztétikai, hanem következetesen morális értelemben véve használja, ezt alkalmazva Kisfaludyra, kimondatlanul Kölcseyre – és önkritikusan talán önmagára is.

A rút, mint morális kategória a sztoikusoknál egyértelműen fellelhető: „Az okossággal egygyező dolgokat, *szépeknek, illendőknek, tisztességeseknek*, (honestá) nevezzük, és azoknak követését *virtusnak*; az ellenkezőket pedig *rútak-*

⁴⁶ A négy erényről lásd: PLATÓN, „Prótagorasz”, 208, 242.

⁴⁷ Uo., 200.

⁴⁸ BERZSENYI Dániel, „Észrevételek Kölcsey Recenziójára”, in BERZSENYI, *Prózai munkái*, 134–165, 134.

⁴⁹ Vö. BERZSENYI, *Prózai munkái*, 570; 617. „Schriften, nicht Personen zu beurtheilen ist das wahre Vorrecht der Kritik” – „Művek és nem személyek megítélése a kritika valódi kiváltsága.” Heinrich HOME, *Grundsätze der Kritik*, Erste Band, Aus der Englischen übersetzt, von Joh. Nikolaus MEINHARD (Frankfurt und Leipzig, 1775), 16.

⁵⁰ Vö. Schönheit és Häßlichkeit, vö. uo.

nak, illetleneknek, tisztességteleneknek (turpia) és azoknak követését *véteknek* hívjuk.”⁵¹ A rút itt a tisztességes ellentéte, amely az okossággal (mint elsajátítható erénnyel) áll összefüggésben. Az ezzel a jelzővel ellátott cselekvések olyan morális vétkek, amelyek nem összeegyeztethetőek az okossággal, illetlenek, tisztességtelenek, egyszóval tehát rútak.

Kisfaludy a sztoikus etika értelmében nem bírt okossággal, mivel magát mással fedezte, más neve mögé bújt, nem vállalva így egy szándékos cselekvés felöltségét. Cselekedete így rút, azaz illetlen, tisztességtelen (turpia). Berzsényi morális ítéletének még sincs végzetes következménye kapcsolatukra nézve. A Kisfaludy és Kazinczy között kitört, személyeskedő konfliktusban, nota bene a pártviszályban tudatosan alakított *közvetítői* szereplehetőségét mutatja az 1817-es Heliconi Ünnepek kapcsán tett beszámolója, ahol magát a megjelent írók között egyébként a „gyönyörködő néző” helyzetébe pozicionálja.⁵²

Eszerint Kisfaludy tulajdonképpen semmit sem változott, alapvetően megosztó személyiség, akinek a felolvasásra hozott ódáját Festetics gróf nem engedi felolvasni, mert az a „Grófot igen dicsérte többi Nagyjainkat pedig igen alázza”; Kazinczy-ellenes „mocskos” levéllel traktálta Berzsényit, *felesége* (!) pedig Dukai Takács Juditot sértegette azzal, hogy ne a konyhán tömjé tele a hasát, hanem az asztalnál. Kazinczyról sok szó esett:

„Rólad sok szó volt s miattad nékem sok bajom. Kisfaludi gyűlöl és mocskol s nem a’ recensioért, úgy mondja, hanem azokért a’ miket ezeknek s amazoknak firkálasz. Én kérleltem s oltalmaztalak, de egyebet nem nyertem hanem hogy én reám is meg haragudott, úgy hogy bucsuzatlan hagyott el, pedig egy házban, az az a Grófi udvarban, voltam vele szállva. Vedd kedvesen barátodtól ezen kis áldozatot.

⁵¹ SÁRVÁRI Pál, *Moralis Philosophia, mellybenn az Erköltsi Tselekedeteknek A’ Józan Okosság Szerént Való Főréglája vagy Principiuma kikeresődik*, készítette Sárvári Pál, A’ Philosophiának Doctora, ’s a’ Debreczeni Ref. Collegiumbann Mathesist, és Phisicát tanító Professor (Pesten: Trattner Mátyás’ betűivel, 1802), 92. (A’ STÓIKUSOK Erköltsi Principiuma)

⁵² A nyelvkérdést *nyelvújítási harcként* elbeszélő Toldy Ferenc narratívájában ez az időszak Kazinczy számára az üldözés stádiuma, a miatta vészharangot kongató „ősdiak tiszta, de korlátolt” meggyőződésű körei közül *különösen* kitűnik „a *keszthelyi kör*, gróf Festetics György vezérlete alatt”. Vö. TOLDY, *A magyar nemzeti irodalom története*, 198. Berzsényi semlegesnek is tekinthető pozíciója nem lehet véletlen.

Kisfaludy virgoncz, kevély minden philosophia, szelídség és szívesség nélkül. Nem philosophus ő ugymond, hanem katoná s vagdalkozni szeret.”⁵³

Kisfaludyra tehát szívvel, ésszel és érvekkel sem lehet ráhatni, túlonként öntörvényű, magának való, szenvedélyes figura. Továbbra is „minden filozófia” nélkül való, nem rendelkezik a bölcsesség erényével, azt nem tanulta meg, azaz elveszítene sem volt mit. Ha ez így van, akkor Berzsenyi elvárásai talán túlzóak voltak vele kapcsolatban (talán mégsem ismerte eléggé Kisfaludy természetét – ’belső lelkületét’). A figura vázolt jelleme alapján az is látszik, hogy vele tudós, nyilvános vitába bocsátkozni szintén nem szerencsés. Ami egyedül tehető a filozófus részéről ezzel a vagdalkozóval szemben, az a mosolygás: „Melly szép volna néked meg mutatni, mint tud a philosophus a’ vagdalkozóra mosolyogni!”. A róla való hallgatás – tekintsük ezt büntetésnek vagy a szenvedély tiszteletének – mindenesetre bölcs döntésnek bizonyult Berzsenyi részéről. A párbeszéd fenntartása – Kazinczy folyamatos védelmezésének érdekében is⁵⁴ – vállalható áldozat, Himfy költőként való elismerését pedig semmi sem kérdőjelezheti meg.⁵⁵

Kazinczy lelke

Berzsenyi kérésére Szentmiklóssy Alajos részletes leírást készít Kazinczy Ferencről, épp abban az időszakban, amikor az *Antimondolat* is megjelenik. Berzsenyi számára ez a leírás – és ezt Kazinczyval is közli – azért figyelemre méltó, mert: „Még senki Teged nekem úgy le nem tudott festeni mint Aloyz”⁵⁶:

„Kazinczy alacsony szikár Ember. Homlokán komolyság ül; de szemeiben az elevenség’ tüze ragyog. Hajai őszek; arczai béesettek; az alsó ajka a’ felsőnél domborúbb; orra hajlott; testalkotása egykor igen egyenes lehetett: de most az idő’ súlya alatt görnyedez; mozdulatja sebes; a’ társalkodásban maga alkalmaztatása kedveltető; figyelme minden csekély-

⁵³ Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1817. február 27., in BERZSENYI, *Levelezése*, 242. lev., 486–489, 487–488.

⁵⁴ Berzsenyi nemcsak Keszthelyen, de nem sokkal előtte Balatonfüreden is védelmébe veszi Kazinczyt a *Mondolat* egyik szerzője, Oroszi Pál előtt. Vö. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1817. január 13., in *uo.*, 237. lev., 476–477.

⁵⁵ *A Döbrentei Gáborhoz* (1815) címzett episztolában Virág Benedek mellett mindkettőjüket név szerint említi (erről később), illetve egy együtt olvasásról is beszámol, vö. Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1815. december 3., in *uo.*, 218. lev., 453–455, 454.

⁵⁶ Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1815. december 2. (fogalmazvány), in *uo.*, 217. lev., 451–453, 451.

ségre kiterjed; beszéde csinos, 's ment minden bújá piperétől. Lelkét nem festem, mert azt azonn kívül is isméréd.”⁵⁷

Kisfaludyval ellentétben Berzsenyi személyesen sohasem találkozott Kazinczyval. Alakját képszerűen két ábrázolás mutatja számára, Kazinczy magáról küldött portréja és persze a *Mondolat* címlapképe. A képi paszkvillus felforgató hatását nehéz elképzelnünk egy olyan korban, amely arcképek (és egyáltalán képek) tekintetében még igen szegényes, és sokkal inkább a szóbeli vagy a Szentmiklóssyéhoz hasonló írásos leírások dominálnak egy-egy személy fizikai és jellembeli tulajdonságainak bemutatásakor. Ez utóbbira azonban, vagyis Kazinczy *lelkének* szavakkal történő festésére Szentmiklóssy szerint nincs szükség, mivel azt úgy mond Berzsenyi már úgyis ismeri. Hogy a lélek milyen kapcsolatban áll a jellemmel és az azt kifejező cselekvésekkel, s hogy miképpen is ismeri Berzsenyi Kisfaludy mellett Kazinczy lelkét is, arra szintén a *Mondolat* kapcsán derül fény. Alig egy hónappal azután, hogy Kisfaludy alacsonyylelkűségéről értekezett, most Kazinczy lelkének felemelésére vállalkozik:

„Rettegve olvastam utolsó leveledet, mellyben azt írod, hogy kénytelen az ember végre az embereket 's magát az emberiséget gyűlölni, mert az emberi nép tele van istentelennel, hazugokkal, ámítókkal. Barátom, jaj néked, ha így érzel! De ha így érzel is, így szólnod nem szabad. 'S vissza kell ezen szavadat vened, egyéb eránt én is Mondolatokat írok ellened. Ha véttenek ellened az emberek, miért nem nevezed őket, az ő igaz neveken, bolondoknak? De Te gyűlölni akarsz 's igazolni akarod gyűlölségedet. Boldogtalan! ha ötven esztendei tapasztalásodból, szenvedésedből, tanulásodból csak illy kincset tudtál gyűjteni! Te gyűlölöd Dencsidet ha papirosodat bemocskolja 's Emiledet, ha sírásával füleidet bántja? Te gyermekek közé keveredtél 's a' gyermekek' játékaikat eltiportad 's mast boszorkodol, hogy azok téged porral dobálnak 's utánad kámpolódva kiabálnak. Te megsérted az embereket virtusaiddal, dicsőségeddel 's oktatásod módjával, és most csudálkozol, hogy azok, kik Socratest, Senecat meg ölték, Catót lepökdözték, Téged meg mernek csúfolni. Éppen az volna csuda, ha ezt nem cselekednék. Te úgy léptél fel mint Tanító 's mivel látod, hogy tanítványid istentelenek, hazugok, ámítók, szóval, bolondok, éppen azért kötelességed azokat tovább is' tanítanod. De ne csüggedj, midőn azt

⁵⁷ Szentmiklóssy Alajos Berzsenyi Dánielnek, h. n. 1815. július 11. és december 2. között (töredék), in *uo.*, 216. lev., 450.

látod, hogy az ezer esztendőknél hibáit rövid pillanatod meg nem orvosolhatja; ne boszongj ha tanítványid között veled egyaránt érezőt nem találsz, mert éppen az a természetnek egyik legcsudálatosabb csodája, hogy annyi milliom testvéreid között, egy sem lehet az a' mi Te vagy. Az emberek veled rutabbul nem bánhattak mint velem, harcz 's dühösség volt életemnek legszebb ideje, tajtékos ajakkal csókoltam azt, kiért szívem reszkete, törös kézzel ölelem barátomat, vérrel elegyítve ittam örömemnek poharát, mint egy részeg Pandúr a' palinkát az ütközetnek veszélyén; mert nem tudtam azt, hogy az embereknek gonoszsága nem egyéb mint gyarlóság, bolondság. Mialta ezt látom 's az embereket ezen szempontból nézem, békés vagyok magammal 's az emberekkel 's nyugodalmam tökéletes. Szállj le, Barátom, Ideálid tündér világából, térj bé barátodnak Zénó palástjával fedett békés sátorába, 's ne szűnj meg véle bölcselkedni 's nem szűnsz meg véle szeretni és boldog lenni.”⁵⁸

Berzsenyi a Kazinczyn eluralkodni látszó mizantropia miatt szólal meg. A személyéhez kapcsolt elvárások megerősítése és megőrzése érdekében óvni akarja Kazinczyt (annak lelkét) valamely helytelen cselekvéstől – nehogy ezáltal ő maga is rúttá váljon (mint Kisfaludy). Kazinczy Ferencről ugyanis nem elvárható, hogy érzelmileg befolyásolható legyen, azaz megsértődjön (gyűlölködni kezdjen), érzelmi választ adjon, illetve elveszítse bölcsességét – szerzett, átélt és tanult tudását.

Berzsenyi egy olyan strukturált viszonyba helyezi (vissza) Kazinczyt, amelybe szükségképpen kódolva van az elszigeteltség. A *tanító* pozícióját a tanítványok értetlensége és árulása hozza létre. Különféle vétkeik, vagyis a gonoszság, istentelenség, hazugság, ámtás gyökere közös és morális jellegű: *bolondság*, azaz *gyarlóság*.

A szociális struktúrában elfoglalt pozíciót szétfeszítő dilemma – a *kötelesség* teljesítésének imperatívusza által diktált *aktivitás* és a tanítványok vétkei kiváltotta *mizantropia* – feloldásához ajánlott *közömbösítés* a sztoa jól ismert elve, amely szenvedélymentes magatartást (békesség, nyugalom) tanúsít közömbös – vagy annak titulált – dolgokkal szemben, a bölcselkedés (bölcsnek levés és bölcsessel folytatott diskurzus) fenntartására ösztönözve.

A Kazinczyn eluralkodni látszó mizantropia ellenszereként tehát a filozófiai átlényegülést, méghozzá a sajátját ajánlja Berzsenyi: Kitioni Zénón védelmező sztoikus palástja lehet az egyedüli ellenszer, látásmódként és viszonyulási formaként a bolondság helyes és méltó elviselésére, a tanítói szerep megőrzésére.

⁵⁸ Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1814. június 18., in uo., 162. lev., 352–354.

A sztoikus sátor ezért nem a visszahúzóadás metaforája, hiszen az ellentmondana ennek, hanem az emberi gyarlóság (kicsinyesség, gyermekesség) elviseléséhez szükséges szemléletmódé. Ez a sztoikus filozófiai sátor Kazinczy absztrakt valósága (vagyis az 'ideálok tündér világa') helyett praktikusabb, funkcionális, a problémákra reflektáló valóságértelmezést kínál. Ez a szép baráti levél – amelyet nemsokára episztolaformában is elkészít és megjelentet (erről hamarosan beszél) – tartalmaz néhány figyelemre méltó dolgot.

Egyrészt a *Mondolat*ot kifejezetten Kazinczy-ellenes írásnak tekinti (a rút bánásmód felemlített párhuzama inkább általánosnak tűnik), átengedve azt Kazinczynak, megengedve annak *kisajátítását*, az önmagát felismertető értelmezést erősítve (holott a *Mondolat* bevezetője sokkal inkább Berzsényi-szövegvilágból konstruált figura). Másrészt magát *egyedüli barátként* tünteti fel az áruló tanítványok sokaságával szemben, nem véve figyelembe, hogy Kazinczy megírta neki, ki mindenki kel hamarosan a védelmére.

Berzsényi levelének oltalmazó retorikája tehát nem egészen látszik következni a Kazinczy-levélből – de éppen ez lehet a diszkurzív példa arra, hogyan is ismeri, vagy éppen hogyan kívánja ismerni Berzsényi Kazinczy lelkét. Azt kell gondolkunk, hogy Bécsy Ágnesnek ismét igaza van, amikor Berzsényi ideállá emelve Kazinczyt egyúttal saját, ideálissá stilizált bölcs pozícióját is megteremtette. Innét tekintve érthető, ha most ebből a pozícióból beszélve, ezt vetítve kívánja a Kazinczy-ideált megőrizni – a maga számára. Berzsényi költői szövegeiben az ideálissá stilizált énképek, a legellentmondóbb önmeghatározások (gyermeki poéta, érett bölcs, sztoikus bölcs, szerény tanítvány, feddő tanítvány, oktató költő) torlódása figyelhető meg,⁵⁹ amelyek közé felvehető a *Mondolat* ügyében folytatott diskurzus kapcsán az egyedüli igaz barát, a pártérdekek fölött álló közvetítő szerepe is.

Verseinek 1816-os kiadásában megjelenő, így a nyilvánossághoz is eljutó *Döbrentei* Gáborhoz címzett episztoláját szokás az előbbi misszilis levél költői átiratának tekinteni.⁶⁰ Ez kétségtelenül lehetséges: a Döbrentei-episztola a sztoa tapasztalatán alapuló aufklérista filozófiai szemlélet nyilvános kiajánlása a „józanabb rész” számára, ami egyben a *Mondolatra* adott *közvetett* költői-filozófiai feleletnek is tekinthető. A pártoskodás kapcsán kétségtelenül megtapasztalt polarizációt *sokféleséggént* („tudósok tarka serege”) és *adottságként* („Az ember a' hány, annyiféle / 'S változhatatlan főbb vonásiban”), a józan és a nem józan (részeg) rész között konstruálja újra, eme tágabb filozófiai horizonton helyezve egymás mellé (a név szerint is megemlített) Himfyt és Kazinczyt.

⁵⁹ Vö. BÉCSY, „Életfilozófia”, 125.

⁶⁰ BERZSÉNYI Dániel, *Költői művei*, kiad. MERÉNYI Oszkár, Berzsényi Dániel összes művei I (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979), 762–763.

„Az ember a’ hány, annyiféle
 ’S változhatatlan főbb vonásiban.
 Ki gondolja mind azt egy kaptára vonni?
 Bárányt, oroszlánt egy rekeszbe záрни;
 ’S ki gondolja minden agynak tetszeni?
 Elég ha néktek tetszhetem Barátim!
 Elég, ha célom’ ’s szívem tisztaságát
 A’ józanabb rész érti és becsüli,
 A’ részegekre nem figyelmezek.”⁶¹

Mindez a Heliconi Ünnepségek kapcsán már látott független közvetítői pozíció lírai újraalkotása is, amely elszakad a személyeskedésekben artikulálódó pártérdekektől, a líra kapcsán megfigyelt énképeket szaporítva, szoros összefüggésben a nyilvános költői szerepvállalással, a magyar literatúrai közösség magasabb érdekeinek a felismertetésére irányulva azzal, hogy a pártoskodó felek vezetői eltérő emberek, főbb vonásaikban változhatatlanok ugyan, de mindezen felül lehet emelkedni. Az episztola másféle csoportképző retorikája optimizmusra mutat: pártviszály idején a sokféleségben is megőrizhető az autoritás, az individuum integritása, az elvekhez (a célok és a szív tisztaságához) való hűség közömbösség vagy kívülállás (neutralitás) nélkül, pusztán a józan ész alapján.

Ama egyensúlyi pozíció, amelyet a nyelvkérdés idején, a személyeskedő pártviszály során hallgatásával, közvetítésével, illetve felekezetek feletti véleményével kívánt elfoglalni, amelyet morálisan, hite és meggyőződése szerint később is helyesnek tartott, és amelyet filozófusi erénynek tekintett, Kölcsey 1817 elején megjelenő recenziójának olvasásával ér véget.

Egy garázda szofista megleckéztetése

Berzsenyi Kölcsey kritikája előtt ironikus önreflexióval még azt mondta, hogy őt úgymond mindkét oldal „megkoszorúzta”⁶² – vagyis nagyon is tudatában volt annak, hogy mind a neológia ellen irányuló *Mondolat* címmel 1813-ban megjelent írásnak,⁶³ mind pedig az arra adott, 1815-ben megjelenő *Feleletnek* egyaránt

⁶¹ Uo., 128.

⁶² Berzsenyi Dániel Döbrentei Gábornak, Nikla, 1815. december 3., in BERZSENYI, *Levelezése*, 219. lev., 455–456. Ebben a levélben van az első utalás arra, hogy Berzsenyi felismerte magát a *Mondolatban* és az *Antimondolatban*: „Minthogy én már az óda reptéhez naponként nehezebb s restebb kezdek lenni, legújabbán arra határoztam magamat, hogy a theatrumon próbáljak szerencsét. Hogy tehát itt is mind Töletek, mind a Bohógyiaktól ismét méltó koszorút nyerhessek”. Uo., 455.

⁶³ A Berzsenyire vonatkozó passzusokról lásd még: BERZSENYI, *Költői művei*, 760–762.

célpontjává vált. Mindezt ekkor még nem minősíti *rútnak*, és nem értékeli őket felekezeti *támadásnak* sem.

Kölcsy Ferenc recenzióját azonban olyan *határátlépésnek* tekinti, amely az eddig alkalmazott elv (principium) feladására és nyilvános megszólalásra *kényszeríti*.⁶⁴ A recenziót a *Mondolat* Kazinczy-ellenes támadásához hasonlítja: a kapcsolatot a hasonlóság alapján Berzsenyi teremti meg azzal, hogy a kritikát *olyannak* nevezi, mint amilyen a *Mondolat* volt Kazinczy számára. Mindez magyarázza azt is, hogy az *Antirecensio* végén miért illeszti felekezeti villongások kontextusába saját ügyét – miközben az írás nyilvánvalóan nem a magyar nyelv megújításának ügyét érinti. Azért, mert az előzmények ismeretében egész egyszerűen a személyeskedő, nemtelen, rút diskurzus (a *Mondolat* és az *Antimondolat*) felől olvassa Kölcsy kritikáját is. Ez abban is megmutatkozik, hogy a Kölcsyvel és a kritikával szembeni érveiben a *Mondolattal* és az arra adott felelettel kapcsolatban korábban kifejtett álláspontja ismétlődik meg.

A recenzió megjelenése visszamenőlegesen is átértékel (vagy éppen felszínre enged) bizonyos dolgokat, minden korábbi eseményt támadóvá és rútta téve. Az *Antirecensio* már közvetlen és nyílt bekapcsolódás a néven nem nevezett, de mindenki által tudott felekezetek közötti konfliktusba – amelynek személyesítő részétől eladdig bölcs mosollyal és hallgatással távol tartotta magát, amelynek során látszólag nemcsak elveit teszi félre, de csaknem elveszíti sztoikus nyugalmat és derűs önironiáját is.

Legvilágosabban és legőszintébben mindez Kazinczynak írt leveléből, legelső írott reakciójából derül ki, amely – egyfajta előzményként is – sokkal nyíltabb és szókimondóbb, mint az *Antirecensio*:

„Én a’ Kölcsy goromba recensióját csak mast kaptam Somics Miklós Úrtól, mert ámbár már kétszer előre fizettem a’ Tud. Gyűjteményért, mind eddig kezemre nem került. Ez a’ recensio annyira által hágtá mind a’ maga határait, annyira meg vet minden illendőséget és emberséget, annyira elárulja tisztátalan kútfejét, hogy az okosok előtt maga magát meg czáfolja; de mivel igen tudós minával van mondva, s mivel tapasztaltam, mennyit vesztettél Te a’ Mondolat által, szükségesnek tartom hogy magamat oltalmazzam, ‘s szükségesnek tartom literatúránk javára nézve is, hogy ezen garázda Sophistát szelídebbé, emberségessebbé tenni meg próbáljam. Mert az illy gorombaság végtelen károkat fog okozni: el idegeníti az írástól a’ leg szebb lelkeket, azokat a lelkeket, kiknek a’ dicsőség semmi, a’ gyalázat pedig minden, el ide-

⁶⁴ *Antirecensio*: „szólni kényszerít”; Észrevételek: „írásra kényszerít”.

geníti a' Fő rendet, melly sokat tett és tehet, 's meg alacsonítja a' literátorokat, 's az által azon kis tekintetet, melyet a' Magyar literatura nyerni kezdett, el rontja. Kettős kötelességem tehát szólni. De mivel némelly tudós bolondságait nem értem, ne legyen terhedre barátodat ezekben meg világosítani: Jól vágnak e Homer és Göthe, Schiller és Euripides öszve hasonlítva, 's mi az a' nagy titok, az a' görög szó, «s mi az a' spongyába szorult Ajax? Azt látom, hogy Schillert nem ismeri 's rosszul characterizálja, mert Schillernek nem a kebele zajog, hanem a' feje. Add tudtomra azt is, kicsoda, micsoda s hol van mast Kölcsey. Kist igen atyai módon oktatja, inti, de bezzeg engem cum gentibus [értsd: *mindenestül*, 'egész háznépemmel, nemzettségemmel együtt'] meg támad. Én ennek a pimasznak kamuti szeméből már akkor semmi jót nem néztem, mikor nékem a' Pesti kávéházba egygy öl nyekegő verseket hozott. A' rossz ember minthogy építeni nem tud, rontani akar.”⁶⁵

Nyitott kérdés, hogy miért Kölcsey recenziója háborítja fel ennyire, miért nem a *Mondolat* vagy inkább a *Felelet* gúnyolódása. A válaszhoz egy pillanatra meg kell állunk, tisztázva azt a kevésbé nyilvánvaló dolgot, végül hogyan is van benne Berzsényi a *Feleletben*.⁶⁶

Kevesek számára volt nyilvánvaló – de ezen kevesek közé éppen a kazinczyánerek tartoztak –, hogy a *Feleletben* Zafyr Czenczi nászútját valós események ihlették. Szemere fikciója Berzsényi 1810-es pest-budai utazásának eseményein alapul – amiről egyébként ő maga számolt be egykor Kazinczynak.⁶⁷ Berzsényi nyilvánvalóan magára ismer Zafir Czenczi alakjában, amikor a *Feleletben*

⁶⁵ Berzsényi Dániel Kazinczy Ferencnek, Nikla, 1817. szeptember 8., in BERZSENYI, *Levelezése*, 252. lev., 508–509. Kazinczy válaszából: „Neki [ti. Kölcseynek] semmi sem jó, még az sem jó. a' mit eddig csudált, 's azt hiszi, hogy éppen nem haladunk, hogy Literatúránk épen nincs, 's nem is lesz. (...) Én téged arra kérlek, hogy feleletedből ki ne tessen a' *magad* védelme, hanem csak az ügyedé. Személyünk nyer, ha az ügy nyer, 's vesz, ha ez vesz, 's utolsó esetben még hiúságunkat meg is kacagja a' világ.” Kazinczy Ferenc Berzsényi Dánielnek, Széphalom, 1817. október 12., in *uo.*, 254. lev., 511–513., 511–512.

⁶⁶ Erre a Berzsényi-filológia sem ad egyértelmű választ.

⁶⁷ Lásd: Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Pest, 1810. április 27., in KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiadta (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 kötet, VII:398–408. (Budapest–Debrecen, 1890–2013). Lásd még: VADERNA Gábor, „Egy csók és más semmi: Berzsényi Dániel 1810-es pesti kirándulása”, *Holmi* 16, 10. sz. (2004): 1217–1234.

elolvassa Zafyr Czenczi levelét a Mondolatoshoz.⁶⁸ Nőstényesítésén és németesítésén jobban megsértődhetne, mint a *Mondolat* intertextusaiban konstruálódó, tölgyfa alatt bajuszát tépkedő költő figuráján. De nem sértődik meg, vagy nem teszi szóvá azt, hogy mindezt az általa tisztelt mester legjobb tanítványai írták, és hogy mindezt Kazinczy jóváhagyta. (Németh Lászlót parafrázálva, miszerint Berzsényi a *Mondolat*ból tanulta meg, hogy Kazinczy barátjának ellenségei gyűlöletében is osztoznia kell, azt is mondhatnánk, hogy a *Felelet*ből viszont azt tanulhatta volna meg, hogy Kazinczy barátjának Kazinczy tanítványaitól is tartania kell.)⁶⁹

Ami bizonyos, hogy Berzsényi mindenre emlékszik: így a Kölcseyvel való első pesti találkozására is. Idézett levelében ezt a találkozást említi fel: „ennek a pimasznak [mármint Kölcseynek] kamuti szeméből már akkor semmi jót nem néztem, mikor nekem a' Pesti kávéházba egy öl nyekegő verseket hozott”. Berzsényi előítéletes olvasása Kölcsey recenziója kapcsán nem megalapozatlan. A kritikának a költői individualitást kiemelő mozzanata a *Felelet* előbeszéde, vagyis Bohógyi Gedeon költői individuumának részletező bemutatása felől olvasva is ismerős számára, amelyről korábban azt mondta, hogy az „a' biographiát mesével zavarta” meg, és annak szerzője nevének aláírásával (Kölcei Ferencz) oktan hazugsággá tette a gyermeteg tréfát. Ebből a kontextusból olvasva Berzsényi tehát joggal érezheti úgy, mintha Bohógyiként bánná vele Kölcsey, ezért hathat a személyét erő újabb gyönyöklődésként csúfolódó, megszégyenítő írásnak a recenzió.

A levél főbb elemei a *Felelet* korábbi kritikája felől már ismerősek. Az önvédelem nem más, mint a kettős vétség és a kettős kötelesség doktrínájának alkalmazása. 1.) Aki vét a literátor ellen, az vét önmaga, a literatúra egésze, annak tekintélye ellen (például a főrendeknél). 2.) Amikor magát védelmezi, azzal az egész literatúrát védelmezi. 3.) Megteszi azt, amit Bohógyi ellen nem tett meg az *Antimondolat* (ami tehát hiba volt): megszelídíti a gazembert, megfelelő módon (műfaj), tudós eszközökkel választva el igazságot a hazugságtól (bolondság).

A helyzetet igazából az súlyosbítja – és ez komoly különbség a *Mondolat* és a *Felelet* diskurzusához képest –, hogy a közlő médium (a Tudományos Gyűjtemény) az intézményesülő tudományos diskurzus része; hogy az írás határozott műfajisággal rendelkezik, és *diszkurzív* (tudományos) jellege van. A nyilvános

⁶⁸ Meglepő, de sem erre, sem Kazinczy nőstényesítésére nincs reakció. De mit is jelent női névanagrammmát készíteni egy férfi nevéből? Kisfaludy Kazinczyt annak pletykás természeté miatt „csapodár, asszonytermészetű embernek” nevezte, és híresztelte. Vö. BERZSÉNYI, *Levelezése*, 939. Minderről lásd még: CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában* (Budapest: Ráció Kiadó, 2013), 59–76.

⁶⁹ NÉMETH László, „Berzsényi”, in NÉMETH László, *Az én katedrám. Tanulmányok*, 249–349 (Budapest: Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983), 306.

megszólalás elkerülhetetlen, mert ezek együttesen már képesek a megtévesztő olvasás előidézéséhez.

„Kicsoda, micsoda, s hol van most Kölcsy”?

Kölcsy igen sokféle jelzőt kap ebben a levélben (goromba, rossz ember, minthogy építeni nem tud, rombolni akar), amelyek közül a *garázda szofista* a legérdekesebb. Platón a dialógusaiban több helyütt is jellemzi a szofistákat, véleménye nyilvánvaló. Ezért inkább néhány egykorú ’tankönyvi’ példát idézek jellemzésükre.

Az első mindjárt abból a Fejér-féle propedeutikából való, amelyet az Akadémia számára „szótári kivonatolás végett” 1831-ben Berzsenyi jegyzetelt. „A *Sophista* név azokra ment át, kik az igazságot inkább hamisítani, mint fejtegetni igyekeztek”.⁷⁰ A kálvinista iskolai oktatásban hasznosuló Budai Ésaías könyve a görög Gorgiaszt nevezi meg a *szofisztikálás* első terjesztőjeként, aki ugyan nem volt nagy orátor, de népszerűségét annak köszönhette, hogy a dolgokat akármely oldalukról színesen tudta megmutatni. „Sophistáknak azok neveztettek, kik a’ tudományoknak, nevezetesen a’ Philosophiának tanítását az ékesennszózással egybekötötték.” A szofisztikálás negatív megítélését jól jellemzi az, amit a római rétorika kapcsán ír: „De minekutánna a’ Rhetorok, költött matériákról való Declamatiókban, Sophistai elmélkedésekben, mesterséges okoskodásokban, ’s üressenhangzó tzifra beszédek vadászásában merültek el: sokkal több kárt tettek, mint hasznot”.⁷¹ A Közhasznú Esmeretek Tárában ez olvasható a szofistákról:

„A’ sophisták tanításai leginkább olly hamis fogásokban állottak, mellyek szerént az ellenfelet, részint valamelly kellemetes és megnyerő előadás szemfényvesztésével, részint ravasz okoskodások és elmélkedések által miképp kell elámitani és törbe keríteni? Az illyen tanításért, nagy bért kértek, melly szokás szerént előre fizettetett le. A’ rhetorok másoknak részére is irtak beszédek. [...] Ez az uzsoráskodó kereset végre érdemlett utálatba ment, és sok nagy ember

⁷⁰ FEJÉR György, *Bévezetés a’ Philosophiára vagy is: a’ propaedeutica* (Budán: A’ Magyar Kir. Egyetem’ Betűivel, 1836), 40. BERZSENYI, *Prózai munkái*, 749.

⁷¹ BUDAI Ésaías, *Régi tudós világ Historiája, mellyben a’ könyvnyomtatás feltalálásáig élt mindenféle tudósoknak, főképpen pedig a’ görög és deák íróknak élete, munkái, érdemei, és a’ tudományoknak akkori állapota rendbeszedve, előadódnak*, készítette tanítványi, és részszerint a’ poética és rhetorica oskolák számára Budai Ésaías, a’ Dereczeni Reformatum Collegiumban közönséges históriát, görög és deák literatúrát tanító, és az alsó oskolákra vigyázó Professor (Debrecen: Nyomtatta Szigethy Mihály, 1802), 62, 73, 453. Budai egyébként, Petronius *Satyriconjára* hivatkozva írja, hogy a „Scholasticus „név egyre megyen a’ Sophista névvel, mely a’ Görögöknél volt szokásban.” uo., 454.

írtózott maga után irott beszédekert hagyni; mert a ' sophista
guny nevezetet szégyenlette.”⁷²

Kölcsey szofistaságához kétség sem férhet: egy hiteles médiumban, tudós módon beszél bolondságokat. A személye összességében azért rút (azaz tisztességtelen), mert megtévesztő, másnak látszik, mint aminek magát feltünteti, vagyis készakarva keveri a jót a rosszal, a hamisat az igazzal, és ugyan „az okosok előtt maga magát meg czáfolja”, de a helyes ítéletre nem képeseket könnyedén megtéveszti és becsapja.⁷³ Ezt fejezi ki lényegében a tudós bolondságok. Ebből fakad a gazemberség, rútság, alacsonyosság, aljasság. A 'garázda szofista' jelző mindennek filozófiai rögzítése. (Berzsenyinek a Kölcsey személyét, habitusát firtató levelében az esztétikai – kamuti szem – és a morális rútság kivételesen együtt jelenik meg: a jelző a testi és lelki rútságot egyaránt kifejezi. A jellem és a testi hibák együttes felemlegetése a publikálásra szánt verzióból már kimarad.)

A szofista alacsonyabb rendű, mert szándékai nem tisztességesek, ezért nem kell őt kímélni sem, büntetése elkerülhetetlen. Berzsenyi stilizált szerepe a filozófus-tanító pozíciója lesz, amelyből nyilvánosan példát kíván statuálni.

A büntetés korábban bemutatott két formája, vagyis a hallgatás és a leckéztetés vagy dorgálás közül a szofistát nem elégséges hallgatással büntetni. Az *Antirecensióra* mint nyilvános leckéztetésre azért van szükség, mert a szofista szavai félrevezetően meggyőzőek. A büntetés célja az igazság felmutatása, amely egyben elvezet a szofista leleplezéséhez és megszégyenítéséhez is. A leleplezést előadó metaforikában (a *saffik leszaggatása* mellett) a *kothornosz* kifejezés alkalmazása csak akkor érthető, ha azt nem letaszításként értjük: azaz Kölcseyt nem az ókori görög színészek magas talpú cipőjéről kell lerángatni. Mivel a kothornoszt bármelyik lábra fel lehetett húzni, a szónak volt egy másik átvitt jelentése is: „köpnyegforgató”, „ravasz” – Berzsenyi, Plutarkhosz alapján, valószínűleg ebben az értelemben használhatja a kifejezést.⁷⁴

A megtévesztő beszédet, a hihető hazugságokat leleplező megszégyenítéshez módszertanilag a sententia (állítás) és a demonstartio (mutatás) kombinációjával lehet eljutni, amelynek eszköze a *tételes cáfolat*. Az *Antirecensio* felépítése ezért nagyon egyszerű: lineárisan haladva sorról sorra felel, mondatonként és szavanként szedve szét Kölcsey kritikájának szövegét. A tételes cáfolást a „szofista csavarásai” teszik szükségessé. Előbb elhangzik az állítás, majd annak cáfolata. Az

⁷² *Közhasznú Esmeretek Tára, a Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva*, Tizedik kötet (Pesten: Könyvtáros Wigand Otto sajátja, 1834), 153.

⁷³ Lásd itt Szókratész példáját Prótagorász árucikkeinek megítéléséről: PLATÓN, „Prótagorász”, 183–184.

⁷⁴ Vö. PLUTARKHOSZ, „Nikiasz”, in PLUTARKHOSZ, *Párhuzamos életrajzok*, 1:751–785, 752, vö. még: 1059.

Antirecensio formai rendje, a REC[ensens], ANTIREC[ensen] tagolás a dialógus-formát idézi, habár nehéz volna mindezt a platóni értelemben vett dialógusnak tekinteni. Diszkurzív logikája a szofistaellenes platóni dialógusok (különösen *A kisebbik Hippiasz* és a *Prótagorász*) mintázatából mégis ismerős, amelyekben a szofisták hasonlóan kíméletlenül lepleződnek le. A Platónt olvasó Berzsenyi az *Antirecensio*-ban a szofistaellenes platóni dialógusok horizontján érvelve végzi el a garázda szofista megleckéztetését.

Az *Antirecensio* leckéztető dialógus formáját bevezető és összefoglaló lezárás keretezi, amelyben a védő- és a szemléltető beszédek retorikája működik. Eme beszéd hallgatói az ártatlan ifjak és a tudós olvasók: az előbbieket azért kell leleplezni a garázda Kölcseyt, nehogy példája ragadós legyen, megtévesztve, megrontva őket; az utóbbiak előtt pedig azt kell bizonyítani, hogy az önvédelem valójában a közösség (a literatúra és a haza) védelmére irányul.

Az adott pillanatban a megszólalás hogyanjának tehát megvan a maga logikája: az *Antirecensio* azt mutatja, ahogyan egy veszedelmes ellenfelet szakszerűen leckéztetni szükséges. Így nézve szó sincs a nyugalom elvesztéséről, sokkal inkább egy dinamikus, expanzív filozófiai fellépést láthatunk, amely akár a nyilvánosan képviselt és kiejánlott sztoicizmus (*Döbrentei-episztola*) és a Kölcseynek tulajdonított szofizmus egymással vetélkedő diskurzusaként is beállítható.

A valós hatását ugyanakkor jól jellemzi a Tudományos Gyűjtemény szerkesztőinek véleményét rögzítő Teleki József figyelmeztetésnek is felfogható megjegyzése, amely az *Antirecensio* sértegető kifejezései, polémiai iránya és az általa adandó rossz példa miatt az írás közlését visszautasítja, *antikritika* helyett az értekező forma választását javasolva Berzsenyi számára.⁷⁵

A figyelmeztetés célt ér: mintegy hét évvel később az Észrevételek elejének önreflexiója szintén figyelmeztetés: „nem annyira másnak, mint magamnak van itt mondva”, írja Berzsenyi, aki tehát önmagát *fegyelmezi* és *emlékezteti* a saját törvénné tett Home-elvvel, miszerint a kritikai művelet alapelvét a mű és a művész elválasztása jelenti, amitől nem szerencsés eltérni. Mint már korábban láthattuk, a *rút* Berzsenyi invenciója, nem esztétikai, hanem morális értelemben használja azt, és az önkritikus első mondatok alapján nemcsak Kölcseyre, hanem *magára is érti* ezt a rútságot, mint olyan dolgot, amiből semmiféle jó és szép nem eredhet. Kölcsey jellem- és testi hibáinak érvként való megjelenítésével, a kereketten epésnek és gúnyosnak tartott kritikára adott hasonló válaszával Berzsenyi a józanságot veszítette el, amit később legszívesebben semmissé tett volna, mivel ezzel maga is rúttá, gonosszá, kötekedő szofistává (végső soron nevetségessé) látszott válni, mint az általa elítélt Kölcsey.⁷⁶

⁷⁵ Lásd BERZSENYI, *Prózai munkái*, 540.

⁷⁶ „Néked is lehettek fekete óráid mint nekem [most is eltűném Kölcsey pizkolódásait és a Mon-

A tanulmány elején már idéztük Csetri Lajost, aki minderről, elvi okokat nem találva, azt írta, hogy az 1817-es év során „olyan emberek útjának szétválására kerül sor, akiknek sok vonatkozásban fölöttébb rokon nézetei” voltak.⁷⁷ Kazinczy és Berzsenyi meghasonlásában vagy Kölcsey és Berzsenyi szembekerülésében (és tegyük ezek mellé Kölcsey és Kazinczy ekkor bekövetkező szakítását is) az irodalmi ízlés terén egyébként „közös fronton” lévő emberek lettek kapcsolataikat elemésztő „kölsönös félreértések kölsönös áldozatai”.

Az Észrevételek korrekciója e tekintetben akár paradigmatis fordulatnak is tekinthető, amely során a személy (az empirikus szerző) morális megítélésétől függő viszonyulást a mű megítélése váltja, függetlenül a kritikus vélt szándékaitól, hangnemétől. Az Észrevételek azonban most sem szól közvetlenül Kölcseyhez, csak azokhoz, akik méltányolják azt az önmérsékletet, amely elszakad az antiszofista retorikától és a büntetés diskurzusától. A korábbi tételes – és ezért visszásnak, kicsinyesnek tetsző – cáfolást ugyan a súlyponti teoretikus érvek cáfolatsora váltja, de a megszólalás ismételten *védírat*, az önvédelmen, és tegyük hozzá: a félreértéseken túl továbbra is egy jobb ügy védelme.

Utóhang: Sárkány a sziklaüregben

Az *Antirecensio* első fogalmazásának bevezetője egy zavarba ejtő hasonlatot is tartalmaz:

„Többnyire pedig azt látjuk, hogy itt is [ti. a recenziókat írók között] azok furják előre magokat, kik legtörpébbek ’s azok vágynak uralkodásra, kik magokon sem tudnak uralkodni. Miért kapdozna tsillám után a’ józan, holott annak semmiséget isméri ’s tudja, hogy annak megvetése legszebb fény? Miért ágoskodna Hercules a’ Pygmeusok között? Gyermekek ’s pondrók’ dolga a’ tzivódás, a’ bölts nyugszik, mint a’ sárkány a’ sziklaüregben.”⁷⁸

Miért éppen sárkányhoz hasonlítja a sztoikus bölcslet (azaz magát) Berzsenyi? A sárkányok kivétel nélkül rosszindulatúak és félelmetesek, egyáltalán nem közkedvelt figurái sem a mitológiai, sem a népi elbeszéléseknek. Nem ismeretes

dolatét is] ha azon hypochondriás Antirecensiót nem írtam volna; de mivel azt írtam, másikat is kell írnom, mert azzal igen nevetségesen végezném literatori életemet.” Berzsenyi Dániel Kazinczy Ferencnek, Sopron, 1820. december 13., in BERZSENYI, *Levelezése*, 276. lev. 532–534, 533.

⁷⁷ CSETRI, *Egység vagy különbözőség*, 346.

⁷⁸ BERZSENYI, „Antirecensio...”, 29.

pozitív megítélésű sárkány ekkoriban, és általában a sárkányhoz való hasonlítás sem kedvező. Itt azonban egyértelműen pozitív sárkánykép található, amire nyilvánvaló módon nincs példa. A sztoikus bölcs korábban még Zénón palástjával fedett békés *sátorba*, most pedig egy *sárkánybarlangba* húzódva tartja távol magát a nem kívánt külvilágtól. Az önképnek a sárkány és sárkánybarlang toposzaival való allegorizálása nemcsak szokatlan, de ellentmondásos jelentéseket képez, hiszen a bölcs nyugalom egyben *gonosz, harcias és félelmet keltő* is. Hogyan lehetséges ez, miképpen is értsük ezt az elrettentő önvédelmet?

*

Berzsenyi *Somogyi Kupa* című művében ugyanez a hasonlat szerepel,⁷⁹ még a szintagma is azonos, a bölcs helyett azonban a *nemzet* hasonlítódik egy sárkányhoz:

„Orda: Mi szükség a’ magyarnak a’ külső szövetség? Az parancsolni szokott!

Király: Igen! Míg fegyvere győz; de vallyon a’ szerencsét kardbódénkhöz láczoltuk-e örökre? Nem tudod-e hogy ezen földről Atyáink már kétszer ki üzettek ’s hogy mi közel vagyunk ezen perczenethez?

Orda: Mit? tán hogy egy-két portázó csoportjaink törbe estek? Áll még a’ nemzet, ’s *nyugszik mint egy sárkány a’ szikla üregben, mellyhez közelíteni semmi nem mer*. Atyainkat sem az ellenség verte ki, hanem a’ visszavonás, s minket is csak az verhet ki.”⁸⁰

Az 1815–1816 körül keletkezett drámakísérlet korábbi fogalmazványában a sárkánynak még nyoma sincs, a nemzetet egy sokkal konvencionálisabb hasonlat mutatja:

„Orda: Minek annak a’ szövetség akki parantsolni szokott?

Király: Igen, míg fegyvere győz; de valljon a’ szerentsét kardbódénkhöz lántzoltuk e örökre?

Orda: Viszontagság alá van vetve minden. De jaj annak a’ nepnek melly külső szövetségesekre támaszkodik! *Nézd az élő fa mint ragaszkodik izmos gyökereivel a’ földbe ’s mikor egyszer másra támaszkodik, már akkor nem él, már akkor tsak tuskó*. Király: Nem tudod e hogy Atyáink ezen földről már két ízben ki üzettek?

⁷⁹ BERZSENYI, *Prózai munkái*, 545.

⁸⁰ BERZSENYI, *Költői művei*, 153–172. Idézet helye: 161. (Kiemelés tőlem – O. Cs.) Keletkezéséről uo. 873–878, különösen 877.

Orda: *Igen tudom, de azt is tudom hogy mindenkor újabb 's nagyobb erővel vissza tértek. Mert míg a 'fának gyökere ép, addig annak minden sebei hamar be forradnak 's a 'szekertze nyomain ifjabb 's zöldebb koszorúji sarjadoznak. Te annak gyökereire öntöd a 'mérget 's nem lesz tavasz, mely az többé virúlni lássa.*”⁸¹

Jól érzékelhető, hogy a *fa* hasonlat elhagyása és a barlangban nyugvó sárkányra való cserélése jelentősen lerövidíti a párbeszédet, kifejezőbbé és tömörebbé téve azt. Az új hasonlat – amelyet a párbeszéd elején egy szintén új, ’oroslán a barlangban’ hasonlat készíti elő⁸² – jól érthető és indokolt (még a képzavart is leszámítva: ’áll még s nyugszik mint’). Mindez a sárkányokhoz kapcsolható képzetekkel pozitívan is összeegyeztethető, mivel a nemzet az *ellenségei számára olyan*, mint egy félelmetes sárkány, akinek barlangját senki nem meri megközelíteni, akinek ereje elrettentő, akinek nyugalma rendíthetetlen. A nemzetet az ország sziklaüregéből külső erő nem, csak az önsorsrontó testvérharc, a *visszavonás* (részekre szakadás, viszálykodás, pártoskodás, testvérárulás) mozdíthatja ki stb.⁸³

Az *Antirecensio* és a *Somogyi Kupa* egyedi hasonlatának azonossága a két szöveg érintkezését bizonyítja, leginkább a drámatöredékbe újonnan bekerülő visszavonás toposz⁸⁴ és az *Antirecensio* végén szóba hozott *villongások* (pártviszály) kapcsolata érdemelhetne figyelmet, filológiailag azonban megállapíthatatlan a hatás vagy kölcsönhatás rendje.⁸⁵

Ráadásul a *bölcs* nem teljesen kompatibilis a *nemzettel*, a hasonlatba való szimpla behelyettesítése egészen eltérő jelentéseket képes generálni. A kontextusból legkézenfekvőbb az, miszerint a *bölcs* azért olyan, mint egy sárkány a

⁸¹ Lásd erről uo., 878–879. Az idézett szövegrész: uo. 885–886. (kiemelve a tartalmi változás).

⁸² Fogoly: „...él-e az oroslán mikor egyszer barlangjában az ebektől hurezoltatik és marczan-goltatik?” Uo., 159.

⁸³ A visszavonás kapcsán használt fa allegóriát mint a magyar rendi költészetben a bárdköltés-zeti hagyomány által kedvelt toposzt Berzsenyinél lásd még *A' magyarokhoz* („Romlásnak indult...” című ódájában; Kölcseynél: ONDER Csaba, „»Zöld lombjai közt a nemzeti béké-nek«”: Kölcsey és a magyar nyelv keleti gyökerei”. In *Acta Academiae Nyiregyhasiensis 1. Az applikáció vonzerejében*, szerk. KUKLA Krisztián, 35–43 (Nyiregyháza: Nyiregyházi Főiskola, 2015).

⁸⁴ Berzsenyi egyik legismertebb sora *A' magyarokhoz* („Romlásnak indult...” című ódában: „A szent rokonvérben feresztő / Visszavonás tűzében megálltál.” A toposzról részletesen lásd még Kölcsey kapcsán is: SZABÓ G. Zoltán, „Kölcsey Hymnusáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 114–144. Lásd még uő.: KÖLCSEY Ferenc, *Versek és versfordítások*, kiadt. SZABÓ G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás) (Budapest: Universitas Kiadó, 2001), 711–766.

⁸⁵ A dráma 1816 telén még készül, az *Antirecensiót* 1817 második felében kezdi el írni Berzsenyi.

barlangjában, mert 1.) nem törődik az érdektelen, kicsinyes külvilággal (azaz nyugalma nem rendíti meg a gyermekek és a pondrók dolga, vagyis a *civódás*). Ebből azonban az is következik, hogy 2.) arra érdemes kihívásokkal viszont törődhet, és akkor kijöhet a barlangjából, és akkor 3.) olyan lesz, mint egy sárkány.

Mégis: milyen sárkányról van itt szó?⁸⁶ Milyen a sztoikus bölcs, ha sárkánnyá válik?

Az *Antirecensio* szövegkörnyezetében a sárkányos hasonlat Héraklész említését követően jelenik meg. Héraklész hőstettei során két ízben kerül szembe sárkánnyal vagy sárkánygyíkkal (a kettőt most tekintsük azonosnak). Első ízben akkor, amikor lángoló nyílveszőket kell belőnie a lernai hidra *barlangjába*, hogy *előcsalogassa*, és aztán nagy nehezen legyőzze. A barlangba bemenni veszélyes, a sárkányt ezért kell előcsalogatni.⁸⁷

A megfelelő szerepekbe való behelyettesítés bizarr olvasatait adhatja Berzsenyi sárkányos hasonlatának. Eszerint 1.) Kölcsey recenziójának tüzes nyilaival próbálja barlangjából előcsalogatni Berzsenyit, de kísérlete kudarcot vall, mert a sztoikus bölcs sárkányt nem lehet becsapni, pondrókkal nem civódik, a zaklatás ellenére nyugalma továbbra is rendíthetetlen. 2.) A sárkány mégis kijönni kényszerül a barlangjából, mert valaki (a rút szofista Kölcsey) nem állja magát Héraklésznak kiadni, mindenkit becsapva, és hát ezt azért mégsem lehet annyiban hagyni. 3.) Berzsenyi, a korábban elismert ódaköltő és rendíthetetlen nyugalμού sztoicista, úgy viselkedik, mint a lernai hydra, mindenkit meglepve tűzokádásával és szívósságával stb.⁸⁸

Héraklész másodszor és egyben utoljára éppen utolsó munkája, vagyis az aranyalmáknak a Heszperiszek kertjéből való elhozása során találkozunk sárkánnyal.

⁸⁶ A Friedrich Schiller barlangi sárkányával (*Der Kampf mit dem Drachen*) való párhuzam, amelyet Merényi Oszkár feltételez, véleményem szerint nem látható.

⁸⁷ A víz mellett, barlangban stb. élő sárkányt a garabonciás tudja előcsalogatni, hogy legyőzze. Vö. IPOLYI Arnold, *Magyar Mythologia* (Pest: Heckenast, 1854), 222–228, Sárkány.

⁸⁸ És itt nem indokolatlanul szeretném megemlíteni Főrizs Gergelynek azt a felvetését (amelyet kéziratom olvasása során tett), miszerint ne feledjük, hogy Berzsenyi Kazinczy-féle összeesküvést sejtett a Kölcsey-recenzió mögött, azaz a bizarr szereposztásban Kazinczyt is behelyettesíthetjük Héraklész/Kölcsey helyére. Lásd erről leveleit (1820. december 13.; 1830. július 15.). Ez utóbbiban így ír: „Kölcsey recenziójának fő oka az volt, hogy én verseimből a dunai szavakat kihányani, nem engedtem, s azon ártalomnak, mely szerint azon párt a tiszai dialectust kirekesztőleg uralkodóvá akará tenni, magamat ellene szegeztem s magyarán megmondtam, hogy én az ő hangnyújtó és már bevégzett nyelvnek képzelt írásnyelvöket mind izléssel mind okossággal ellenkezőnek látom. Megmondtam, hogy én a dunai szavakat nem kirekeszteni, hanem inkább felkeresni akarom, hogy azokkal nyelvünket gazdagítsuk. A sültelen Adelungnak tanítványa saját szűk nyelvöket akarák a *hochdeutsch* szerint *hochmagyarsággá* formálni. És mivel én ezt nem akarhattam, csakhamar azt végzé a triumviratus, hogy a Te naturalista de minden bizonnyal jót akaró barátod egy sujtással agyon ütessék.” Berzsenyi Dániel Döbrentei Gábornak, h. n., 1830. július 15. (részlet), in BERZSENYI, *Levelezése*, 334. lev., 600–601.

Előtte (feltehetően az oda vezető útja során) Lybiában találkozik a Berzsenyi által is említett pigmeusokkal.⁸⁹ Második sárkányos kalandja tehát a Heszperiszek kertjében várja, de az aranyalmákat őrző, örökké éber és legyőzhetetlen *Ladón* előcsalogatásával és legyőzésével Héraklész már meg sem próbálkozik. Atlaszt béreli fel a munkára. Ladónról azt érdemes tudnunk, hogy ő az antikvitás egyik legismertebb kincsőrző sárkánya: a Héraklész-mítosz egyik vázaábrázolása alapján még az is lehetséges, hogy ő *maga a bölcs sárkány*, az örök élet titkának valódi őrzője, aki a mohó Heszperiszektől is óvja az almákat.⁹⁰ A Heszperiszekről azt kell tudnunk, hogy maguk is a fény után vannak elnevezve, és a nevük által eleve kapcsolatban állnak az esttel, a „naplementével, a kapuval, mely – ahogyan Kerényi Károly fogalmaz – olyan éjszakába nyílik, mely arany gyümölcsöt terem”.⁹¹ Nem lehet tudni, hogy Héraklész behatol-e ebbe az éjszakába vagy sem, az almákat mindenesetre (vagy az övéit eláruló Atlasz, vagy a Heszperiszek varázsitalának köszönhetően) azonban megszerzi.

Nos, ez volna a Berzsenyi-szöveg által megidézett mitológia kontextus, és az egyetlen kvázi pozitív sárkánykép, ami szóba jöhet. Ha a bölcslet mint sárkányt ezek alapján próbáljuk elérteni, akkor a bölcs költő (azaz Berzsenyi) olyan, mint *Ladón*, aki az örök sötétségben őrzi a halhatatlanság titkát. A barlanggal azonban továbbra sem kezdtünk semmit, holott Berzsenyi sárkánya csak a barlanggal együtt érvényes allegória.

Ugyan a Balaton környéki sárkányokról (Szent György-hegy), hiedelmekről, legendákról nem, de egy, a környék barlangjában lakó bölcsről megemlékezik egy versében (*A Remete*):

„Egy őszült remetét a Tihany oldalán
Ismértem. Sivatag sziklaüregben élt.
Már két századokat hordoza vállain,
S mellén lengedezett hosszú, fejér szakál.
Gyakran bölcs szavait hallani elmenék
Barlangjába, vidám gyermekidőm alatt.
Sok történeteket hordogatott elő
A bölcs ősz az idők régi homályiból.”

Berzsenyi versei között egyedül egyben találni sárkányt, méghozzá a Balaton hullámain megcsillanó holdfény ábrázolásakor (*Glycere*):

⁸⁹ Vö. BERZSENYI, *Prózai munkái*, 545.

⁹⁰ „Ladón, az örökéber kígyó, a Hesperisek mohóságától is óvta az aranyalmákat. Mert szívesen leszedték volna, noha a gyümölcs Héráé volt, vagy, egy másik hagyomány szerint, Aphroditéé.” KERÉNYI Károly, *Görög mitológia* (Budapest: Gondolat Kiadó, 1977), 298.

⁹¹ Uo., 43.

„Szűz Cynthia sárkányait
Fényszekéren vezeti,
S a Balaton hullámjait
Rubintláng festegeti.”

A szűz Cynthia nem más, mint Diana, a Hold istennője, akinek neve a *dia* (fény) töre vezethető vissza, és a „holdfény” szinonimája. Fényszekere elé befogott *sárkányai* tehát a *holdsugarak*. Miért sárkányok a holdsugarak? Nagyon valószínű, hogy a Berzsenyi-sorokban a magyar sárkány szó a latin megfelelőjével, vagyis a *világítani* jelentésű *dracóval* (*Dragon, Drache*) lép kapcsolatba. (Ipolyi Arnold szerint a fénylés, világítás elnevezés a kincsörzés hagyományával vagy a kígyók fénylő testével állhat összefüggésben.)⁹² Ha azt feltételezzük, hogy Berzsenyi a sárkányt (*draco*) a fény szinonimájaként használja az *Antirecensio*-ban, akkor az *Antirecensio* nyitó mondatának a *kétféle* világosságot leíró metaforikája, vagyis:

„A józan kritikának szövétneke világít és melegít,
a sophistai hiúság kanóca pedig perkel és vakít”

inkább a fényt hozó, a fénnel elemi erővel elárasztó (bölcshozó), nem pedig a tűzokádó, pörkölő és elvakító (rút szofista) jelentést készíti elő a barlangi sárkány allegória számára.⁹³

A *Somogyi Kupa* és az *Antirecensio* sárkányai csak alakilag hasonlítanak egymásra, „szándékolt” jelentésükben teljesen eltérnek egymástól. A világosságot adó sárkányhoz hasonlatos sztoikus bölcshozó képe kétségtől sűrű, sajátos és meglepő (csaknem paradox) hasonlat egy önérzetes és jellemzően pontosan fogalmazó költőtől. A morális autonómiáját védelmező filozófus költő önképének újabb darabjaként mindez azt a pillanatot hivatott mutatni, amikor és amiért (gyarló emberként) kénytelen megszólalni, mintegy (dühös sárkányként) kijönni a barlangjából, hogy felragyogjon a józan ész, fénnel árasztva el az elvakított olvasók szemét...

⁹² Vö. IPOLYI, *Magyar Mythologia*, 222.

⁹³ Eme sor kapcsán lásd a kritikai kiadás Home-utalását: „A lángelme a gyorsan lánggra lobbanó heves vérmérséklethez társul, a finom ízlés pedig a higgadt és fegyvelmezt lélekhez.” BERZSENYI, *Próza munkái*, 570.

A szupernaturális és az igaz érzésű szűz: A magyar nyelvújítási harc gendertémáiból

Prológus

Az *Új szellem, vagyis Újmagyarok útja Helikonra* című, 1824-ben Szegeden megjelent szatirikus pamflet kapcsán, amely műfaját tekintve három felvonásból álló komédia, elsősorban a darab női szereplőire szeretném ráirányítani a figyelmet, leginkább arra, ahogyan a férfiak a nők egy bizonyos archetípusát, vagyis a fiatal szűzet értelmezni kénytelenek.¹ A férfiaknak a nő megértésére összpontosuló hermeneutikai tevékenységét az teszi szükségessé, hogy a szűzek szerelmi konfliktusaik során megsérteni látszanak a társadalmi nemi szerepükkel kapcsolatos elvárásokat. Egyszóval nem úgy viselkednek, ahogyan kellene.

A férfiak és nők között láthatóvá váló különbségek leginkább azért lehetnek érdekesek, mert segítségükkel a nyelvkérdés kapcsán a megelőző évtizedben támadt felekezeti konfliktus (közismert nevén a nyelvújítási harc) résztvevőinek a darabban didaktikusan tematizált nyelvi mássága a műveltségen, konkrétan a szülői nevelésen és az önművelésen keresztül megmutatkozó kulturális másságként is leírhatóvá válik. A fiatal szűzek révén a nyelvi okokon túl megkülönböztető okként így feltárló kulturális másság mindeközben egy olyan diskurzus része, amelyet ekkoriban szinte kizárólagosan férfiak művelnek a magyar nyelv jövőjét illetően.

Hipotézisünk az, hogy a neológiaellenes – a későbbiekben ortológus néven rögzült és inkább pejoratív tartalommal feltöltött – diskurzus tudatosan és szisztematikusan tematizálja a *feminitást*, azaz a női, nőies, asszonyi jellegek férfiakon vagy férfiakkal kapcsolatban való megjelenítését. Miközben a darabot figyeljük, fontos tisztában lennünk azzal, hogy hősnői mögött egy feminizált férfi áll. Ez a férfi a neológia (a darabban újmagyaroknak nevezett írók) vezéralakja, Kazinczy Ferenc, akit ellenfelei azzal kívántak nevetségessé tenni a *Mondolat* című

¹ [MARÓTHY Mátyás és NÁTLY József:] *Új szellem, vagyis Újmagyarok útja Helikonra*. M. és N. Szegeden, Nyomtat[tatott]. Grün Orbán' betűivel. 1824. [A továbbiakban: *Újmagyarok*.] Az ismeretlen szerzők monogrammal jelölt nevét Kultsár István tudósítása alapján oldottuk fel, vö. [KULTSÁR István], *Szép Literaturá, Hasznos Mulatságok*, II. 12. szám (1824), 81. Nátly Józsefet az *Újmagyarok* – egyedüli – szerzőjeként egy 1834-es kiadás is megadja: „közli Nátly József, a' szerző.” (Vö.: PONORI THEWREWK József. *Vélelenczei Szappanpor az Uj Magyarok' számára*. Pozsony: 1834), 1. A szerző az *Új szellemmel* egy időben egy értekezést is készített (amelyben ironikusan utal erre a munkára: „Vallyon, találunk e az Uj Szellemben aesthetika-t; – nem?” 43–44.), lásd: NÁTLY József, *Némely Vélekedések a' magyar nyelv ügyében*. Írta Nátly József Tsászári Kir. Posta Ügyellő Szegeden. (Szeged: Nyomtatott Grün Orbánnál, 1824).

pamfletben, hogy egy számár hátára ültették, és nevéből női nevet és egy egész nőalakot (*Zafyr Czenczi*) konstruáltak.² Mindezt vélhetően azzal a céllal, hogy férfiasságának megkérdőjelezésével gyengítsék és hiteltelenné tegyék őt a hatalmi tétellel rendelkező vita során, szatirikus erővel demonstrálva a külvilág felé azt is, hogy a neológia másságát kifejező nyelvi kevertségnek mi lehet a társadalmi analógiája a nemi szerepeket illetően.

Nem szeretnék túlzó várakozásokat kelteni ezzel az esettanulmánnyal, amelyet egy nem túlzottan ismert dráma kapcsán a nyelvújítási harc apropójából, a neológia lényegében elnyomott és elfeledtetett feminista vonásainak nyomozása miatt teszek. Arról, amit Kazinczy szűz leányként való ábrázolása és ezzel a vele azonosított neológia nőneműsítése egykor jelenthetett, igen kevés tudható. A neológiát feminizáló ortológus diskurzus kulcsszövegének Kisfaludy Sándor Ruszek József apáthoz írott levelei tekinthetők,³ amelyek határozottan reflektálnak Kazinczy „asszonyi természetére”, és amelyek Kazinczy válaszleveleivel együtt kéziratos másolatokban terjedve ismertek és bizonyos körökben igen népszerűek voltak.⁴ Az Újmagyarok különlegességét ehhez képest az adja, hogy a szóbeli és kéziratos nyilvánosságból engedni felszínre az ortológiai diskurzusnak a reprezentatív és a nyomtatott nyilvánosság elől elzárt, mára jóformán elfeledett, a társadalmi és a biológiai nemek kérdésével kapcsolatos információs mémjeit, köztük a nőies férfit és különösen a férfias szerepeket magára öltetni kívánó nő alakját.

*

² Lásd [Somogyi Gedeon et al.] *Mondolat: Sok Bővitményekkel, és egy Kiegészített Újj-Szótárral együtt: Angyalbőrbe kötve, egy Tünet-forint*. Dicsalóm [Veszprém], 1813. Az 1813-ban megjelent *Mondolat*-ról írta Sárközy István Kazinczy Ferencnek: „minden jóra való Gustusu ember” azt mondta, hogy ha annak szerzője, Somogyi Gedeon „Zafir Czenczit, és azt a’ bolond Képet ki hagyta volna, az újabb íróknak nem ártott volna efféle Castigatio”, ami miatt Kazinczyt „még a’ leg kisebb olvasó is” sajnálta. Sárközy István Kazinczy Ferencnek, 1814. augusztus 10. k. KAZINCZY Ferenc. *Levelezése*, kiadta (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) SOÓS István, 25 kötet (a továbbiakban: KazLev) (Budapest–Debrecen, 1890–2013): XII.19.

³ *Kisfaludy Sándornak és Kazinczy Ferencnek Fő Tisztelendő Ruszek József Hahóti Apát Urhoz írt Tudományos leveleik*. Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára, Oct. Hung. 376. Online: http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/text.php?id=nyelvujitas_376_o = *A magyar nyelvújítás dokumentumai 1810–1830*. Szerkesztő: DEBRECZENI Attila. A szövegeket válogatta, az adatokat feldolgozta, a digitalizálást végezte: CZIFRA Mariann. <http://deba.unideb.hu/deba/nyelvujitas/> A kéziratok történetéről lásd: CZIFRA Mariann: „Egy alig ismert paszkvillus: Kisfaludy Sándor, Kazinczy Ferenc és Ruszek József levelezése”, 59–75. In CZIFRA Mariann, *Kazinczy Ferenc és az ortológusok. Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában* (Ráció Kiadó, Budapest, 2013).

⁴ Ezt az ügyet egy másik tanulmányban vizsgálom: „Ő és én a Magyarok Istenének két igen különböző lehellei vagyunk”. Kisfaludy és Kazinczy – a Zafyr Czenczi-ügy. Kézirat.

Az Újmagyarok című darabban a komikum forrása a komédiák dramaturgiáját gyakran szervező *félreértés*, a félreértett vagy félreérthető helyzet. A félreértések során a nőkről születő erkölcsi ítéletek kulturálisan különböző, emblematisz és sztereotip nőalak-konstrukciókat tesznek láthatóvá. A darab női hőseinek, Czenczinek és Jülie-nek a normasértései a velük kapcsolatban objektíválható egykorú elvárási horizonton jelentékenynek tűnnek. Egyikőjük „bűne” az, hogy magánlevélben tiszteletlenül szól férfiakról, a másiké pedig, hogy férfiakhoz csatlakozva maga is „költő” (pontosabban költőnő, *poetrina*) akar lenni. A félreértéseket a színlelés lehetőségét magában hordozó, konvencionálisan nőkhöz kapcsolt figurák, az ájulás és az álöltözet generálja. Ezért elsősorban ezt a két alakzatot állítom az elemzés középpontjába.

Czenczi ájulása

A darab tehát mindjárt egy félreértéssel indul. Az ifjú újmagyar költő, Kortyándli közli Vetyeházi Czenczi kisasszonnyal, hogy hamarosan elutazik, aki erre elájul, a férfi pedig elrohan. A szituáció komikusnak tetszhet, de nem feltétlenül emiatt. A férfi szemszögéből, férfitársának előadva így néz ki a jelentet:

„KORTYÁNDLI Czenczi ég, ég érettem! [...] Áh mint potyogtak könnyüi midőn kijelentém elmenni akaró szándékomat, 's azt hinni elején a könnyük érettem folynak, nem valék eléggé hiú; de kezemet megszorítá, 's elalélt. Ekkor vettem észre, 's mondék kis Asszony, kis Asszony az Istenért! csak ide, ide, a szófára aléljon. – Valóban oda is alélt. Én ijedt kimenték 's egyenesen hozzád. Jovalj mit tegyek, pirúlok magam előtt, mikor eszembe jut.”⁵

A férfi bejelentését követően a szűz sírni kezd, majd megszorítja a férfi kezét és elalél. Az ájulás váratlan, a férfi nem veszi azonnal észre, még beszél a leányhoz, közben a szófára fekteti, aki végül oda ájul el. Ezen mozzanatok együttese vezet ahhoz a következtetéséhez, miszerint a szűz szerelmes belé (ég, ég érettem). A férfi boldog, de zavart és bizonytalan is a következmények miatt, ezért tanácsért az újmagyarok vezéréhez, a szintén költő Kolomposihoz rohan, akinek első reflexiói figyelemre méltóan nem klinikai jellegűek. Az egyik így szól: „Barátom ez illene be Románba”; a másik pedig így: „nagy indiscretió benne, hogy egymásnak ki nem nyiták vágykíváncsaikat; holott rég szerelmesek egymásba.”⁶

⁵ Újmagyarok, Első Act. Első Scén., 4.

⁶ Újmagyarok, Első Act. Első Scén., 4–5.

Vagyis a jelenet, benne a szűz ájulásával, regényekből ismerős mintázatot mutat, erkölcsi szempontból viszont problémásnak tekinthető. Allegorikus értelme egyértelmű: mindez az érzéseiket egymás elől elrejtő szerelmesek egymásra találásának pillanata. Morális értelme viszont kétértelmű: a szűz színlelte az ájulást azért, hogy így, eme „hazugsággal” védje meg erényeit. Önvédelme ugyanakkor egyben felkínálkozásként is érthető, amelyet a férfi azonban nem használt ki. A férfi és a nő végül is nem értette meg egymást, „elbeszéltek” egymás mellett, amely kommunikációs zavart Kolomposi *indiszkreciónak* (tapintatlanságnak) nevez, hiszen külön-külön erkölcsösnek mutatkoztak ugyan, de lényegében becsapták egymást az őszintétlenséggel.

A nő szemszögéből azonban egy merőben más értelmezési lehetőség bontakozik ki. Ájulásból magához térve első dolga, hogy levelet írjon a férfinak, tisztázandó viszonyukat és a köztük történeteket. Czenczi levelének egyik fő közlendője az, hogy részéről szó sincs szerelemről, és hogy ájulása valóságos volt:

„Egy igazi érzésű Leánynak, ha valamely férjfiú hajlandóságát, és vonzó szeretetét eránta tapasztalja, magában pedig legkevesebb vonzódást sem érez, hogy az olyan szeretetlen társalkodásból eredendő ízetlenségeket ki kerülje, felebaráti kötelessége, hogy azon férjfiúnak szó, vagy levél által tudtára adja haszontalan iparkodását; minthogy szívében meg nem gyökerezhet, személye. – Éppen így van, Kortyándli Ur, és én közöttem a dolog. – Ájulásomnak nem a’ határtalan szerelem, ‘s ithonn hagyatásom az oka, hanem egyedül azon készüllete, melly által a Magyarra örök gyalázat hárul. A Nemzetem szeretete volt tehát oka – kérem kémélljen meg mind engemet a látogatásától, mind Nemzetemet a gyalázattól. Eszelős tzinkosságait is beszélje le feltett szándékjokról. Igyekezzenek előbb Magyarokká, valódi ‘s nem korts írókká lenni; azután kezdjék Helikonra útjokat, mert különben magokra utálást, a Nemzetre pedig szennyet ragasztanak, az ott lévő, ditsóúltelek előtt.”⁷

Czenczi levele több dolgot is nyilvánvalóvá tesz a vélt szerelmi kollízió kapcsán (hatását tekintve pedig öngyilkos gondolatokat ébreszt a férfiban, a férfitársakat felbőszítve és felháborítva): 1. Őszinte és tisztességes (igaz érzésű) leányként keresztény erkölcsiségéből fakadó *felebaráti kötelessége* (amor proximi) *szóban vagy írásban* azonnal válaszolnia a felé kinyilvánított érzésekre és szándékokra (azaz a férjfiúi hajlandóságokra), ez esetben azok hasztalanságára. 2. Ájulásának kiváltó oka nem a *határtalan szerelem és a körülmények* (egyedül

⁷ Újmagyarok, Első Act. Ötöd Scén, 12.

léte) együttese volt, hanem az a sokkoló információ, miszerint a férfi társaival együtt a költői halhatatlanság elérésére készül – ez a szándékuk (helikoni útjuk) szerinte örök gyalázatot hoz a magyar nemzetre. Czenczi ájulásának bevallott oka tehát a *nemzet szeretete*, amivel egyben a darab címadó témája, az újmagyar férfiak expedíciója is exponálódik.⁸ 3. Hajadon szűzként arra kéri a férfit, hogy ne látogassa őt többé. Nemzetét féltő magyar „honleányként” pedig arra, hogy álljon el a tervezett utazásától, és arról társait (eszélös cinkosait) is beszélje le. Tanácsként adja, hogy az említett férfiak legyenek magyarok és valódi (nem pedig korcs) írók, amivel elkerülhetik a közutálatot, a nemzet beszennyezését és a híres költő elődök megvetését.

Az eset eltérő értelmezéseit illetően leginkább az első és második pont az érdekes: miért reflektál hangsúlyosan Czenczi az ájulást kiváltó lehetséges okokra és a valódi érzést kifejező kommunikációs formákra? Az a különös tény ugyanis, hogy számonkérés vagy felháborodás helyett inkább magyarázkodik, szóvá sem téve a férfi távozását, amikor segítségnyújtás nélkül hagyta őt magára eszméletlen állapotában, arra utal, mintha ő maga okozott volna félreértést, amit most az ájulás kiváltó valódi ok megnevezésével kíván tisztázni.

A félreértést eszerint elsősorban az idézte elő, hogy egyedül, kettesben maradt a férfival. A férfi nézőpontjából ezzel ő – a távol lévő szülők falusi udvarházában – már kinyilvánította érdeklődését (a határtalan szerelemre való nyitottságát), pedig megtehetette volna, hogy egyedüllétére hivatkozva elkerüli a bizalmasnak ígérkező szituációt. Valódi beleegyezését azonban az elutazás hírére adott reakciói: sírása, a férfi kezének megszorítása és különösen az ájulása adta, amelyet a férfi színlelt ájulásként, a viszontszerelem jeleként értelmezhetett – a regényekből ismert kulturális kódok mintázata alapján. A színlelt ájulás célja a nő részéről ez esetben valódi érzéseinek leplezése, a férfinak adandó azonnali, direkt válasz és az ebből fakadó illetlenségek elkerülése lett volna.

Úgy tűnik, hogy Czenczi előtt pontosan ismert a szerelmi szituációt ábrázoló regények allegorikus jelene, benne a szűz ájulásának funkciójával és metaforikus jelentésével, ami a kölcsönös vonzalmat szóban kinyilvánító beleegyezést helyettesíti, és színlelt ájulásnak tekinthető. Magyarázkodásával Czenczi lényegében elismeri a férfi jogos értelmezési lehetőségét, előfeltevésének és helyzetértékelésének legitim voltát, vagyis azt, hogy éppen a vallomáshoz konvencionálisan hozzátartozó női mozgássort láthatott. Azonban úgy tűnik, hogy éppen

⁸ A Magyarországon elterjedő Helikon- vagy Parnasszus-toposzról lásd: HÁSZ-FEHÉR Katalin, „Kazinczy Ferenc civitas litteraruma és a keszthelyi Helikon”, in *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*, szerk. KALLA Zsuzsa, Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 9. 173–182 (Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000). A Helikon elérése és az epigonizmus kapcsán lásd: ONDER Csaba, „Mosoly és harag: Utánzás, követés, majmolás – Gyöngyössi János leckéztetése”, *Irodalomtörténet* 94, 4. sz. (2013): 502–512. Lásd még jelen kötetben: 11–23.

ettől kívánja elhatárolni magát, jelezve, hogy ő nem a regények mintázata alapján cselekedett. Levelében éppen azért hozza szóba mindezt, az ájulás *valódi* okának megnevezésével együtt, hogy ennek segítségével különböztesse el egymástól a valóságos és a színlelt ájulást. Az ájulás valóságos vagy színlelt volta között szerte a kiváltó ok feltárásával tehető különbség: a kommunikáció helyén való módjainak felemlegetése mellett ezért alapvető fontosságú számára az okok tisztázása is. Ha az ájulás oka a határtalan szerelem és az ellenőrizetlen együttlét (a szülők távolléte, vagyis az itthon hagyatás) lett volna, akkor ájulása valóban színlelt is lehetett volna, vagyis a férfi nem tévedett olyan nagyot. Mivel a kiváltó ok azonban a nemzetet érő gyalázat híre volt, Czenczi elsősorban „honleányi” minőségében rendült meg, a haza féltése (hazaszeretet) pedig valóságos eszméletvesztést eredményezett. (A komikum igazi forrása éppen ezért nem a szerelmes regények kulturális kódjaitól való eltérésben, például a férfi sietős távozásában, hanem a valódi kiváltó okban lelhető fel. A férfi távozása kétértelműsége miatt mulatságos: érthető akár lovagiasságként, hiszen nem használja ki a helyzetből adódó lehetőségeket, és ugyanezért akár maflaságként is, mivel, mint majd látni fogjuk, a regények hősei általában kihasználják az ilyen alkalmakat.) Czenczi külön hangsúlyozza, hogy a neveltetéséből eredő tisztességet és a keresztényi morált követve az írott és a szóbeli kommunikáció eszközeit fogja használni akkor, amikor a férfi tudomására kell hoznia valódi érzéseit. Ehhez ő maga nem alkalmazza a testi kommunikációt, vagyis a színlelt ájulás eszközét, mert nem akar kétértelmű lenni. A valódi ok megnevezésével és a „félreérthetetlen” médiumok (szóbeli közlés és levél) bevonásával a nő rövidre kívánja zárni az ájulással kapcsolatosan a férfi rendelkezésére álló regényes értelmezési lehetőségeket, kizárva a színlelés opcióját, nyilvánvalóvá téve az általa használt releváns kulturális kódokat, véglegesen eloszlatni kívánva ezzel a köztük keletkezett félreértést.

Czenczi levele alapján azonban úgy tűnik, hogy a félreértés szinte elkerülhetetlen volt. Az ájulás jelensége sohasem mentesülhet a félreértés és a félreérthetőség mozzanataitól, az értelmezés kényszerétől, mivel a valóságos ájulás *klinikai* és a színlelt ájulás *kulturális* kódjai nagyon hasonlítanak egymásra. A pontos diagnózisban (és persze a gyógy-módban) nem véletlenül játszik nagy szerepet a kiváltó ok helyes megállapítása és az előfeltevések tisztázása. A valóságos és a színlelt ájulás megkülönböztetései elsősorban ez utóbbiaktól, az értelmezéseket meghatározó vagy azokat befolyásoló előfeltevésektől (és az előfeltevéseket keretező társadalmi, kulturális, klinikai, pszichológiai, jogi, kommunikációs stb. konvencióktól) függenek.

Az ájulás klinikai aspektusairól

A korabeli klinikai leírások nem ismerik a szimulált ájulás fogalmát.⁹ Az orvos előfeltevése az, hogy az ájulás (*de animi deliquio*) vagy a tetszhalál (*asphyxia*) esetében betegségről és öntudatlan állapotról van szó. Megkülönböztetés az általános és a gyermekági ájulás között található, ez utóbbi értelemszerűen csak a nők (ezen belül is a szülő nők) körében jellemző, míg az *általános* ájulástól „akárki, de kivált a gyengék, érzékenyebbek tarthatnak”.¹⁰ Ez az *akárki* tehát férfi is lehet, és nem kell szükségképpen alkatilag gyengének vagy érzékenynek lennie. Az ájulás kiváltó oka rendszerint „véletlen nagy haragra, öröm, bánat, ijedés-re ‘s a’ t.” vezethető vissza. Az ájulás *tünetei és lefolyása a következő:*

„[Mind] az általános, mind a’ gyermekági ájulásnak lassú, vagy rögtöni jelenése, ’s annak lépcsőnkénti növése a szerző okoktól vagyon, mellyek ha kedvezők, mintegy időt engednek a lassankinti elájulásra, ellenleg az erőszakos, súlyosbak véletlen ledöntik lábairól az ollyant.” [...] Még az elájúlnak teste meleg, az érzékek és mozgások megvannak, türhető az ájulás; de veszedelmes mikor annyira halad, hogy az erők egyszeribe elesnek, és a természetes meleg is az érzékiséggel együtt annyira elfogy, hogy az elájúlnak mindene elhidegűl, magáról semmit nem tud, nem érez, hasonló a holthoz azzal a különséggel, hogy megint feléledhet, magához jöhet, noha sokan örökre elaluszna.”¹¹

Ájulás esetén az orvos a következőket javasolja:

„A’ görcs okozott ájulásokat szünteti a’ görcs elleni szerek szaglása. Gyujtsunk azért, ha más nincs, csizma talpat, marha körmöt, vagy bűzaszatot, tartsuk orra alá, szagoltassuk vele, s közbe adjunk be a görcs elleniekből [...]. Addig pedig még orvos jön, (kit hivatni el ne mulassuk), segédképen külső élesztő szerekkel, belől meg lepárolt sárga fahéjvízzel

⁹ Vö. Augustus NOELLE, *De Animi Deliquio*. Dissertatio inauguralis medica (Berlin: Starckii, 1824). Franciscus CZIEGLER, *De animi deliquio et asphyxia*. Dissertatio inauguralis medica (Pest: Typis Jos. Beimel, 1841).

¹⁰ Haiszler György, *Orvosi munkája. Harmadik darab. A’ gyermekkor’ és nőnem’ nyavalyáiról. Az Ájulásról:* 313–316. (Veszprém: Számmér Alajos, 1831).

¹¹ Uo. 314.

minden 2dik, 5dik órában egyegy evőkanálnival élesszük, és többször egyegy csésze jó tyuk, és marhahus lével kínáljuk meg.”¹²

[Egyéb javaslatok, elsősorban a laikusok számára:]

„Mindenek előtt oldoztassanak fel a szoros ruhák, adassék a betegnek vízirányos helyzet, bocsáttassék a szobába tiszta lég, locsoltassék a beteg arcza hideg vízzel; dörzsöltessék keze, lábatalpa kefével; ha a beteg nem nyelhet, orra alá tartassék az illő h[omeopatiás] gyógyszer; ha eszmélete fennmaradván, nyelni tud, hasznosak az: *Aconitum*, ha nyilvános vértorlásból származik az ájulás és a véres gutához közelít; ha ez nem használna, jó illy esetben a *szépnőnye*.”¹³

Az ájulás orvosi szempontból tehát ismert, jól leírható jelenség: jellemző kiváltó okokkal és felismerhető tünetekkel rendelkezik, felállítható a diagnózis, többféle kezelési módja lehetséges. Az ájulás lényegében bárhol, bármikor, bárkivel megtörténhet, kialakulásához elég egy megfelelően sokkoló információ, amely hirtelen nagy örömet vagy bánatot okozva dönti le lábáról az „ollyant”. Lefolyása egyaránt lehet lassú, fokozatos és drámaian gyors, hirtelen összeesés. „Az ájulás gyökeres gyógyítására – ahogyan az orvos tanácsolja – szükséges az oknak kinyomozása és elhárítása.”¹⁴ A kiváltó ok ismerete nemcsak a gyógyítás, de az azonosítás miatt is fontos. Az ájulás legfontosabb jellemzői: 1. lassan vagy hirtelen beálló, látványos (kollaptikus, drámai hatást kiváltó, azonnali cselekvésre kényszerítő jelenség); 2. szóbeli információval kapcsolatos (kommunikatív, szituatív esemény); 3. eszméletvesztéssel jár, öntudatlan, a halálhoz hasonlatos állapotba juttatva a beteget (önreflexió teljes hiánya).

A férfi elbeszélése alapján Czenczi lassan, fokozatosan esett össze, ami a klinikai szcenárió alapján *kedvező* kiváltó okra utal. A férfinak még volt annyi lélekjelenléte, hogy lefektesse (vízirányos helyzetbe hozza) a szüzet, majd magára hagyta, ahelyett, hogy a klinikai javallatok alapján megoldozta volna a szoros ruházatot, és vízzel, szépszőnyéval vagy csizmatalp égetésével próbálta volna „életre kelteni”.¹⁵ Távozásában és örömében (ég, ég érettem!) az előfeltevése-

¹² Uo. 315–316.

¹³ ARGENTI Döme, *Különféle betegségek hasonszenvi (Homoeopathiai) gyógyítása. Nemorvosok, kezdő h. orvosok használatára, és a gyermek első nevelése vázlatban leginkább szülék számára* (Pest: Beime J. és Kozma Vazul 1855), 39–40.

¹⁴ Uo. 39.

¹⁵ Czenczi ájulásának klinikai diagnózisa akár görcs okozta ájulás is lehetne. A Kölcsy és Szemere Pál által írt *Felelet a 'Mondolatra* Czenczije „az erőltetett magyarságú írók ellen” szóló

it meghatározó kulturális konvenciókra ismerhetünk, amelyek alapján a maga diagnózisát már felállította: az ájulás oka az, hogy a szeretett személy váratlanul elutazik, az ájulás színlelt, gyógyítása klinikailag nem értelmezhető. Egyedül cselekvésében – a helyzet ki nem használásában – tért el a konvenciótól. A férfit tehát kulturális előítéletei vezették, miközben Czenczi valóban elveszítette az eszméletét.

Az ájulás irodalmi aspektusairól

A színlelt vagy szimulált ájulás (*dissimulate syncope, simuliertes Ohnmacht*) a 18–19. századi irodalom kedvelt metaforikus alakzata felfokozott érzelmi helyzetek, különösen a szerelmi szituációk ábrázolásakor.¹⁶ Olyan kulturális kód, amely az olvasók számára elismert és elfogadott értelmezési lehetőséget kínál. A szerelmes férfi előfeltevése tehát az, hogy a nő ájulása színlelt, jelentése metaforikus, lefolyása egy adott mintázatot követ, kiváltó oka a szerelmi vallomás. Mindezt az ájulás klinikai természete teszi lehetővé.

A *Szívképző regék* (1814) Kazinczy Ferenc által Marmontelből magyarított történeteiben jól megfigyelhetők a tettetett és a valóságos ájulás scénáriói. A *szép Anikó* című pontosan mutatja a kulturális kód működését:

„Atyja elment vala előre; ’s már a’ nap’ aranyos sugárai osztlatni kezdeték a’ hajnal’ homályát mikor a’ szegény gyermek dobogó szívvel a’ falu’ végére érkezett. Legottan jönni látja a’ Gróf’ szekerét is, ’s e’ látásra elalélt. Bánházy még messzéről kiszökött a’ szekérből, ’s szenvedő képpel közelítvén felé: meghatott, ugymond, szép Anikó, jóságod! Legálább azt a’ vigasztalást viszem tehát magammal hogy szánod gyötrelmeimet, ’s sajnálva nézed hogy szerencsétlenné tévé.

[...]

Mondolatot olvasván szinte gyomorgörcsöt kap: „én is gyomromból utálok minden újítást, bizony, bizony mondom, gyomromból utálok” – írja, de fiatal özvegyasszonyként már nem ájul el. Lásd: [KÖLCSEY Ferenc és SZEMERE Pál], *Felelet a’ Mondolatra néhai Bohógyi Gedeon Úrnak: „Mondolat. Sok bővítvényekkel, és egy kiegészített új Szótárral együtt. Dicshalom (azaz Weszprém) 1813.”* című *Pasquillusára* (Pesten: Trattner Ján. Tam. Betűivel, 1815).

¹⁶ Lásd erről: Inka MÜLDER-BACH, „Die »Feuerprobe der Wahrheit«. Fall-Studien zur weiblichen Ohnmacht”, in *Goethezeitportal*, (2004): 8–13. Online: http://www.goethezeitportal.de/db/wiss/epoche/muelder-bach_ohnmacht.pdf Erstpublikation: *Das Laokoon-Paradigma. Zeichenregime im 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Inge BAXMANN – Michael FRANZ – Wolfgang SCHÄFFNER (Berlin: 2000): 525–543.

Add nekem tehát jobbodat is szíved mellé, hadd hintsem-e ezer csókkal, hadd feresszem hév könnyüimmel. Imhol van! felele a' szegény ártatlan sírva. Enyém ez! enyém! ez a' drága kéz! kiálta Bánházy. A' szerelemtől bírom ezt! A' ki el akarja tőlem venni, végye-el éltetemet. Oh Anikó, lábaidnál lésszek oda ha el kell esnem tőled! Az ártatlan eggyűgyü Anikó úgy hitte hogy Bánházy valóban meghal ha tőle elszakasztatik. Ah én szerencsétlen! monda; úgy én volnék oka halálának. – Igen is, könyörületlen! te lésszesz oka, te akarod hogy meghaljak. – Oh, nem akarom! nem akarom! én a' Nagyságos Úrért örömet magam is meghalnék. – Bizonyítsd-meg tehát, monda a' Gróf, ölébe szorítván a' leányt, 's kövess, ha szeretsz. – Oh nem! nem lehet atyámnak engedelme nélkül. – Eressz hát, 's engedj kétségbe esnem. E' szókra a' reszeltő halavány Anikó, eltelve fájdalommal és félelemmel, sem elereszteni, sem tartóztatni nem merte Bánháznak kezét. Könyűktől elfutott szemei irtózva tekintettek a' Gróf' felgyúladt szemeibe. Tekintsen hát, azt mondja neki a' szegény gyermek, tekintsen szánakozva 's harag nélkül reám! Kedvet reméltem találni Nagyságod előtt hálámnak ezen bizonyosságával, de többé meg sem merem kínálni vele. Mi az? kérdé Bánházy; gyümölcs? Ah kegyetlen, te ingerelsz! Mérget adj! 's ellökvén a' kosárkát, haragosan elméne.

Anikó e' heveséget megvetés gyanánt vette, 's már igen is elgyengült szíve ellent nem állhata ez utolsó ostromnak. Alig volt ereje hogy néhány lépésnyire távozzék, 's ájultában egy fa alatt öszverogyott. Bánházy, ki a' lyányt szemmel tartotta, oda fut, elázva leli könyűjében, elfúlva zokogásaitól, halványan, 's csaknem élet nélkül. Elirtózik, 's elejénte nincs más gondja hanem hogy visszahozhassa életre. De mihelytt éledni látá, hasznára fordítja elgyengülését, 's minekelőtte a' lyány egészen magához tért, már távol van a' falutól, a' Gróf' kocsiján, rablójának karjai közt. Hol vagyok? kérdé Anikó megnyitván szemeit.”¹⁷

¹⁷ Jean-François MARMONTEL, „A' szép Anikó”, magyarította KAZINCZY Ferenc, in KAZINCZY Ferenc, *Szép Literatura. Szívképző regék*, Kazinczy Ferenc művei, második osztály, fordítások (kritikai kiadás), s. a. r. BODROGI Ferenc Máté, 66–83 (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012), 71–72. Forrásszöveg: Jean François MARMONTEL. *Moralische Erzählungen*. Vierter Theil. [Übers.] Friedrich MOLTER (Carlsruhe: Michael Macklot, 1769): 132–199. Online: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10094290_00005.html (Download: 2018.08.28.)

A jelentben Anikó egyedül marad udvarlójával, és kétszer is elájul. Az első *alélás* alkalmával a férfi, mintha mi sem történt volna, kezd bele mondandójába. A második a klinikai szcenárió alapján leírható ájulás. A szüzre könnyek között, zokogástól elfúlva, halványan, csaknem élet nélkül talál rá a távolabbról odafutó férfi. A tetszhalál (asphyxia) állapota közletről tekintve azonban inkább zokogásnak tünik. Figyeljük meg a klinikai és a kulturális kódok egymásra rétegződését és a diagnózist mint a szerelmes férfi metaforikus olvasatát! A férfi életre kelti a nőt, segítsége a klinikai javaslatokat követi, majd a kulturális mintázatnak megfelelően cselekszik, kihasználja a helyzetet és elrabolja a szüzet. Az öntudatra térő szüz első, „klasszikus” kérdése így hangzik: Hol vagyok?¹⁸

Az ájulás kiváltképp gyengéket és érzékenyeket érinthet, klinikailag azonban mindkét nemre jellemző lehet. Az ájulás ezekben a szövegekben nem kötődik kizárólagosan a társadalmi nemi szerepekhez, nem a nők (a szüzek vagy a férjes asszonyok) kiváltsága: férfiak szintén elájulnak. A férfiak ájulása azonban különbözni látszik a nők ájulásától. A férfiakra a felfokozott érzékenység jellemző a nők gyengeségével szemben, az ájulásuk szintén metaforikus, de míg a nők esetében a színlelt ájulást a kulturális szcenárió kétértelmű trükként mutatja, addig a férfiak esetében az ájulás a halálvággyal együtt járó szerelmi szenvedés (passio) metaforája, és a legkevésbé tünik színleltnak. A halál témája retorikailag többször is felbukkan a Marmontel-szövegekben, a szerelmesek többnyire halállal fenyegetőznek, a szerelem, a halál és az ájulás elválaszthatatlan egymástól. A jelenetekben érzékelhető ugyan drámai feszültség, de a női asphyxia mégsem kelt halálfélelmet. A halálvággy, az ájulás és a szerelmi vágyakozás metonimikus kifejezését mutatja Kazinczytól a *Bácsmegyeynek gyötrelmei* (1789, 1814) alábbi szakasza:

„Tegnap, midőn a’ legérzékletlenebb ájulások között rogytam ágyamba, ez volt egyetlen gondolatom mellyet még teheték: bár soha fel ne ébredjek többé! A’ halál’ ölelése nekem szint olly kedves fogott volna lenni mint egykor a’ Nincsié; én azt úgy fogadtam volna jutalom gyanánt mint az állhatos, lángoló Szerelmesnek az a’ tántorodásból eszméletre-térő leány-keze; ’s ah, ezen óhajtásom sem láthata teljese­dést.”
(Bácsmegyey – Marosyhoz. Buda, August. 9dikén.)¹⁹

¹⁸ Az ájulásról lásd: Catherine CLÉMENT, *Syncope. The Philosophy of Rapture* (Minneapolis, London: University of Minnesota, 1994).

¹⁹ KAZINCZY Ferenc, „Bácsmegyeynek gyötrelmei”, in KAZINCZY, *Szép Literaturá, 927–979, 959.*

A férfi érzéketlen (tudatvesztő) ájulásai élet és halál határterületeként jelennek meg egy ismétlődő (ájulások közt ágyba rogyó) állapotot. A szerelmes férfi *kínjában* valóban elájul – ahogyan az Újmagyarok Kortyándlija is –, vagyis a kulturális szcenáriókban a férfiak nem színlelik az ájulást.

A *Szívképző regék* egy másik darabjában, *A két szerencsétlen* című szövegben a színlelt ájulás leleplezése, funkciótlaná válása konkrétan is a reflexió tárgyává válik:

„[Leányom, mondja az anya] itt kell élned, halnod; holnap fátolba öltözől. E’ hidegen parancsoló szókra szívem elalélt, nyelvem elfagyott, ’s ájulva rogytam-le. Az anyám segédre kiálta másokat, ’s azalatt míg ők körültem fáradoztak, elrejtett könyűim elől. Feléledvén, e’ kegyes leányzók között látam magamat, kiknek társokká kell vala lennem; [...]
Látni kívántam az anyámat. Ájulásomat elgyengült egészse-
gemnek tulajdonítá. – Nem, Asszonyom, erőszakod okozza
azt; mert itt nincs helye tovább a’ tettetésnek.”²⁰

A felfokozott érzelmi szituációban folyik anya és leánya játszmája. A lány a „hidegen parancsoló szók” hallatán (zárdába kell vonulnia) elájul, és amíg élesztetik, az anyja félrevonul, hogy ne lássa lányának könnyeit. Az ájulás metaforikus és klinikai olvasatait együtt mutató jelenetben mind az anya, mind a lány szerepet játszik. Ez akkor lepleződik le, amikor megnevezésre kerülnek az ájulás kiváltó okai. Az anya, az iménti jelenetben láthatott reakciói alapján, nyilvánvalóan cinikus, amikor az elgyengült egészségi állapotra hivatkozik. A lány erre két választ ad: egyrészt az anyai erőszakot nevezi meg az ájulás okaként, másrészt elszólja magát, kimondva, hogy ájulása csupán *tettetés* volt. Pontosabban azt mondja, hogy nincs tovább helye a tettetésnek, azaz a hazugságokkal, képmutatásokkal jellemezhető játszma véget kell hogy érjen, és a szituáció innét kezdve komolyra fordul. Mindezt az teszi szükségessé, hogy a színlelt ájulás eszköze már nem bizonyul hatásosnak a meggyőzés és a nyomásgyakorlás során, ezt a trükköt az anya nem hajlandó „megfelelően”, kulturális kódként elérteni, a kommunikációban tehát eljött az ideje a nyílt párbeszédnek.

²⁰ Jean-François MARMONTEL, „*A két szerencsétlen*”, in KAZINCZY, *Szép Literaturá*, 47–53, 49.

A színlelt ájulás pragmatikája és kultúrája

Mivel az ájulás oka valamely specifikus információ (öröm, bánat stb.) hírének vétele, ezért az ájulást a dialógus részeként kell elfogadnunk. Az ájulás kommunikációs szempontból legjellemzőbb tulajdonsága az, hogy az addig verbális kommunikáció váratlanul felfüggesztődik, és átadja helyét a testi kommunikációnak, amelyben csak a nonverbális jelek értelmezhetőek. A kommunikáció során a félreértésnek nevezett jelenség alapja jellemzően az, hogy az információ nem vagy nem jól jut el A-ból B-be.²¹ Az ájulás azonban egyértelműen az információ célba érését jelenti (A-ból B-be). De mit jelent az ájulás mint válasz? Először is, nem jelenti a pragmatikai szituáció felfüggesztését, ez csupán látszólagos, mivel információ (az ájulás mint információ) jut vissza B-ből A-ba. Jelenti viszont a jelhasználat módjának megváltozását, a testi kommunikáció kizárólagossá válását. A szimulált ájulás voltaképpen a verbális kommunikáció (egy megkezdett dialógus) folytatása, a testi kommunikáció sajátos formája.

Mint oly sok minden más, az ájulás, az eszméletvesztéssel járó rosszullét is szimulálható, színlelhető, tettethető. Attól nagyon hihető, hogy nehezen ellenőrizhető, és nagyon drámai, azonnal reakciót kiváltó. Mivel nem igényel bonyolult előkészítést és eszközöket, és különösebb színészi teljesítményt sem (csak lassan vagy gyorsan el kell dőlni, és erősen lehunyni a szemet), bárhol, bármikor alkalmazható. Az ájulásról ezért lényegében nem állapítható meg bizonyosan, hogy igazi vagy színlelt, mert a színlelt is igaznak tűnhet, és az igazi pedig színleltnek.

A klinikai és a metaforikus szcenárió különbsége kommunikációs szempontból valójában lényegi. A valóságos ájulás (de animi deliquio és/vagy asphyxia) a pragmatikai szituáció öntudatlan, reflektálatlan *elhagyását* jelenti. Ezzel szemben a tettetett, színlelt ájulás (dissimulate syncope, simuliertes Ohnmacht) éppen hogy a pragmatikai szituációban való reflektált, *elhagyásnak* álcázott bennmaradás alakzata. Az ájulást – a dolog természetéből adódóan – csak félreérteni lehet, megértés hiányában, akárcsak egy olvasott szöveg, állandó értelmezésre szorul. Az ájulást szemlélő befogadó problémája ezzel kapcsolatosan leginkább a visszacsatolás, az ellenőrizhetőség hiánya, mivel egyedül a test jeleit (légzés, bőrpír, pulzus stb.) tudja csak értelmezni, a kérdezés, visszakérdezés (azaz az ellenőrzés) lehetőségei nélkül. A befogadó helyzetét az ájulás *kollaptikus* (ezért drámai) volta is nehezíti, amely azonnali reakcióra kényszeríti. A szemlélő sohasem lehet bizonyos abban, hogy amit lát (ami a szeme előtt történik), az tettetett vagy valóságos ájulás, mivel a szimptómák részleteit az ájulás egésze, ezt az egészet pedig a részletek magyarázzák. Ez a paradoxon elsősorban a befogadó értelmező problémája,

²¹ Erről lásd: HARDI Judit. „A félreértés pragmatikai vizsgálata. Társadalmi-nemek közti párbeszédek elemzése alapján”, *Magyar Nyelvőr* 134, 1. sz. (2010): 78–87.

amellyel olyan hermeneutikai körbe kerül, amelyben a megértés lezárhatatlan folyamatnak bizonyul. Cselekvését a kiváltó ok és a szituáció analízise mellett elsősorban előfeltevései határozzák meg. Az elájult átélő elmondása (akár csak egy szerző saját szövegéről szóló interpretációja) utólagos vélemény, amelyről szintén eldönthetetlen, hogy igaz vagy sem. A körből való kilépés értelmezői döntést igényel – teljes bizonyosság nélkül.

Az ájulásra adott reakciók azokra az előfeltevésekre világítanak rá, amelyekkel a szemlélő a megértés csapdájába lép. Az orvosi előfeltevés az, hogy mindez öntudatlan állapot, és a beteget kezelni kell. A költő előfeltevése az, hogy mindez a szerelmi vallomás hatása, az ájulás színlelt, a lány öntudatánál van, és ezért nem is szorul kezelésre – hiszen semmi baja. Mindkettőben közös, hogy a külső szemlélő számára nem dönthető el egyértelműen, hogy melyik forog fenn. Értelmezése erősen kontextusfüggő, és gyakorlati vagy kulturális ismereteken alapul, például az orvosi tapasztalaton vagy irodalmi olvasmányokon, a konvenciók ismeretén és alkalmazásán.

A testnek mint médiumnak a jeleként a színlelt ájulás szituációhoz kötött és kulturálisan kódolt jelentéssel rendelkezik. Az irodalmi művek jellemzően a színlelt ájulást örökítik meg, ennek adva funkciót a pragmatikai szituációkban. Egy olyan kulturális konvenciót működtetnek, amely elsősorban a nőhöz kapcsolható, amelynek a lényege a téma elkerülése, a pragmatikai szituációból való kilépés, annak felfüggesztése, időnyerés vagy akár a csábítás maga. A nő reakciója olyan hazugság, amellyel védi és egyben kiszolgáltatja magát, a férfitra bízva az erkölcsi vonatkozású döntést.

A vizsgált komédia szempontjából a már idézett Marmontel mellett elsősorban a német romantika hatására utalhatunk mint a színlelt ájulás figuráját alkalmazó és divatba hozó diskurzusra, legismertebb képviselőjeként Heinrich von Kleistre. Kleist *O...márkiné* című elbeszélése az egyik legismertebb témában.²² A cselekmény során *O...márkiné* (nézőponttól függően) színlelt vagy valóságos ájulásai a szöveg tropikus és retorikai alakzataiként egyaránt funkciót kapnak, az öntudatlan állapot a férfi általi erkölcstelen kihasználásaként (nemi erőszak) vagy női praktikaként, passzivitásnak álcázott felkínálkozásként, a kezdeménye-

²² Heinrich von KLEIST, „O...márkiné”, fordította FORGÁCH András, in Heinrich von KLEIST, *Elbeszélések* (Pécs: Jelenkor Kiadó, 2001): 95–130. Minderről lásd: Claudia LIEBRAND, „Gravida. Kleists *Marquise von O...* als Trauma-Text”, in *Heinrich von Kleist*. Herausg. Ortrud GUTJAHN, Freiburger literaturpsychologische Gespräche, Band 27. (Würzburg: Königshausen & Neumann, 2008): 159–178. A Kleist-művekhez kapcsolódó ájulásról lásd: Margarete BERGER, „Zu den Ohnmachtszenarien Kleistscher Protagonisten”, in *Heinrich von Kleist*, 249–278.; Roland GALLE, „Szenarien der Ohnmacht im Jahrhundert der Aufklärung”, in *Leib-Zeichen. Körperbilder, Rhetorik und Anthropologie im 18. Jahrhundert*, Hg. Rudolf BEHRENS, Roland GALLE (Würzburg, 1993): 103–123.

zés látszólagos átengedésével az őt megmentő katonatiszt szexuális expanziójára (csábítás). Az elbeszéléshez fűződő azonos című epigramma a naiv olvasónak szóló szarkasztikus, felvilágosító jellegű anyai kommentár a márkiné kétértelmű ájulásáról: „Nem neked írták ezt a regényt, lányom. Hogy elájult? /Szégyenteljes trükk! Jó, ha behúnyta szemét.”²³ A színlelt ájulás tehát mesterkelt trükk, a nő paradox kommunikációs aktusa, amely a kontextus értelmezésétől függően morálisan erkölcsös (önvédelem) és erkölcstelen (felkínálkozás) cselekvésként egyaránt érthető.

A kontextus szerepe az ájulásban

Czenczi levele ugyan világossá tette ájulásának jellegét és kiváltó okát, de utólagos, önértelmező női közlésként nem oszlat el minden kételyt. A bizonyosság hiányát a férfi szolgája, Latzi (aki amolyan Sancho Panzaként jellemzően a földhözragadt józanságot képviseli) teszi reflektálttá:

„LATZI: Erössen tartsa magát a Ts. Úr, hátha tsak tréfál az a kis Asszony?

KORTYÁNDLI: Nincs Önében semmi faconirozott, Öné egy precieuse, jól esmeri finom személyemet. – Nem tudja öné modern myszterjeit az Asszonyoknak. De ha próbálna is; az illy experiment veszedelmes végű szokott lenni, főképp illy delicát embernél mint én.”²⁴

Figyelemre méltó Latzinak a nő megértésére irányuló, kérdésként előadott felvetése, amely az explicitté tett szándékok ellenére is (tehát eleve és mindenek ellenére) kétségbe vonja a női megnyilatkozás hitelességét: *hátha csak tréfál a kisasszony?* Vagyis hogyan is értsük a nőt? Betű szerint (referenciálisan), vagy átvitt értelemben (metaforikusan) kell-e érteni Czenci levelét? Latzi szótárában a *tréfa* fejezi ki a kétértelműséget, a trükköt, a tettetést, mivel a levél mint értelmezésre szoruló írás – akárcsak az ájulás – akár színlelt is lehet a nő részéről.

A költő válasza egyértelmű: Czenczi „precieuse” (*précieuse*), azaz értékes, becses nő, azaz nem játszik szerepet, nem képmutató, nem ismeri és ezért nem is alkalmazza a modern asszonyi „titkokat” (*mystère* – értsd: praktikákat és trükköket). Czenczi őszintén beszél, szavai (levele) és tettei (ájulása) mentesek az allegorézistól, az iróniától és a színleléstől, *sem nyelvében, sem cselekedeteiben*

²³ Heinrich von KLEIST, „O...márkiné” (epigramma), in Heinrich von KLEIST, *Esszék, anekdoták, költemények*, fordította MÁRTON László. Pécs: Jelenkor Kiadó, [1996], 61.

²⁴ Újmagyarok, Első Act. Negyed Scén., 9.

nem hordoz kétértelműséget. Nincs tehát átvitt, metaforikus értelem, amit mond, azt szó szerint kell érteni. Czenczi tehát nem tréfált. Ha ezt tette volna, az az érzékeny (*délicat*) újmagyar költő számára elviselhetetlen volna különben (persze az őszinteség is az – hiszen ezt követően öngyilkos akar lenni).

Figyelemre méltó azonban, hogy a főhős által használt, Czenczi morális megítélésére vonatkozó francia kifejezés, a *précieuse* a becses jelentés mellett az affektált, modoros, *mesterkélt* jelentésével is rendelkezik. A két merőben eltérő jelentés közül csak a kontextus alapján dönthető el, melyiket is értsük. A férfi, szolgájának kérdésére adott válasza alapján, becses leánynak tartja Czenczit. Nem igazán világos azonban, hogy mi győzi meg minderről. Két kontextus állt ugyanis a rendelkezésére, amely alapján ellentétes értelmezői döntéseket hozott. Előbb a személyes találkozás pragmatikai szituációjában a testi jeleket (a test beszédét) *színelésnek*, affektálásnak, vagyis mesterkélttségnek (*précieuse*) látta. A levél szövegét (az írott beszédet) viszont becsesnek (*précieuse*), lényegében igaznak, őszintének, becsületesnek olvasta. Azt kell gondolnunk, hogy a költő jobban hisz annak, amit olvas, mint annak, amit lát. Pontosabban: az ájulás bizonytalan értelmezésével szembe egy sajátabb, ismerősebb olvasói tapasztalatot állít, amelyet jobban ismer, jobban ért, és amelyben jobban bíz. Egyszóval az olvasottak alapján dönt úgy, hogy a *levelet* író nőnek hisz, felszámolva ezzel a látott és az olvasott közötti distanciát. Mindez azonban nem feledteti azt, hogy a szolga kérdése mindennel együtt sem alaptalan. A férfi értelmezői döntése a nőről, amely egy korábbi értelmezői döntést korrigálva előfeltevéseit is átrendezi, elvezet valamiféle felismeréshez és megértéshez. A nőről szóló ítéletének kontextusa azonban – a *précieux* kettős (becses és mesterkélt) értelmével, és azzal is, hogy a nő levelét egy férfihang olvassa fel számára – megőrzi a jelentés bizonytalanságát, annak folytonos dekonstruálódását, jelezve, hogy a nő kétértelműségét kifejező dolgok (a női ájulás és a női szöveg) értelmezése során a férfi sohasem lehet bizonyos a dolgában.²⁵

²⁵ Hogy ez mennyire így van, azt a *précieuse* (lat. pretiosus) egyik kevésbé ismert jelentése is mutatja, amely a becses vs. mesterkélt kettősséget is differenciálja: a 17. században kialakult „finomkodó, modoros úrinő” jelentésből kiindulva a Larousse nagylexikon egy olyan nőtípust is jelöl ezzel a kifejezéssel, aki bizalmatlan a gavallérokkal/udvarlókkal szemben, és aki nem akarja utánozni a koketteket, ugyanakkor prűdnek sem akar látszani – ebben az értelemben az első előfordulása 1645-ből való. Az etimológiai segítségért *Körömi Gabriellának* tartozom köszönettel.

A nőnevelés aspektusáról

Figyelemre méltó az újmagyar férfitársak reakciója, amely ugyanannak a levélnek egy másféle következtetésre jutó morális olvasatát mutatja:

„BUGACZI Ez így nem marad. Offensiv szükség a durva kevével szűznél ellen procedálni, vagy pedig via juris.

KOLOMPOSI Olly szűznétől ezt nem reményltem volna, nem éppen nem az illy neveltenséget. A szép nem azon kecskekkel bir, mellyekkel a városiság tónja, azt pedig nem vagyok bátor mondani, hogy az illy stíllel írt kárt csak távolról is meg egyez evvel. Ha sokamba kerül is de megmarczonglom a tekélyménytlen leánynak szívét.

BUGACZI Én a jövő szép Litteraturai ajándékban egy forma gúnnal bosszúlok meg vakmerőségét önének, 's tanulmányúl szolgálhatni fog több illy asszonykáknak is: kik a Cultura mellett, éppen miveltlen hagyják a szív politeseit.

KOLOMPOSI Bravo! én egy sonettoban fogom, érzéki gondolatimat kinyomni. De monsieur barátom se feledje sentimentjét kimondása szerint a világ elébe bocsátni.”²⁶

Czenczi levele tehát felbőszíti és felháborítja a férfiakat, akik összehangolt cselekvést tervezve méltó bosszút kívánnak állni a *durva kevély szűz*ön. Czenczit nevelő célzattal akarják megbüntetni levelének stílusa és a rájuk vonatkozó dehonesztáló (becsületsértő) tartalmi kijelentések miatt – a nő végül is *eszelősnek* nevezte és *korcs* íróknak tartja őket, megkérdőjelezve magyarságukat. Az érintett férfiak szerint ezek a kijelentések nem maradhatnak következmények nélkül. Ilyesmit egy szűz nem mondhat.

Mit nem mondhat egy szűz? Mi az, ami nem várható el tőle? Ennek megválaszolása előtt tételezzük azt, hogy a „durva kevély szűz” az „ártatlan szűz”-ként²⁷ (vagy igaz érzésű leányként) ismert női archetípus ellenpólusa. A szintagmában a *szűz* egy fizikai, biológiai értelemben vett tulajdonságot, lényegében a férfitől való testi érintetlenséget jelöli. Az ártatlan kifejezés a negatív külső társadalmi behatásoktól még érintetlen tulajdonságokat jelöli, egyrészt az erkölcsi értelemben

²⁶ Újmagyarok, Első Act. Ötödik Scén., 13.

²⁷ „Aki vagy ami nem árt, sérelmet, bántalmat, kárt nem okoz. Leginkább átv. erkölcsi értelemben használva, am. szelid, jóindulatu, feddhetetlen, tiszta életű, akit semmi vád nem illet, nem terheli; bűnmentes. Ártatlan, mint a ma született gyermek. Ártatlan bárány. Ártatlan szűz. Ártatlan anyagi teremtés.” In CZUCZOR Gergely és FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*, 6 köt. (Pest: Athenaeum, 1862–1874).

vett büntelenséget, tisztaságot és romlatlanságot, másrészt az ártásra, bántásra, sérelmek okozására való képtelenséget.

A Czenczi ellen felhozott kifogások a következők: nevetlen, falusi, vakmerő, nem tiszteli a (férfi) tekintélyt. Szavainak szemantikai és stílusos durvaságai sérelmet és bántalmat okoznak, kevélysége a férfi tekintélyének való ellenszegülésben mutatkozik meg, hiszen a felnőtt férfiakkal szemben *tiszteletlenül* viselkedik. Mindez az elvárható ártatlansággal (szelídség, jóindulat, ártalmatlanság) szemben egyfajta *romlottság*ként érthető. A „durva kevély szűz” szintagmában az ártatlan helyén megjelenő jelzők a jellemet meghatározó, a viselkedésben megnyilvánuló tanult tulajdonságokra vonatkoznak. A szűz romlottságának legfőbb oka a városi kultúra (*tón*) hiánya, végső soron a tanulatlanság, a rossz nevelés.

A szűz tiszteletlenségét nem lehet szó nélkül hagyni, Czenczi becsületsértést követett el, ezért meg kell őt büntetni. A büntetés figyelemre méltó lehetőségei: 1. vagy jogi úton kell vele szemben eljárni, 2. vagy az irodalmi nyilvánosság előtt kell „kibeszélni”. (Ez a dilemma minden komikussága ellenére lényeges kérdésre világít rá a *dehonestatio* megítélésének nehézségeit illetően. A pörösködés később is felmerül a darabban, megszabva az összefüggést, ameddig elmehetnek egymás sértegetésében.) A férfiak, akik egyben költők is, az utóbbi mellett döntenek. Egyikőjük tanulmányt/recenziót kíván írni róla, a másik pedig szonettel akar majd leckéztetni. A büntetés módja a nyilvánosság előtti megszégyenítés, eszközei irodalmi műfajok, célja pedig – kifejezetten a nőre mint elkövetőre szabottan – a *szív megmarcangolása* és a hasonlóan kevély szüzek előtt elrettentő példa statuálása. Minderre mégsem kerül sor, Kolomposi korrigál, és felmenti Czenczit:

„KOLOMPOSI: [...] Jobban tecczik Czenczinek a' bodza furuglya rekedező tónja, mint a' Zongorának jól sz[a]volt zengése. Ez megvagyon még nagyobb részében nemzetünknek, sőt azokban is, kik magokat mívelteknek vélik; nem csudálni lehet tehát annyira egy szüznében ezen hibát, ki nek szellemét tömve találom előítélettel.”²⁸

Czenczi nem tehető felelőssé, és ezért nem is büntethető a neveltetéséből következő, jellemhibaként mutakozó előítéletekért. A szűz jelleméért elsősorban a szülői (az apai és/vagy anyai) nevelési elvek és módszerek tehetőek felelőssé, amelyek meghatározzák művelődésének szempontjait, kialakítva szociokulturális szemléletét. (A férjzett leányok további nevelésért a férj lesz majd a felelős.) Czenczi egy „elmaradott” (egyelőre még többségi) falusi kultúrának a reprezentánsa. Előítéleteit még képtelen reflektálttá tenni, önálló kritikai véleményalko-

²⁸ Újmagyarok, Másod Act. Negyed Scén., 39.

tásra nem, csak annak rezonálására alkalmas. Ha ennek ellenkezőjét tenné, azzal éppen neveltlenségét bizonyítaná, ellentmondana az apai házban tanult normáknak, nő létére megkérdőjelezve a patriarchális nevelési kultúrát – ami azért egy szüztől mégsem elvárható. Czenczi azt és úgy mondja, ahogyan azt otthon tanulta. Végso soron tehát helyesen cselekszik. Büntetni pedig nem őt kell, hanem az apját. A szülői nevelés közvetett kritikájával megnyíló kulturális kontextusra tekintettel a kollektíva végül is nem bántja a szüzet, mivel Czenczi csak *médiuma* az általuk bíralt ortológus kultúrának.

*

Figyelemre méltó, hogy Czenczit a drámaíró testi valójában nem mutatja meg, nem lépteti színre a férfiak között, csak közvetve, *médiumokon* keresztül (hírvívő, levél) kommunikál. (Még *hangját* sem halljuk, mert levelét egy férfi olvassa fel.) Eme távolságtartás nyilván nem lehet véletlen: egy tisztességes magyar nőnek, nemes kisasszonynak nem illendő a férfiak közötti diskurzusba bekapcsolódnia, alpári szócsatákban és tettelegességig fajuló verekedésben részt vennie. Becsületessége, egyenessége az igaz magyar férfikultúra tükörképe, annak női megfelelőjeként. Visszafogása a patriarchális női szerephagyomány²⁹ ama passzivitásának megnyilvánulása, amely a férfiak dolgában „[...] ritkán, és csak ott szól határozólag, hol adataiban bizonyos; de véleményét mindenkor szerényen ’s úgy adja elő, hogy hajlama lássék, jelesebbektől, ’s jobban értesítettektől okólni akar-ni.”³⁰ Mivel Czenczi a helyes (ortológus) magyar nyelvhasználat és a tradicionális (patriarchális) női morál megtestesítője, nem allegorizáló, nem metaforikus, értelmezésre nem szoruló női beszéd és viselkedés jellemzi, ezért éppen ő fogalmazhatja meg leghihetőbben azt, ami az újmagyarokra vonatkozó szentenciózus mondatok legfontosabbja: „Igyekezzenek előbb Magyarokká, valódi ’s nem kortsírókká lenni; azután kezdjék Helikonra útjokat”.

²⁹ A nők társadalmi szerepéről, neveléséről összefoglalóan lásd: PUKÁNSZKY Béla, *Bevezetés a nőnevelés történetébe* [Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2013].
Online: <http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/noneveles/index.html> (Letöltés: 2018. február 20.)

³⁰ Fáy András, *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek', főbb polgárok' és tisztas karuak' lyánkáira* (Pesten: Trattner-Károlyi tulajdona, 1841), 105–106.

A nyelv és a nemzet aspektusáról

A félreértett ájulás következményei a férfi ön- és szerepértelmezését erőteljesen átformálja. Czenczi nem az a Czenczi, és nem az a Múza, akinek előzetesen gondolta. „Meg vagyok vetve attól – mondja Kortyándli –, ki egyedül reményem vala, ki által áh! Poetává lettem, kinek vélt szerelmétől lettem a’ Magyar világ előtt ama hires lantos költővé.” Nyilván Czenczi *neve* téveszthette meg, a névből eredő képzetek és a névhez tapadó meta- és architextusok tapasztalata alapján közeledett, valószínűleg a *Mondolat* Czenczijét kívánta megkönyékezni. A metaforikus értelmezések helyén támadó referencialitás leleplező erejű: nem egy valóságos, hanem egy képzelt nőszemélybe volt szerelmes, a szerelmi költészetét inspiráló múza destrukciója pedig visszamenőlegesen kérdőjelezi meg a költői szerep legitimitását is, mivel tévedésből lett híres. A szűz által lényegében kaszt-rált férfiköltő ezzel tipikus kifejezőjévé válik az újmagyarok nyelvi másságának is. Latzi összefoglalásában:

„LATZI: Soha ilyen fajankó embert nem láttam mint ez az én Uram. Éppen nem tudálom, hogy az a’ szép kis Aszszony nem szenvedheti, mert ő Magyar, az én Uram pedig se Magyar, se Német, de még Tót sem, ámbár Tserháton született. Ha Magyarúl beszéll lehetetlen érteni; most is beszéllt valamit, de én egy két szónál egyebet nem érthettem, nyilván Frantzia szavakat kevert bele, – Jol mondják: a millyen az ember olyan a barátja, A’ kik hozzá járnak azokat sem értem, pedig hálá Istennek tudok Magyarúl, az alföldön Habijáron születtem és nevekedtem.”³¹

Míg Czenczi *magyar*, addig Kortyándli és akik hozzá járnak, azaz az útítársak, *se magyarok, se németek, se tótok*. A magyarság a magyarul beszélésben nyilvánul meg, és az beszél magyarul, akit magyarul meg is lehet érteni. Eme egyszerű nézőpont a felekezetek közötti alapvető nyelvi ellentétet az érthetőség és a megértés horizontján definiálja. A kissé differenciáltabban fogalmazó Czenczi számára nem a megértés hiánya, hanem a nyelvi keveredésből előálló *semmilyenség* jelenti azt az okot, amely miatt az újmagyar nyelvet beszélők a magyarok (mint *nemzet*) közül kizárandóak. Czenczi világosan és következetesen Nemzetről és Magyarorról beszél, a nyelvvel összefüggő nemzetfogalom definiálását téve lehetővé, a nemzeti identitást egyértelműen a nyelvi identitással kötve össze. A korcs, kevert nyelvet beszélő író nem magyarul ír, és ezért nem tartozik a magyarok nemzetébe. Mindez a nyelvi alapú kulturális nacionalizmus példája,

³¹ Újmagyarok, Első Act. Első Scén., 8.

amely kizárja a nemzetből azokat, akik nem vagy szándékosan rosszul beszélnek a magyar nyelvet, velük szemben sem az eredetközösségi (honfoglaló ősök nemesi nemzete), sem a területi elvet (az államközösség szempontja) nem engedve érvényesülni. A darab ebből a szempontból kivételes példája a hagyományközösségi paradigma jelenlétének.³²

Júlie férfiruhában

Júlie az újmagyarok szüzeként Czenczi ellenpólusa: összevetésüket a darab azzal implikálja, hogy egymás inverzeként hasonló szituációkba helyezi őket. Júlie, Czenczivel ellentétben, nagyon is emlékeztet a *Mondolat* Zafyr Czenczijére, és ezzel annak *névadójára*, Kazinczy Ferencre is. „Kimívelt szép lelkű szüzné, Poétia, a’ mi több a nyelv dolgában jártas, és neolog” – jellemzi őt Bojszi, az egyik útitárs, nem véletlenül ajánlva éppen őt új szeretőként és Múzsaként Kortyándli számára, orvosolandó annak szerelmi és költői válságát. Júlie-vel beteljesülhet a szerelem, és mivel a kulturális kompatibilitás adott, nem érthetik majd félre egymást. A nő és a férfi megismerkedését persze ismét egy félreértés vezeti elő. Mielőtt ezt megvizsgálánk, érdemes előbb egy pillantást vetni Júlie-re, aki a színről visszatartott Czenczivel szemben az egyik legstrukturáltabban bemutatott szereplője a darabnak.

A neológus költő

A komédia Júlie-t, az újmagyarok archetipikus szüzét, önfeltáró monológja alapján – a napló drámában használatos mediális megfelelőjeként – teszi megismerhetővé:

„Júlie (tulajdon szobájában) (Monolog)

Valami különös szerencse várakozik ma réám. – Ma Péntek van, s éhomra ptrüszszentettem, az éjszaka pedig álmomban egy igen scharmant fiatallal mulattam magamat (Nézi az Almos Könyvet) Az álmom igen jó, a pénteki, ptrüszszentés pedig azt jelenti, hogy e héten meglátom kedves szép Mátkámat. Most pedig az orrom viszkét, bizonyosan kedves vendégem lesz. – Óh miként dobog a szívem! telj egész válom titkos szerelemmel. – Szerelem, szégyen, szemérem, melyek bennem vagynak, felettébb való kínokat okoznak,

³² Lásd: S. VARGA Pál, *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban* (Balassi Kiadó, Budapest, 2005).

szeretem Kortyándli Urat; de ő nem tudja, mert a szemérem tiltotta mind eddig hajlandóságomat kinyilatkoztatni. – Az ő bájos deliségének, nyájas udvariságának tulajdonítom azt is, hogy költésznév lettem. – Vajha ő is hason érzékkel viseltetne erántam, én akkor a legboldogabb szüzné volnék. – Ő néki is szerelmesnek kell lenni; mert igen fenn ír a szerelemről. Érzés nélkül olly máguszi erővel lehetetlen költeni. – De valljon ki be, az a kérdés? – Ha más az a boldog, akkor én a legszerencsétlenebb. – Ah szerelem szerelem te lész orkoszom, vagy mennyországom! pokolnak mondanám, de az nem szép szó – szebb Orkosz mint Kabak Feri Ur mondja. – Már most is néha igen édes képzményekkel tölt tele vélt szerelme, néha a legirtózóbb gondolatoknak szülő anyja fejében. – Melly nyugodt, ki virkorában a szerelemtől nem bántatik.”³³

Júlie titokban szerelmes egy férfiba (Kortyándliba), aki erről mit sem tud. Érzelmait illendőségből (szeméremből) nem mutathatja ki. Szerelme elsősorban irodalmon (olvasmányokon) alapuló, képzelt vonzalom: nem a férfiba, hanem a szerelmes verseket író költőbe szerelmes. Szobája magányában folytatott jellemző tevékenysége a képzelgés, az álmodozás és a vágyakozás, egészen pontosan éjjeli álmainak, illetve olvasmányainak önmaga érzelmi megértéséhez kapcsolódó megfejtése és értelmezése. Júlie reflektáltan olvasó nő: okosság és babonáság egyszerre jellemzik. Álmait az egyiptomi álmoskönyv³⁴ alapján interpretálja, a férfi szerelmes verseit nem referencializálja automatikusan: tudatában van annak, hogy a vers- és álomértelmezésekből konstruálódó érzelmi (szubjektív) és a szobán túli (objektív) valóság között elvi distancia van, az olvasottak összeegyeztetése a valósággal bizonytalan eredményű értelmezői tevékenység. Júlie rendelkezik képzelőerővel, bizonyos dolgok leginkább a fejében (képzeletében) történnek meg. Vannak olyan szexuális, a testi vágyképekre utaló *irtóztató gondolatai* az idilli, ártatlan vágyképek (édes képzemények) mellett, amelyeket azonban még önmaga előtt is letilt. (Júlie tehát rendelkezik erkölcsi normarendszerrel, amelyeket alkalmaz. Lelkében szerelem, szégyen, szemérem érzései hullámoznak). Júlie kíváncsi, legfőbb kérdése az, hogy kibe lehet szerelmes a férfi, és ki lehet a múzsája. (Nyilván szeretné, ha ő lenne az – de magát nem projektálja ebbe a

³³ Újmagyarok, Másod Act. Heted Scén, 49–50.

³⁴ Júlie bizonyosan az ekkoriban igen elterjedt, számos kiadásban forgó egyiptomi álmoskönyvet használhatja, a pénteki tüsszentés szerint sikeres szerelmi légyottot jelent. Lásd: „(álmoskönyv) ősz. fn. A hiszekény és babonás nép kezein forgó könyv, mely az álmokat fejtegeti, hüvelyezi, s belőlök jót vagy rosztat jövendől. *Egyiptomi álmoskönyv*”, in CZUCZOR – FOGARASI János, *A magyar nyelv szótára*.

pozícióba, ami józanságra vall.) Ezért egyik legfőbb célja ennek kiderítése, az olvasmányok és álomfejtések alapján létrejött értelmezések egyeztetése az empirikusan megtapasztalható valósággal. Júlie identitására befolyásoló hatással van a költészet. Az olvasás során fetisizálódó és metonimikus élvezetet nyújtó újmagyar irodalmi szövegek Júlie-ben az írás vágyát is felkeltik, kibillentve őt passzív befogadói szerepéből.³⁵ Ezzel kapcsolatos legfontosabb felismerése az, hogy az újmagyar költő bájos deliségének és nyájas udvariasságának tulajdoníthatóan (a férfi poézisének termékenyítő aktusaként) ő maga is költő, pontosabban *költőnő* lett – vagy ahogyan ő mondja, önirónia nélkül, újmagyar szóval, addig nem létező fogalmat alkotva: *költészné*. Arról nincs tudomásunk, hogy a férfi hatására megszülető női íróhoz társulnak-e alkotások is vagy sem, de a szerzői identitás megjelenése a naív, érzékeny olvasó nő sztereotip szerepköréhez képest olyan paradigmatisztikus fordulatot jelez, amely radikálisan túllépteti Júlie-t a *Mondolat* archetipikus szüzén, Czenczin, aki – konvencionális női szerepének megfelelően – még csupán ihlető múzsája és mintaolvasója volt a neológ (újmagyar) irodalomnak.

A társadalmi és a nemi szerepek felcserélése

Ahogyan már említettem, a férfi és a nő találkozását ismét egy félreértés bonyolítja. Júlie a városi álarcosbálban, a Casinóban „ismerkedne” a férfival, de az nem ismeri fel a jelmezbe (álruhába) öltözött lányt, amire ő másnap számonkérően emlékezteti is:

„JÜLIE. Bizony tegnap a Cassinóban neheztelék Kortyándli Urra, hogy olly vadon viselé magát erántam.

KORTYÁNDLI Engedély kis Asszony! én nem igen jól múltam magamat, ámbár majd mind noble személyek voltak a jelenek, és a Maszkok is igen nagy gyönyört szereztek a parádízi órának.

JÜLIE [...] De ugyan kilehetett az a Tisztte öltözött szép asszony, ki a maga sok rojtú arany, s ezüst epauletjeit nagy magának tecczéssel mutogatta?

KORTYÁNDLI Mivel ki nem rejtlett végig álruhájából meg nem tudhattam kilegyen. [...]

JÜLIE [...] Igen csudáltam, hogy mindég Contradansz volt, és mégse tánczolt egy taktot is. – A mi több, mindég az alább való polgári lányok Conversatiojokkal distrahálta magát.

³⁵ Vö. Roland BARTHES, „Az olvasásáról”, ford. BABARCZY Eszter, in Roland BARTHES, *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások* (Budapest: Osiris Kiadó, 1996): 56–66.

KORTYÁNDLI Mivel önék igen megvoltak vetve, hogy tehát mégis ne deszperáljanak egy kevés ösztönök voltam.”³⁶

Júlie *katonatisztnek* öltözött szépasszony volt az álarcosbálon, így illegette („tecczéssel mutogatta”) magát a férfi előtt, aki azonban „vadon viselé magát”: nem vett róla tudomást, nem keltette fel a figyelmét, nem ismerte fel az álarc (maszk) mögött Júlie-t, mi több, magától nem is emlékezett volna rá. Ezen túlmenően a férfi a társastáncban sem vett részt, inkább az „alább való polgári lányokat” szórakoztatta társalgásával, hogy azok, a férfi védekezése szerint, ne hogy deszperáljanak (kétségbe ne essenek).

A Júlie által felidézett báli jelenet – amelyben tehát egy férfinak és egy aszszonynak öltözött szűz hatástalanul kellett magát egy férfi előtt – szimbolikus jelentésképző erővel rendelkezik. A lehetséges jelentésekből néhány olyat szeretnék felvázolni, amely a társadalmi nemi szerepekkel hozható kapcsolatba. Az első kettő igen nyilvánvaló. 1. Júlie szerelmes nőként, saját érzéseit ellenőrizendő és a férfi szándékait kitapasztalandó, elmegy az álarcosbálba. Célja annak kiderítése, hogy kibe szerelmes a férfi. Szűzi erényeit és titkát megőrzendően olyan álarcot és jelmezt visel, amely a legmesszebb távolítja el valóságos önmagától. 2. Júlie, az újmagyar költészet olvasója, kíváncsiságból megy el a városi álarcosbálba, hogy empirikus olvasóként szerezzen tapasztalatot az empirikus szerzőről, objektíven választ keresve a kérdésre: „lehet-e érzés nélkül oly mágusi erővel költeni?”

Nem világos azonban, hogy miért éppen katonatisztnek öltözik Júlie. Mit is jelenthet az, ha egy nő férfiruhába öltözve kíván elcsábítani egy férfit?

A tiszti ruhára logikus magyarázatot adhat valamely katonaviselt férfi rokon (apa, nagypapa) kéznél lévő egykori ruházata. A tiszti ruha *maskaraként* való felöltése ugyanakkor a ruhához kapcsolható morális értékek, emlékek, történetek stb. devalvációját, *lefokozását* jelzik, összességében azt, hogy a szűz már nem tiszteli a katonaruhához kapcsolódó hagyományokat, így férfi rokonait sem. Mindez akkor sem magyarázza a férfiruha választását, az esetlegesség (ez volt kéznél) logikája alapján öltözhett volna valós kilétét ugyanúgy elfedő női (valamely női rokonának, felmenőjének, ad absurdum valamely szolgálójának) ruhájába is. Júlie azonban valami oknál fogva férfiruhát, ezzel képletesen férfi identitást választ magának.

Júlie önmagát *tisztte öltözött szépasszonyként* kívánja láttatni. Áöltözete eszerint *kettős*: a katonatiszti jelmezben lévő szépasszony maszkja mögött van Júlie, a szűz. (A *szépasszony* a magyar népi hitvilágban ambivalens, hol jó, hol rosszindulatú természetfeletti lényként jelenik meg, a boszorkány és a tündér

³⁶ Újmagyarok, Másod Act. Nyolcad Scén, 50–51.

vonásaival egyaránt rendelkezhet.³⁷ Vajon mit gondol Júlie a szépasszonyokról? Csábító, kacér nőszemély?) Mivel Júlie a férfi és a női identitást egyaránt kifejező maszk takarásában illegeti magát a férfi előtt, így a *transzneneműsége* utaló duplexitás mind a társadalmi (gender), mind a biológiai (sex) értelemben vett nemi identitás szempontjait játékba hozza.

A kontextus is figyelemre méltóan megválasztott a darabban: eszerint a *városi* álarcosból legálisan teszi lehetővé a társadalmi keveredést. Nemesek (noble személyek) és polgárok egyaránt jelen lehetnek. Erre reflektál is Júlie, kifogásolva, hogy a férfi alább való polgárlányokat szórakoztatott. A helyszín és az esemény a városi kultúra emblematisztikus helye és eseménye: itt és ekkor nők és férfiak legálisan léphetnek ki konvencionális társadalmi nemi szerepeikből. Mindez egyben egy kulturális paradigmát is jellemez: a városi kultúráét. Czenczi otthona a nemesi, vidéki *udvarház*, kultúráját, viselkedését, nőként való reakcióit is ennek kulturális konvenciói szabják meg. A városi kultúrában az álarcosból legálisan teszi lehetővé nők és férfiak keveredését, ismerkedését nyilvános helyen, konvenciók nélkül. És legálisan teszi lehetővé a társadalmi nemi szerepek felcserélését, a szabad identitásválasztást, a valós vagy látens szexuális másság (homoszexualitás, transzvesztitás, hermafroditizmus) következmények nélküli megmutatását. Az álarcosból a társadalmi és a biológiai értelemben vett nemi identitások teljes kevertségét reprezentálja. És ebben semmi meglepő nincs, ahogyan azt a férfi közömbös reakciója mutatta.

Mivel Júlie tetszéssel illegette magát a férfi előtt, azaz csábítani akart, és mivel a férfi sehogyan sem reagált erre, vagyis közömbösnek mutatkozott, joggal kerülnek előtérbe a jelenet szexuális aspektusai, különösen a férfi vélt vagy valós szexuális orientációja. Párbeszédük alapján Júlie transzparensnek hitte magát, vagyis a férfiruha alatt felismerhetőnek vélte a szépasszonyt, de a szüzet (vagyis önmagát) nem. Magyarán asszonyként kívánta csábítani a férfit, és csalódottsága arról árulkodik, hogy mélyen meg volt győződve sikerében. A jelenet alapján Júlie a szépasszonyság mellett a maszkulinitás hangsúlyozását is fontosnak tartotta, ezért választott tiszti ruhát. (A felöltött jelmezekre a csábítás eszközeiként tekintünk most, ne pedig Júlie szexuális önkifejezésének allegorikus attribútumai-ként.) Júlie nem bízik önmagában, biztosra kíván menni, férfiként és asszonyként egyaránt tetszeni akar. A jelmezek előidézte transzneneműség (vagy hermafroditaság) olyan opció, amellyel izgalmasabbá teheti önmagát a férfi számára, próbára teheti a férfit, ellenőrizve annak valódi nemi orientációját (hetero-, homo- vagy biszexualitás), végső soron azt, hogy van-e benne érzés, s ha igen, milyen. Júlie ez esetben a férfi szövegei által inspiráltan cselekszik, előfeltevései a férfi költői

³⁷ Vö. *Magyar Néprajzi Lexikon*, 1–5. köt., 5, „szépasszony”, (Budapest, Akadémia Kiadó, 1977–1982).

szövegeiből konstruálódnak. A férfi érzékenysége (*delicatesse*) látens homoszexualitásra is utalhat. Gyanúja nem alaptalan, a Helikonra tartó újmagyar költőktől nem áll távol sem a csoportos nemi erőszakra, sem a homoszexualitásra való hajlam. A Nimlány Bakjának, azaz a Nimfa szatírjának – képi ábrázolását lásd a *Mondolat* címlapján – riadalma a felé közeledő újmagyar férfiak láttán erősen kétértelmű: „NIMLÁNY BAKJA. (Gyöngyösit, Révait, és Csokonait szólítván) Jer-tek segítségül! erőszakot akarnak tenni Helikonon, és *rajtam*.³⁸

Mivel az újmagyarok nyelvi értelemben keverékek (se magyarok, se németek, se tótok), így a biológiai, szexuális kevertségük, másságuk (transzneműségük) nem is volna annyira meglepő. Júlie kettős jelmezével, ambivalens szerepeivel (szépasszony és katonatiszt) a közjük tartozást is kifejezheti, ami az önmagában újonnan felismert új identitás (költőnő) színrevitele is egyben. A társadalmi szerepét áthágó, a férfiak által uralt kulturális szerepre törő szűz másságát mutató jelmezben Júlie „férfiassága” és „kacérsága” mutatkozik meg: mert férfiakhoz akar hasonlítani, közjük kíván tartozni, velük kíván utazni. Kérdés, vajon a férfi hogyan látta mindezt? Mit is látott egyáltalán? Az idézett jelenet alapján csak annyi állapítható meg, hogy Kortyándli inkább a fiatal szüzeket kedvelő heteroszexuális férfi, akinek ízlése társadalmi szempontból alulreprezentált.

Műveltség és prostitúció

Ahogy Cenczi, úgy Júlie is tárgyává válik a férfiköltők kollektív megítélésének. Miután Kortyándli bejelenti szerelmüket („Ellen szerelmet lelék Jülieben, [...] Szellemjeink egészen sympathizálnak. Gigászi triumph egymáson!”), arra kéri férfitársait, hogy vele együtt örüljenek a kettős (költői és szeretői) „nyomor” végének. Nos, a barátok az alábbi módon mutatják ki örömeiket:

„KABAK Olly Vátesz Kortyándli, ki az éjji labyrintet is napi tempévé átváltoztatja Olvasóit önnbámulására nagyja által indítja.

KOLOMPOSI Hogy Júlie így megbájolta nem találok különösnek, mert Jülieben nagy az individuell kellem, tölt avval a’ mit mi Coquetterienek mondunk.”³⁹

Az első reflexió a *költői* (vátessi) *hatás* szempontjából értékeli a szerelmi fej-

³⁸ Újmagyarok, Harnad Act. Heted Scén., 74. (Kiemelés tőlem – O. Cs.) A darabban többször emlegetik a *Mondolat*-ból ismerős nyelvész nagybácsit, az Onkelt is, aki ott Cenczinek, az Újmagyarokban Júlie-nek a nagybácsija. Az Onkel, aki a *férfiakat megbájolva* mindig a háttérben áll, obszcén célzás Kazinczyra és börtönéveire. (Orbán László szíves szóbeli közlése alapján.)

³⁹ Újmagyarok, Harnad Act. Első Scén., 58.

leményeket. A férfi és nő egymásra találásában Kabak szerint a költő olvasóra gyakorolt hatása látható, amelynek lényegét az átalváltoztatás képességében jelöli meg. A csábítás a költő felforgató hatású tropikus (*átváltoztató*) művelete (az éjjeli labirint nappali tempévé változik át), Kortyándli nem férfiként, hanem költőként csábít. A „gigászi triumph” lényegében nem más, mint a nőre mint olvasóra gyakorolt hatás, azaz az olvasó nő vagy a *női olvasó* elcsábítása, elsősorban szellemi értelemben vehető aktusként. (A többes szám használata – „olvasóit” – általánosságban utal erre a jelenségre.)

Az újmagyarok vezére, Kolomposi mindezt másképpen látja. Szerinte Jülie irodalmi megbájolása nem meglepő, és elsősorban nem a költői (vateszi) hatás eredménye: csakis azért lehetséges, mert nagy benne az *individualitás*, és hajlamos a *kokottériára*. A női olvasókat dehonesztáló kijelentéséből (amely mögött persze nem nehéz felfedezni a szexuális és írói *hiúságot* és *féltékenységet*) eredő következtetések így szólhatnak: 1. A költői hatás csak férfiakon, vagyis férfi olvasókon lehetséges. 2. A női olvasó lényegében nem létezik, mert a nőre szellemi értelemben nem lehet hatást gyakorolni. 3. A nőn megmutatkozó költői hatás közönséges *megbájolás*, ezért az olvasó nő elcsábítása nem lehetséges, csak a nő elcsábítása. 4. Az egyedül lehetséges női olvasó *individualista* típus, és alapvetően hajlamos a prostitúcióra (*kokottéria*). Jülie azonban mégsem eme „erényei” miatt csatlakozhat a Helikonra utazó férfiakhoz.

A szűz férfiasítása

Miután Jülie megmasszírozta a begörcsölt izomzatú, mozdulni sem tudó, lényegében tetszhalott Serkésit, az ettől feltámadt. A szűz, ahogyan Serkési fogalmaz, mágikus erővel rendelkezik: „egy Medea, titkos erő lakozik benne”:

„BUGACZI Az való, hogy rontva van Serkési, mert megmedredtek izomjai, mozdúltlan fekszik; azonban nagy bizalmam van: mert Jülie igen jól tud kenyni, ha tagjait megfenyendi reménylen jobban lessz.

KOLOMPOSI Égiék, adjatok Máguszi erőt Jülienek! (Serkési fellépik)

SCHELMECZKI Teste é vagy lelke? Serkésit egészséges állapotban látom. –

SERKÉSI Idv nektek!

KOLOMPOSI Légy idv barátom: megtartott őrszellemed önn-dicsedre, s mi örömjünkre.

SERKÉSI Jüliennek köszönöm. Őné volt ki helyre állított, Őné egy Medea, titkos erő lakozik benne, melly vissza adá előbbi

elveszett egészemet. Óh ha ráemlékezem miként újultam ke-
nyése alatt; azonnal elfelejttem magamat.

KOLOMPOSI Légyen áldott, Jüliének neve. Őné a te megtartó-
néd, Őné a mi elveszett reményünk vissza adónéja. Baratim!
egy édes Myrtuszra kell e tettet tűznünk, hogy lássa a jöven-
dőség, a széplelkű szűzné supernaturál rényjét.

BUGACZI Dics sonnett a szépné mosti jutalma. -

SCHELMECZKI Es dics epigramm.”⁴⁰

A szupernaturális szűzként Jülie legfőbb erénye az, hogy képes a férfiteste-
ket megfiatalító varázslásra, amivel kivívja a férfiközösség elismerését. Új ne-
vet (Médea) és hasznos funkciót nyer közöttük, jutalmul dicsőítő szonettet és
epigrammát is kapva. Jülie tehát rendelkezik tehetséggel, talentummal, egyfajta
átváltoztató képességgel. Ez azonban nem a költők ismert tropikus képessége. A
„varázsserejű” masszírozásban inkább a szűz korábbi múzσαι szerepének profani-
zálására és komikus mitologizálására ismerhetünk.

Médea, a kolkhiszi király leánya Iaszónnak, az argonauták vezetőjének volt
a felesége, és férfiakkal utazott együtt az aranygyapjúért. A mítosz egyik törté-
nete szerint, amikor Médeia először beszélt Iaszónnal Hekaté templomában, egy
varázskendőcsöt adott neki, melynek segítségével a férfi elaltatta a veszedelmes
sárkányt. Médeiának olyan varázserőt tulajdonítottak, amellyel az emberek meg-
ölése, a testek feldarabolása és üstben való megfőzése révén el tudta érni, hogy
azok újjászülessenek és megfiatalodjanak. A mítosz eredetileg csupán ravasz ter-
mészetű varázslónőjének történetét a drámaírók tomboló féltékenységgel, tragi-
kumhoz vezető szenvedélyességgel színesítették.⁴¹

Jülie új mellékeve, a Médea, a *férfiasság* jelentésű görög szóból ered: a szűz
ezzel a beavatással felérő átkereszteléssel nyerhet bebocsátást a férfiközösség-
be, az utazók közé, költőként való egyenjogúsítása nélkül.⁴² A neki szánt sze-
rep alapján Jülie mint individuum, mint „oszthatatlan” azonnal szétosztódik a
férfiak között. Mind testi, mind szellemi értelemben a férfiak közös használata
által, csakis a férfitől és a férfihoz képest, a férfi szolgálatában, neki alárendelve
nyerhet „identitást”. A szupernaturális szűz nem sajátítható ki egyetlen férfi ál-
tal sem, erénye csak a férfiakra háramló haszon felől értelmezhető. Nőként csak
alkalmazotti funkcióban nyerhet elismerést, a férfiak által használt médiumként.

⁴⁰ Újmagyarok, Harmad Act. Másod Scén., 62–63.

⁴¹ Vö. Szépművészeti Múzeum. Antik gyűjtemény. Hüperion. *Médeia* szócikk. Szerző: KULIN
Borbála (2005) <http://www2.szepmuveszeti.hu/hyperion/lexikon.php?s=M%C3%A9deia>

⁴² A Médeia-kérdéskörrel lásd: *Médeia-interpretációk*, szerkesztette D. TÓTH Judit és BÓDI Ka-
talin, *Studia Litteraria* 54, 1–4. sz (2017). Lásd uo. CSEHY Zoltán, „A bölcs, az ördögös, a
gyilkos és a szerelmes. Médeia alakja a régi magyar költészetben”, 121–138.

Epilógus: Szemere Krisztina, az írófeleség

A satírák esetében az olvasót joggal furdalja a kíváncsiság, vajon ki lehet a gúnyolódás tárgya. Az Újmagyarok egykorú olvasóihoz képest jelentékeny hátrányban vagyunk a találgatást illetően. Lezárásképpen inkább egy olyan esetre szeretném felhívni a figyelmet, amelyben a magyarországi neológia ismert férfi-alakjai között felbukkan egy nő, Szemere Krisztina, akiből később Képlaki Vilma álnéven író nő lesz. Szociokulturális megítélése, befogadásának és beavatásának módszerai, illetve írói „elfogadása” az ismertetett darab felől akár ismerős jelenség is lehet.

Milyen legyen egy magyar író felesége?

Amikor Szemere Pál mesterének tudomására hozza, hogy nőszülni szándékozik, Kazinczy Ferenc arra inti fiatal barátját, egyben legkiválóbb tanítványát, hogy ésszel és érzéssel döntsön:

„Uram Öcsém fiatal, házasodjék de eszesen. *Nem pénzért*, de *pénzzel*, vagy a’ mi annyit ér mint a’ pénz, azaz egy oly lyányt a’ kit szerethetni fog, a’ kitől fog szerettetni, a’ ki borjú ugyan ne legyen de inkább szeresse a’ csirkéket ’s libákat olvasni, mint a’ legfelségesebb poemát. Így Uram Öcsém fog grammatikálhatni, versezhetni; de nem soha különben. [...] Uram Öcsémnek, falusi leányt ohajtok, nem városit, szenvedhető arcut, ’s növésűt, nem ragyogó szépséget, cultivált lelkűt, de nem tudóst; ’s magyart, nem németet, vallásának neve legyen a’ mi akar csak esze legyen, minden jó lesz. – Van é valaki czélban? Ha van tudassa velem Öcsém Uram, ha nincs keresni kell minél előbb. Szomorú dolog nőtelen embernek falun lakni.”⁴³

Kazinczy szerint a jövődöbéli ara falusi legyen, és ne városi, magyar legyen, és ne német, ne legyen túl szép, ne legyen tudós, de legyen eszes, művelt (cultivált) lelkű, vallása indifferens, és inkább a lábasjószágot szeresse olvasni, ne a verseket. Ha így választ, akkor férjként kedvére lehet filológus is, író is, *különben soha*. Olyan ez, mintha az Újmagyarokból megismert kétféle archetípusból Kazinczy egyértelműen a Czenczi-féle szüzet ajánlaná barátjának, semmint a szenvedő arcú, városi Júlie-félét. Szemere megfogadni

⁴³ Kazinczy Ferenc Szemere Pálnak, Széphalom, 1812. április 19., in *KazLev* XXIII., 209., 210.

látszik a tanácsot, választása (névrokonára) Szemere Krisztinára esik, akit Kazinczy így jellemez:

„A’ mi kedves Palink hitvese egy magyar lelkű, de németül beszélő, francziául olvasó, parányi, rendes és kedves, igen derék leány. Még abban is kedvét találta Pali, hogy szökét kap és nem barnát, – mert ízlése eleitől fogva azt tartá, a’ mint mondja, kedvesebbnek. – A’ Kisasszony atyja most Decemberben megholt, az Asszony él. Az elsőbb Kisasszony, Theréz, tavaly Septemberben ment Bay József Úrhoz, ’s Aug. 15dikén Louise leánykát keresztelte nekia’ mi jelenlétünkben a’ Calvin papja – *Chrisztine* a’ második gyermek. A’ két ifjabb gyermeke a’ háznak *György* és *Miklós* még Patakon tanulnak. – A’ ház tekintetben van, az Asszony példás feleség volt ’s jó anya: – Pali még erszényére nézve is jól házasodik.”⁴⁴

Ezt a véleményét Kazinczy később megerősíti és kiegészíti, a leány erényei között említve a szülői nevelés mellett az önművelést is: „Ő [Szemere] egy jó anya’ leányát kapta feleségül, ’s mátkájának a’ szerencse sok talentomot adott, ’s a’ nevelés által ’s önn maga által ezek a’ talentumok igen szépen cultiváltattak.”⁴⁵

Szemere Krisztina tehát jó választásnak tűnik. Olyannyira, hogy a vőlegény egy különösnek tűnő óhajt is megfogalmaz vele kapcsolatosan a neológia szellemi vezetője felé. Szemere Pál lényegében arra kéri Kazinczyt, adja jóváhagyását ahhoz, hogy menyasszonya – aki ekkor, erdélyi szokás szerint, már mátká-felesége – csatlakozhasson a kazinczyánerek férfitársaságához, vagyis Kazinczy „pesti triász”-ához:

„Tudja e Édes Uram Bátyára mit óhajtottam egynehányszor beszélgetéseink alatt? Azt, hogy bár csak az én Kriskám [Szemere Krisztina beceneve] jelen lehetne ’s hallgathatná barátaimat. Ért engemet Édes Uram Bátyám ’s tudja miért óhajtottam ezt. Nem volna, nem lehetne nagyobb örömem, ha azokat kiket én szeretek, Kriskám is szeretné. Hiszen én kevélységemet érzem abban, hogy az én barátaim mindnyájan a’ szeretetre legméltóbb lelkek. Osztan háládatlan volnék ha azt nem vallanám, hogy a’ mi jó van bennem, mind azt egy Kazinczynak, egy Vitkovicsnak ’s egy Horvátnak köszönöm.”⁴⁶

⁴⁴ Kazinczy Ferenc Helmeccy Mihálynak, Széphalom, 1813. augusztus 18., in *KazLev* XI., 27.

⁴⁵ Kazinczy Ferenc Vida Lászlónak, Széphalom, 1814. március 16., in *uo.*, 284.

⁴⁶ Szemere Pál Kazinczy Ferencnek, Pest, 1814. január 18., in *uo.*, 193.

Mindez olyan, mintha Krisztina a hölgyek által rendezett estélyek helyett egy *férfiszalontra* kívánná egyedüli nőként bekerülni.⁴⁷ A férfiak szellemi társaságára vágyó, köztük partnerként elvegyülni kívánó női archetípus megnevezésére a *kékharisnya* szó gúnynévként ekkor még nincs használatban Magyarországon.⁴⁸ Ugyan a német *Blaustrumpf* kifejezés az angol *blue stocking* fordításaként már ismeretes lehetett, de a jelenség és az archetípus jelölésére ekkor egy másik, szintén pejoratívan értett és alkalmazott kifejezés van használatban: a *tudós nő*. Kazinczy idézett levelében éppen ettől az archetípustól óvta Szemerét, azt tanácsolva férfitársának, hogy a választandó szűz legyen ugyan eszes, de ne legyen tudós, csak a lelke legyen művelt, olvasni pedig inkább a lábasjóságot olvassa (számolja értelemben), mint szépirodalmat. A tudósság nem tartozik a szüzek erényei közé, a tudós nő feleségként pedig a tudós férfira végzetes veszélyt jelentő versenytárs.

Úgy tűnik, hogy Kazinczy félreismerte Szemere Krisztinát, aki sokkal inkább hasonlít az Újmagyarokból megismert, a Helikonra tartó férfiakhoz költőnőként csatlakozni kívánó Jülie-hez. Szemere Krisztina (1792–1828) Széplaki Vilma szerzői álnéven férje mellett hamarosan maga is írásra adja a fejét. A biográfiáját elkészítő Gulyás Judit a nőírókra vonatkozó, tipikusnak mondható nehézségekről számol be a kutatómunkája kapcsán: 1. A forráscsoport alapvetően Szemere Pál életútját és munkásságát dokumentálja. 2. Mivel a férj életútja van dokumentálva, az író nő elsősorban a férjén keresztül látszik. 3. A szövegek túlnyomó többsége általában egy másik személy szemszögéből láttatja és minősíti őt és cselekedeteit. 4. Ebből adódik, hogy a Szemere Krisztina életére vonatkozó információk időbeli megoszlása feltűnően egyenetlen: 1813-ig, 21 éves koráig ezen anyag alapján alig valami tudható meg róla, az 1813–1823 közötti tíz évre vonatkozóan meglehetősen – más korabeli, hasonló szociokulturális közegben mozgó írónőkhöz viszonyítva – bőségesek az adatok, amelyek élete utolsó pár évére vonatkozóan ismét megritkulnak. 5. Szemere Krisztina férje, az esztéta-kritikus-költő Szemere Pál (1785–1861) révén a korabeli irodalmi elit szereplőinek jó részével kapcsolatban állott, „bár annak semmi nyomát nem találtam – jegyzi meg Gulyás –, hogy e literátorok Szemere Krisztinában a költőt, nem pedig Szemere Pál feleségét látták volna”.⁴⁹

⁴⁷ A férfiszalonokról, Kazinczy Ferenc pesti triászáról bővebben lásd: FÁBRI Anna, *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848* (Budapest: Magvető Kiadó, 1987), 249–336.

⁴⁸ „Auch ein Wort über den Spitznamen Blaustümpe, welchen die gelehrten Damen in England führen”, in *Deutsche Monatschrift*, Leipzig, 1799. September bis December. Dritter Band. 191–197. Angol, esetleg német mintára alkotott tükörszóként a kékharisnya felbukkanása 1837-re datálható, vö. „1837: Különös figyelmet érdemelnek az írónék, kiket az angol blue stocking (kék harisnyának) nevez (MNy. 66:234).” TESZ 2. (1970)

⁴⁹ GULYÁS Judit, „»Én is élek még édes Ferim«. Adalékok egy 19. századi költő, meseíró, Szemere

Eme utolsó mondat sokat elárul Szemere Krisztina írói emancipációjáról.⁵⁰ Most csak a befogadásnak a névadással kapcsolatos mozzanatára hívnám fel a figyelmet. Kazinczynak eleinte egy dolog nem tetszik az ifjú arában, mégpedig a neve, pontosabban a Christina/Krisztina becéző formulájaként használt *Kriská* név. Kazinczy ezért tehát azt javasolja, hogy Krisztina a férje keresztnéve alapján kapjon másik nevet, és legyen *Paulina*.⁵¹

A férj nevének felvétele nem meglepő – a nő társadalmilag elnyert új, megváltozott státuszát és szerepét fejezi ki. Ami itt figyelemre méltó, az a *kereszt-név* megváltoztatásának (a nő átkeresztelésének, elbérnálásának) szándéka. Mi szükség van erre? Ahogyan azt Gulyás Judit megjegyzi, ebben könnyű felismerni Kazinczynak a mindennapokra is kiterjedő neoklasszicista gyakorlatát, amely a nevek jelentésére, jóhangzására, kulturális kontextusára figyelemmel ajánl jobban hangzó nevet a közönséges Kriskánál. Ezek mellett ugyanakkor a névadásban a férfiközösség vezetőjének *férffiasító* befogadási aktusára is ráismerhetünk. Krisztina a férjének keresztnévét, a Pál latin verziójának, a Paulusnak a női változatát kapná meg, vagyis a társadalmi státuszának megváltozásával (asszonnyá válás) együtt egy új, a keresztnévvel kifejeződő férffiasabb – vagy kevésbé nőies – *identitást* is (*Szemere Paulina*). (Eme gesztus az Újmagyarokból ismerős, ahol Kolomposi, az újmagyarok vezetője adományozza a „férfi” jelentésű Médea nevet Júlie-nek, miután befogadták a férfiak csapatába.)

Szemere Pál és/vagy Szemere Krisztina ebben nem engedelmeskedik Kazinczynak, aki a továbbiakban aztán hol így, hol úgy használja a nevet. Íróként való debütálásakor azonban Szemere Krisztina férje írói álnevének (*Képlaki Vilhelm*) női változatát (*Képlaki Vilma*) veszi föl – az írói identitást kifejező névválasztással lényegében megfelelve Kazinczy elvárásának. Szemere Krisztina írói álnevének megválasztását a férjével való szolidáris gesztusként értékelő Fábri Annával egyetértve⁵² mégsem lehet nem észrevenni azt, hogy a választott szerzői névben férfi és nő összetartozását (játékosan, romantikusan, morális védelmet nyújtóan) kifejező női szerzői identitás valójában férffiasítás eredménye. A női író (az író mint nő) kialakulása, szabadsága csak a férfin, a férfi írón, annak nevének keresztül,

Krisztina életrajzához”, in Mindenes Gyűjtemény II. Artes populares 22. *Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*, szerk. GULYÁS Judit és TÓTH Arnold, 191–248 (Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005).

⁵⁰ A nőírók kérdéskörének magyarországi recepciójáról lásd BALOG Edit Otila, „Az »okos leány«” (Kéri Katalin: *Női élet, leánynevelés az újkorban, válogatott tanulmányok*)”, *Alföld* 68, 6. sz. (2017): 117–121.

⁵¹ Vö. „Kriskának, vagy a’ mint én elbérnáltam, mert nem szenvedhetem azt a’ *Kriská* nevet, Paulinának” Kazinczy Ferenc Döbrentei Gábornak, Széphalom, 1813. december 27., in *KazLev* XI. 162.

⁵² Vö. Anna FÁBRI, „Hungarian Women Writers 1790–1900”. In *History of Central European Women’s Writing*, Edited Celie HAWKESWORTH, 81–109 (Palgrave Macmillan, 2001), 91.

a férfihoz való teljes hasonulás révén, a férj hatalma alatt, annak jóváhagyásával és engedélyével születhet meg – ami adott esetben akár vissza is vonható. Mert mi másnak is tekintjük, ha nem visszavonásnak azt, amikor Szemere Krisztina halála után nem sokkal a családi jó barát, az egykori triász „külső” tagja, Kölcsey Ferenc a férj kérésére írott emlékbeszédét (*Vilma*) mindjárt így kezdi:

„Kik őtet csak onnan ismerték, mert neve némelly parányi nyomtatványok alatt tündöklött: azokhoz nem szól ezen emlékeztetés. Hírért az asszonyi tiszta kebel nem lángolt, 's könyvszerzésben foglalatosságot nem keresett. Kisded művei csak egy-egy társalkodási víg óra, csak egyszer-egyszer gyöngéden fellobbanó szeszély által hozattak elő; de érdeket azoknak nem tulajdonított, 's közre-eresztésekben részt nem vett. Nem az író Vilma az, kit Szemere siratott, 's kinek e' sorok szentelve lesznek.”⁵³

⁵³ KÖLCSEY Ferenc, *Erkölcsei beszédek és írások*, kiad. ONDER Csaba, Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás) (Budapest: Universitas Kiadó, 2008). *Vilma*: 15–19. Hiv.: 15. Vö. még: 127–129., illetve: *Czelesztina*, 20–33.; 141–145.

Rögzült olvasatok

Hagyományozódó olvasatlanság

(A *Parainesis*, avagy az oráció nemes popularitása)

A *Parainesis* olvasatlanságának hagyományát az alábbi főbb témákban jelölhetnénk ki: a történetfilozófiai, a morálfilozófiai, a történeti, a műfajtörténeti, a filológiai és a retorikai olvasatlanságban. A következőkben ez utóbbit kívánjuk bemutatni. Tehát a *Parainesis* című beszéd retorikai olvasatlanságának hagyományáról, illetve a hagyományt leváltani képes olvashatóvá tétel lehetséges feltételeiről lesz majd szó.

A retorikai olvasatlanság hagyományának lényegét a beszéddel kapcsolatban reflektálatlanul ismétlődő aforisztikusságban jelölhetjük meg.¹ Miközben a Kölcsy-filológia lényegében az életmű jelentős teljesítményeként ismeri el a *Parainesis*t, műfaji értelemben – a parainesiszhagyományba való (olvasatlan) elhelyezés elégedettsége mellett – kimondva-kimondatlanul degradálja azt.² Az aforisztikusság emlegetése ebben a hagyományban ugyanis egyszerre jelenti a szöveg egyfajta formai definiálását és negatív előjelű jelzői minősítését. A *Parainesis*t az aforisztikussággal *leíró* hagyomány rejtett kétértelműségét Lukácsy Sándor teszi nem kis bátorsággal nyilvánvalóvá – lényegében fenntartva azonban ezt a kétértelműséget, továbbra is olvasatlanul hagyva az aforisztikusságot mint olyat.³

A „retorikai olvasatlanság hagyománya” kijelentés eleve magában rejti a hagyomány jogosultsága felett érzett kételyt és az olvashatóvá tétel igényét. A kétely megfogalmazódásának indokaként említhető például a Kölcsy-filológiának az a kényszerűen feltűnő elnéző tapintata, amellyel – a *Parainesis* aforisztikussá-

¹ ANGYAL Dávid, „Kölcsy Ferenc”, *Budapesti Szemle*, 313. szám, II. rész (1903), 214–238, itt: 229–230. RIEDL Frigyes, *Kölcsy Ferenc*, Magyar Irodalmi Ritkaságok, 42, (Budapest: [1939]), 75.; ROHONYI Zoltán, *Kölcsy Ferenc életműve* (Kolozsvár–Napoca: Dacia Kiadó, 1975); LUKÁCSY Sándor, „A Parainesis”, in *A mag kikél: Előadások Kölcsy Ferenc születésének 200. évfordulóján*, szerk. TAXNER-TÓTH Ernő (Budapest–Fehérgyarmat: Kölcsy Társaság, 1990), 126–138.

² Különösen: ANGYAL, „Kölcsy Ferenc”; RIEDL, *Kölcsy Ferenc*, 75; LUKÁCSY, „A Parainesis”, 134. A szerkesztővel az ún. „nagyobb tartalmi egységekben” felmutató értelmezéseket is ide sorolhatjuk, amennyiben a retorikai elemzés elmellőzésére vagy az arról formált vélemény elhallgatására éppen a „tartalmi elemzés” hívja fel a figyelmet. Lásd SZAUDER József, *Kölcsy Ferenc* (Budapest: Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955), 230–233.; ROHONYI, *Kölcsy Ferenc életműve*, 189. A *Parainesis*-receptiót (különösen Szaudert) és a beszéd tartalmi és formai jegyeit egyaránt bírálja TAXNER-TÓTH Ernő, *Kölcsy és a magyar világ* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992), 304–305.

³ LUKÁCSY, „A Parainesis”, különösen: 131–134.

gáról való beszéd során – megfélekezni látszik Kölcsey retorikai iskolázottságáról és műveltségéről, az ékesszólásról vallott nézeteiről, az oratori tapasztalatáról és gyakorlatáról.⁴ Feltűnő, hogy a Kölcsey-filológia lényegében kísérletet sem tesz arra, hogy a *Parainesis* műfaji sajátosságait ne a parainesiszhagyományból, hanem mondjuk a Kölcsey-biográfiából és/vagy a Kölcsey-féle szöveg- és beszédvilágból olvassa és magyarázza.⁵ A *Parainesis* című Kölcsey-szöveg retorikai teljesítményként való vizsgálata és értékelése a Kölcsey-filológiában nemcsak hogy nem történt meg, de még az értékelhető kérdésfeltevésig sem jutott el. Az újraolvasás kritikán túl megjelenő igénye nem szorulhat magyarázatra. A *Parainesis* hagyományozódó retorikai olvasatlanságát leváltani képes újraolvasás feltételei közül a továbbiakban kettő mellett kívánunk érveket felsorakoztatni. Az első feltétel az, amit bizonyos értelemben Kölcsey retorikai programjának nevezhetnénk. A második feltétel ennél sokkal egyszerűbb és kézenfekvőbb: a *Parainesis* szembeállítás a szerkesztett beszédekkel általában támasztható retorikai elvárásokkal. Valójában tehát két állítás bizonyítása következik, miszerint Kölcseynek volt retorikai programja, illetve hogy a *Parainesis* arányosan meg szerkesztett beszéd.

Kölcsey retorikai programja

Az, amit Kölcsey retorikai programjaként nevezünk meg, valójában elbeszélés-sűnkben konstruálódó allegória. Kölcsey retorikai programjának két nyilvánvaló, meghatározó és egymásból következő eleme mindenesetre pontosan kijelölhető. Az első az a „levél”, amely előbb az Élet és Literatúrában jelent meg, később pedig *Szónoklat*, illetve *Egyházi beszéd* címmel vált ismertté.⁶ A második a Hart-

⁴ Szörényi László filológiai értelemben is inspiratív tanulmánya ebből a szempontból visszhangtalan maradt, Kölcsey érett szónoki művészetének és iskolai retorikai műveltségének tanulmányozása nem történt meg. Lásd SZÖRÉNYI László, „A diák Kölcsey ismeretlen latin nyelvű műve”, in „*A mag kikél*”, 19–29, itt: 22.

⁵ A *Parainesis*nek a Kölcsey-szövegvilág más beszédeivel és írásaival való kapcsolatáról nem retorikai értelemben: SZAUDER, *Kölcsey Ferenc*, 227–231; ROHONYI, *Kölcsey Ferenc életműve*, 187–189; LUKÁCSY, „A Parainesis”, 133–137; KULIN Ferenc, *Közelítések a reformkorhoz* (Budapest: Magvető Kiadó, 1986), 132; KULIN Ferenc, *Kölcsey Ferenc*, Magyar Szabadelvűek (Budapest: Új Mandátum Kiadó, 1988), 20–24.

⁶ A szöveg teljes címe: „VII. Egyházi beszéd. A' boldogságos szűz' mennybe menetelének ünnepe. Azon szempillantásokról, melyben magát az ember mint egy mennyben lenni érezi. »Mária legjobb részt választott magának« Luk. X. 24.” A szöveg megjelent: Élet és Literatúra, 1827, 2. k., 10. r., VII, 226–235.; KÖLCSEY Ferencz, *Minden munkái*, 6 kötet, szerkesztette EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál (Pest: Heckenast Gusztáv, 1840–1848), *Szónoklat*, 3:84–91; KÖLCSEY Ferenc *Összes művei*, 3 köt., kiadt. SZAUDER Józsefné, SZAUDER József (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960): *Egyházi beszéd* (1825), 1: 482–490.

leben-kontraktusban tervbe vett gyűjteményes kiadás II., beszédek (így a *Parainesis* is) tartalmazó kötete, amely végül is Kölcsey életében nem jelent meg.⁷ Az *Egyházi beszéd* című szöveget olyan írásnak tekintjük, amely programszerűen éppen a hazai retorikai diskurzus újraszituálására tesz javaslatot. A *Parainesis* pedig – többek között – olyan figurának, amellyel szemben érvényesíthetők az *Egyházi beszéd*ben megfogalmazott elvárások. Az allegóriaként érthető Kölcsey-féle retorikai program számos eleme és összetevője közül – a retorikai program kontextusának vázlata mellett – részletesebben csak az ékesszólás „nemes popularitásáról” ejtünk majd szót.

Az egyházi beszédről

Májér István *Egyházi beszédének* közlése után⁸ az *Élet és Literatúrában* olvasható Kölcsey-„levél” már nem arról szól, ami eredetileg létre hívhatta (vagyis Szemere szerkesztői kérdése a közlést illetően),⁹ hanem inkább tekinthető immár – többek között – *vitairatnak*. A levélforma megőrzése (ennek ellenére vagy éppen emiatt) még hangsúlyosabbá teszi a levél státusában bekövetkezett funkcióváltást. A szerkesztők közötti (magán) diskurzus nyilvánosságra kerülésével Kölcsey problémafelvetése az *Egyházi beszédre* és a hazai retorikai diskurzusra adott nyilvános reflexióvá válik. Az *Élet és Literatúrában* megjelent levelet Kölcsey retorikai programjának alapszövegeként – vagy beszédeként – fogjuk olvasni.¹⁰ Úgy véljük ugyanis, hogy a – funkciójában tehát továbbra is *vitaindító* – *beszéd* (*genus deliberativum*) szükségképpen tartalmazza Kölcsey koncepciójának főbb téziseit. A beszéd által tárgyalt ügy lényegében a polgári vagy a törvényszéki tárgyat érintő művészi oráció és írói orátor hiánya, illetve a hiány megszüntetésének feltételei. A beszéd négy fontosabb, jól elkülöníthető szakaszra bontható: az első

⁷ Az 1832. szeptember 10-én Hartleben Konrád Adolf pesti kiadó és Kölcsey Ferenc által kötött megállapodás értelmében öt fertály év alatt, öt kötetben (1. versek, 2. beszédek, 3. görög filozófiai história, 4. kritika, 5. egyveleg próza) jelentek volna meg Kölcsey összegyűjtött munkái. Lásd KÖLCSEY, *Összes művei*, 3:441, 447.

⁸ MÁJÉR István, „Egyházi beszéd. A' Boldogságos Szűz' mennybe menetelének ünnepén. Azon szempillantásoktól, melyekben magát az ember mint egy mennyben lenni *érez*”, *Élet és Literatúra*, 2. k., 6. r. (1827): 47–67.

⁹ Szemere előszeretettel alkalmazott szerkesztői eljárása volt, hogy (Kölcsey-) leveleket közölt, nem feltétlenül levélként, és nem feltétlenül teljes terjedelmében, vö. pl. *Iskola és világ, Önpanaszok* stb. Kölcsey véleménye erről: KÖLCSEY, *Összes művei*, 3:443–444. Szemere levele (általam) nem ismeretes, mint ahogy Kölcsey válaszlevele sem. Szauder a szöveg keletkezését 1825-re teszi (KÖLCSEY, *Összes művei*, 1:1307).

¹⁰ A nyilvánosságról és a levél műfajának egykorú összefüggéseiről: MEZEI Márta, *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy levelezésben* (Budapest: Argumentum Kiadó, 1994). A levélírás retorikai szempontú oktatásáról és szabályairól lásd: uo., 14–16.

a konkrét ügyet jelöli meg, a második a hazai retorikai szituációt, a harmadik és a negyedik pedig a változtatás lehetséges módozatait, illetve ennek személyi feltételeit tárgyalja.¹¹

Az első szakasz valójában Májér váli beszéde kapcsán a Szemere felvetésére adott igenlő válasz érvelő kifejtése: vagyis milyen is ez az egyházi beszéd. „Kérdésedre, édes Szemerém – mondja Kölcsey –, ha Májernek Válban mondott Egyházi Beszédét felkelljen e vened Gyűjteményünkbe? nem lehet nem helybenhagyólag felelnem.”¹² Az ékesszólás ugyanis a szépművészetek egyik fontos része, állítja a beszélő, továbbá a retorikán belül (annak nemei között) az egyik legfontosabb az egyházi beszéd faja, mivel „az erkölcsiségnek legbiztosabb vezére”.¹³ Kölcsey ezt követően az erkölcsi aspektus mellé emeli az esztétikait, lényegében ezután már csak Májér beszédének *kidolgozottságát* (az *inventiót*, a *dispositiót*, az *elocutiót*, a *pronuntiatiót*) értékelve. Jelentős érvnek tekinthető az, hogy a beszélő saját *theóroszi* (hallgatói–befogadói) tapasztalatát ismerteti, mintegy ezzel is bizonyítva azt, hogy az olvasott beszéd hatása jól bevésődött (*memoria*) emlékezetébe. „Én olvastam a’ váli beszédet ’s ismét olvastam azt egy érdemes Egyházi előtt azok közül, kik a’ Calvin tanításit követik; ’s mi mindketten elbájlottatánk azon *nemes popularitásu nyelv*, azon *szép könnyűségű előadás*, ’s azon *meleg érzés* által, melly minden sorból felénk zengett volt. E’ *szelid de férfias* hevület heveskedő csapongás nélkül, e’ sebes folyam felesleges áradozás nélkül, e’ nyugalommal egybekapcsolt erő, e’ *művészi kezet és philologiai tudományt bizonyító kidolgozás*: lehetetlen, hogy a’ *szépet kedvelő olvasóra* jóltevő, kedves behatással ne munkálkodjanak.”¹⁴ Májér beszédének argumentatív bemutatása során a nyelvről, az előadásmódról és a tárgyról, illetve az elokúció figuráiról és a befogadóról itt elmondottak a későbbi szakaszokban már mint az új retorikai diskurzussal szemben támasztott elvárások térnek vissza. Lényeges megemléstünk azt is, hogy a „művész kezet és filológiai tudományt bizonyító kidolgozás” formula, csakúgy, mint az idézetben kiemelt többi jelző, kétféle tulajdonságot egyesít magában: a *tekhnet* és a *dünamiszt*. Azaz a retorika egyszerre mester-

¹¹ Figyelemre méltó eredményekhez vezethet a levél gondolatmenetének és téziseinek összevetése Cicero *A szónok* című művével – Marcus Tullius CICERO, *A szónok*, ford. KÁRPÁTY Csilla, in Marcus Tullius CICERO *Válogatott művei*, szerk. HAVAS László (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987), 203–286 –, amire itt most nincs módunk. Az mindenesetre megjegyezhető, hogy Kölcsey már ebben a szakaszban a poétai művekkel való összevetésben tárgyalja az oráció (itt még az egyházi beszédek) egykorú helyzetét megkezdve ezzel a közel azonosossá értékelt befogadási szituáció kidolgozását. Figyelemre méltó a befogadási szituáció esztétikai tapasztalatának *szimbolikus* megjelenítése is: (Kölcsey) a poéta és a kálvinista pap *együtt* hallgatják elragadtatva a beszédet.

¹² Élet és Literatura, 1827, 2. k., 10. r., VII, 226.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo., 227. (kiemelés tőlem – O. Cs.).

ség (és tudomány, azaz *episztémé*) és művészi képesség.¹⁵ Egyedül a művészi és filológusi „kézzel” rendelkező orátor nyerheti meg ugyanis a „szépet kedvelő olvasót”. Joggal érezhetjük úgy, hogy Májer beszéde egyszerre ürügye és indikátora annak, hogy Kölcsey megfogalmazza az oráció hazai funkciómódosításával kapcsolatos nézeteit és a nem tekhné (törvényszék/politika) és/vagy episztémé (tudomány/katedra) értelemben vett retorikától elvárható „formát”.

A második szakasz a hazai retorikai szituáció milyenségére adott reflexió, amely máris egy diskurzuskezdeményező mondattal kezdődik: „Midőn e’ sorokat írom, természetesen támad fel bennem az ohajtás: bár valamely polgári vagy törvényszéki tárgyat érdeklő Orátori művet is keresnél és mutatnál elő.”¹⁶ A kérés szándékoltan költői is, mivel a keresés eredményeképpen szinte semmi sem lesz felmutatható a hazai retorikai diskurzusból. Kölcsey vitabeszéde szerint ugyanis az ékesszólás hazai szituációjából pillanatnyilag *hiányzik a* (tágabb értelemben vett) *művészi beszéd*. Az „orátori mű” ugyanis művészi beszédként (*genosz epideiktikon*) érthető Kölcsey beszédében. A hiányt Kölcsey a teljes beszédshituációra kiterjesztve érti, azaz (egyébként érthetetlen okból) nincs megfelelő orátor és oráció, és valójában a lehetséges befogadók is hiányoznak, amennyiben nincs olyan szemlélő (*theórosz*), aki érdekelt volna ennek meghallgatásában. Miközben az ügyvédelemben, a vármegyei összejöveteleken vagy az országgyűlésben (összességében a szónoklat gyakorlati fajaiban – *genosz pragmatikon*) van tér és mód az ékesszólásra (arról nem is beszélve, hogy adottak az iskolai stúdiumok is), addig a művészi beszéd fáját a hazai retorikai diskurzusban sem az ügyvédek és a politikusok (nemesek), sem pedig az *írók* nem használják ki („senki még, mint Író, mint művészi studiummal kikészült Író, ezen pályán meg nem jelent”).¹⁷ Holott, érvel Kölcsey, megfelelő tárgy (a polgári életből – *törvényszéki beszédek*; a polgári alkotmányból és a nemzethez kapcsolódó kérdésekből – *tanácskozó beszédek*) mindenképpen volna, amely hatással lehetne a szemlélőre is. Végül is a beszélő nem a tárgy (*materia*) hiányában avagy a szemlélő alkalmatlanságában állapítja meg a művészi oráció hiányának okait, hanem a megfelelő művek és a megfelelő szónokok hiányában – miközben arra nem kapunk választ, hogy valójában az orátori pálya (a katedra kivételével) miért is áll zárva az írók előtt. A második szakasz (amely tehát egy „természetesen feltámadó ohajtással” kezdődött) mindehhez kapcsolódóan egy kérdéssel ér véget, miszerint: „miért nincsenek beszédgyűjteményeink?” A kérdésre a harmadik és a negyedik szakasz ad választ, pontosabban azok a felsorolt módozatok és feltételek, amelyek érvényesülése

¹⁵ ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, ford., jegyz. ADAMIK Tamás (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1982), 5–10 (1354a–1355b); CICERO, „A szónok”, 206–208.

¹⁶ Élet és Literatúra, 1827, 2. k., 10. r., VII, 229.

¹⁷ Uo.

esetén lehetségessé válnak majd a kívánt beszédgyűjtemények. A harmadik és a negyedik szakasz nem véletlenül fogja tehát a helyes művészi oráció milyenségét, illetve a megfelelő orátor képességeit tárgyalni. Mind a harmadik (*milyen legyen az oráció*), mind a negyedik (*milyen legyen az orátor*) szakasz a beszéd által a befogadóra gyakorolt pozitív *hatás* szempontjából fogalmazódik majd meg.¹⁸ Ez a befogadó Kölcsey beszédében valójában csak a felkeltett hatás alapján ragadható meg. Olyan ideális átlagos szemlélőről van szó, aki csak a „bizonyos részvételt gerjesztő tárgyakra” való fogékonyságban képződik meg, akit valójában a (Májer váli beszéde kapcsán már összefoglalt) lélekkel, a tudománnyal, a széperejű nyelvvel megszólaló, az iskolai stúdiumokat, illetve a formákat elhagyó, eredeti módon beszélő orátor hozhat csak létre. Miért nincsenek erre képes hazai író orátorok, teszi fel a kérdést a beszélő: „ha nem olyanok is mint Isokrates, vagy Demosthenes vagy Cicero (mert miért éppen és egyszerre a’ legfentebb lépcsőt kívánni?), de legalább olyanok mint Ciceronak bizonyításaként az idősb Cato s Gracchus voltak?”¹⁹ A kérdés nagyon provokatív és ismételten megválaszolatlan. Pedig megfelelő tárgy és erre fogékony hallgató tehát volna: „Miért ne kelene hinnünk, hogy valamelly, köztünk folyó pörben lelkesen írott, ügyvédelem sokak előtt kedvességet találánd?”²⁰ (Kölcsey fiktív törvényszéki beszédei felől olvasva ezt a felvetést úgy gondoljuk, hogy a megfelelő tárgynak mindenképpen megrázó, felkavaró, közérdeklődésre számot tartó ügynek kell lennie, olyan hőssel, akin – bűnössége ellenére is – a hallgató kénytelen megkönyörülni.)

A harmadik szakasz a programadás, pontosabban a jó oráció ismérveinek bemutatása. „Akármint legyen is; semmi esetben nem tilthatod el bennem az ohajtást: bár az ékesszóllás ne csak a katedrán tétetnék studium’ tárgyává!”²¹ – mondja a beszélő, azaz a poétikailag érvényes oráció feltételeit kívánja majd megnevezni. Eszerint az orátor természetes szükséglete a *popularitás* (közérthetőség értelemben), méghozzá a *nemes popularitás*.²² Mindennek célja: a közönség észrevétlen felemelése, az értelem mesteri könnyűséggel való felvilágosítása és az ismerős nyelv megnevesítése. Kölcsey szerint mindehhez jó alap lehet a prózai nyelv, amellyel az orációnak hasonlóak a céljai (vagyis a próza sem tűrheti a dagályt, a

¹⁸ Horatius, „Ars poetica”, ford. MURAKÖZY Gyula, Ep. II. 3, in Quintius, Flaccus, HORATIUS, Összes versei. Quinti Horati Flacci *Opera Omnia*, szerk. BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor (Budapest: Corvina Könyvkiadó, 1961), 575–599, itt: 575.; CICERO, „A szónok”, 209.

¹⁹ Élet és Literatura, 1827, 2. k., 10. r., VII, 230.

²⁰ Uo., 231.

²¹ Uo., 232.

²² A popularitás egykorú kérdéséről általában: DEBRECZENI Attila, „Literátusság és popularitás (Közelítés a felvilágosodás kori magyar irodalomhoz)”, in *Studia Litteraria*, Tom. XXXVI (Debrecen, 1998), 131–151.; HÁSZ-FEHÉR Katalin, *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)*, Csokonai Könyvtár (Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000), 34–55.

piperét és a szárazságot).²³ A beszélő szerint a *költés és az ékesszólás* alapvetően *eszközeiben különbözik* csak egymástól (az előbbi „főkép a phantasiához”, az utóbbi „főképp az értelemhez” szól),²⁴ de mindkettőben *közös a cél*, az a törekvés, hogy „szárazság és földönmászástól egyformán távol lenni tartoznak. [Továbbá] Mindkettőnek ki kell a’ hallgatót kapni a hidegség’ köréből, ’s egy más melegebb ’s egyszersmind nemesebb körbe által vinni.”²⁵ Kölcsey a retorika (a meggyőzés művészete) lényegéhez ér vissza: a hallgatóhoz. És valójában a hallgató felől definiálja (újra) a művészi orációt a hazai retorikai diskurzus számára. Ez a definíció azonban nem egyértelmű: a beszélő továbbra sem keveri össze a poézist (ideális világ, fantázia) az ékesszólással (mindennapi élet, pragmatizmus), csak a befogadóra gyakorlandó hatás közösségét említi, lényegében a negyedik szakaszban válaszolva arra, hogy mindezek után mi is a művészi oráció.

A negyedik, lezáró szakasz éppen ezért talán a legfontosabb része Kölcsey beszédének. „A’ világ minden theoriája, ugymond egyvalaki, a’ példaadás’ fáklyája nélkül kevés gyümölcsöt hoz.”²⁶ Az orátorról lesz tehát szó, de nem egyszerűen a cicerói ideális, tehát nem létező szónok – mint ahogyan azt Cicero férfiasan be is vallja Brutusnak²⁷ – definiálása következik itt, hanem a cselekvés, a példaadás hangsúlyozása. Kölcsey olyan szónokra vár, aki képes az általa megfogalmazott elvárásoknak *itt és most* megfelelni. Májerhez hasonló orátorokra van tehát szükség az irodalom eszközeivel megnemesített polgári oráció különféle ágaiban is. Lennie kell valakinek, aki a fent részletezett és bizonyítottan nem lehetetlen nehézségeket leküzdeni képes. Ennek az orátornak pedig nem ideális körülmények között, hanem a kijelölt eszközökkel az adott problémát kell megoldania. Ebből az orátorból Kölcsey szerint egyvalami nem hiányozhat, mégpedig a „saját fellobbanás”, azaz az eredeti, „nem pedig szokás’ és kimért formáktól” meghatározott egyéniség, a valóban művész, a „bámulatra méltó művet” teremtő lélek, akit – legyen *alkalmi vagy pillanatnyi* ihlete – érzés és erő egysége jellemez.²⁸ Ismét a művészi és a filológusi kéz formulájához értünk vissza, a tekhné és a dűnamisz egységéhez. Ez az egység teszi egyedül alkalmassá az orátort arra, hogy a művészi oráció imént szándékoltan elmaradt definícióját *nem definitív módon*, hanem mindenkor a hallgatóhoz igazodva *újra és újra megalkossa* majd. Véleményünk szerint ez a rövid negyedik szakasz teszi programmá a látszólag

²³ A (fiktív) törvénytészai beszédek és a novellák kapcsolatáról vö. Szilágyi Márton jegyzetével: KÖLCSEY Ferenc, *Szépprózai művek*, kiadt. SZILÁGYI Márton, Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás) (Budapest: Universitas Kiadó, 1998), 188.

²⁴ Élet és Literaturá, 1827, 2. k., 10. r., VII, 233.

²⁵ Uo.

²⁶ Uo., 234.

²⁷ CICERO, „A szónok”, 204.

²⁸ Élet és Literaturá, 1827, 2. k., 10. r., VII, 235.

vitairatnak induló írást. A cselekvés hangsúlyozása²⁹ különbözteti meg ugyanakkor ezt a *Szónoklatot* a cicerói szónoklattól – amelyre nagyon is emlékeztet –, amely így nem egyszerűen Kölcsey (ideális) retorikai elveit összegző írás, hanem *praktikus cselekvési terv*.

Nagyon vonzónak tűnik tehát annak vizsgálata, hogy maga Kölcsey valóban vállalkozik-e a fentiek megvalósítására. Hogy a levél olvasható-e Kölcsey egyfajta retorikai programjaként, csak akkor megválaszolható, ha összevetjük a levél tételeit (mint deklarációkat) Kölcsey gyakorlatával (vagyis beszédeivel mint a deklaráció figuráival). Figyelembe véve a gyűjteményes kiadás terveit és szándékait, úgy tűnik, hogy a poézis és az oráció Kölcsey megvalósítani kívánt írói szándékainak sarkalatos pontjait képezik. Szinte bizonyosnak látszik, hogy Kölcsey a tettek mezejére lépett.

Kölcsey kötetterveiről

A Kölcsey-levelezés, illetve a beszédeként számon tartott szövegek keletkezési és megjelenési története alapján nagy biztonsággal nevezhetőek meg azok a művek, amelyek a *Beszédek* kötetben kaptak volna helyet.³⁰ Amennyiben a klaszszikus beszédfajták alapján kívánnánk besorolni a II. kötet beszédeit, akkor a tanácskozó beszédek (politikai beszédek), a törvényszéki beszédek és a szemléltető beszédek fajait tudjuk megkülönböztetni. A politikai beszédekre itt nem

²⁹ Ennek első említése: *Iskola és világ*, KÖLCSEY, *Összes művei*, 3:203–206 (1815), *Élet és Literatura*, I. r., VI, 1215 (1826). Lásd még SZAUDER, *Kölcsey Ferenc*, 142.

³⁰ A levelezésből a már hivatkozott, Döbrentei Gáborhoz, illetve Wesselényihez írt levél: KÖLCSEY, „*Összes művei*”, III, 441, 447. További levelek a készülő 2. kötetrel kapcsolatban: KÖLCSEY, *Összes művei*, 3:219, 493–494, 534, 633; KÖLCSEY Ferenc, *Levelezése: Válogatás*, kiadt. SZABÓ G. Zoltán (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1990), 139–140; SZEMERE Pál, *Munkái*, 3 kötet, szerkesztette SZVORÉNYI József (Budapest: Franklin, 1890), 3:244. Az Athenaeum számára elküldött kéziratok listáján jóformán csak beszédek címei olvashatóak, többnyire a még meg nem jelentek (KÖLCSEY, *Levelezése*, 240–241): a politikai beszédek mellett (*Játékszín*; *I. Ferenc*; *Követválasztáskor*, 1823.; *Követek visszaérkezésekor*; *Sorsvonás*; *Magyar nyelv, orsz[ág]gyűlési beszéd*; *Erdély*; *Kir. fiscus öröködése*; *A papi dézma*; *Az írtásokról*; *Az örökös megváltás*; *Az első szülöttségi javak*; *Mohács*) egy emlékbeszéd (*Kazinczy*), egy parainézis (*Kölcsey K. hoz. Parainesis*), két törvényszéki beszéd (*A gyilkos anyja*, *Törvényszéki beszéd [A' férj-ölő]*), egy halotti beszéd (*Vilma*), egy dicsőítő beszéd (*Celesztina*). Kölcsey leginkább a *Parainesis*t, *A gyilkos anyát* és a *Törvényszéki beszéd*et ajánlja kiadásra (erről lásd még Szilágyi Márton jegyzeteit: KÖLCSEY, *Szépprózai művek*, 180–189, 197–205). Szemere, aki Kölcsey által megbízott szerkesztőként egyben láthatta a szövegek jó részét, a beszédek gyűjteményéről azt írja Kölcseynek, hogy az „egy legritkább tulajdonsággal fog birni többszínűséggel a formában”. SZEMERE, *Munkái*, 3:251. A KÖLCSEY *Minden munkái*, 2. kötete végül is *Kölcsey Ferencz' Elbeszélései és vegyes beszédei* címmel jelent meg.

kívánunk kitérni.³¹ A nem politikai beszédek sorra véve a beszéd fajtái közül a törvényszéki (1) és a szemléltető beszéd (2) következő típusait láthatjuk: (1) (fiktív)³² *törvényszéki (védő) beszédek* (*A'gyilkos anyja*, *A'férj-ölő*³³). (2) a) *halotti beszéd* (*Vilma*), b) *dicsőítés* (*Celesztína*), c) *parainesisz* (*Parainesis Kölcsey Kálmánhoz*), d) *emlékbeszéd* (*Emlékbeszéd Kazinczy Ferenc felett*).³⁴ Alapvetően tehát a genosz pragmatikon és a genosz epideiktikon fajtáit láthatjuk Kölcsey beszédei között. Meg kell jegyeznünk ugyanakkor, hogy a törvényszéki beszédek és néhány tanácskozó beszéd (*Játékszín*, *Mohács*) műfaji státuszának megítélésében a beszédek fiktív voltából eredő differencia okozott mindenkor zavart.

A rendelkezésünkre álló adatok alapján azt mondhatnánk, hogy az *Egyházi beszéd*ben körvonalazott program valójában az 1830-as évek elején (1832–34) kezd formát öltetni. Kölcsey, még ha korábban tervezte is beszédek írását (nem tudjuk), csak ekkor lát ténylegesen hozzá, hogy megalkossa azokat a beszéd-fajtákat, amelyekkel újraszituálható a hazai retorikai diskurzus. Paradox módon éppen a II. kötet megíiusulása bizonyítja azt, hogy Kölcsey mennyire ragaszkodott elképzeléseihez: inkább elviselte, hogy szerződésszegővé váljék.³⁵ Kölcsey ragaszkodása a második kötethez sokat elárul preferenciáiról, amennyiben mind ezt fontosabbnak ítéli más tárgyú (kritikai, esztétikai, filozófiai stb.) műveinél. Mint láttuk, Kölcsey nagy valószínűséggel az alapvető beszédfajtákból állította volna össze kötetét, feltehetően a fajtáknak megfelelő rendben–tematikában, az *Egyházi beszéd*ben olvasható cselekvési terv szerint.

Az ismert és feltehető keletkezési rendek alapján azt lehet mondani, hogy a beszédek megírásának, befejezésének, átírásának stb. időpontjai mind a Hartle-

³¹ A tanácskozó beszédek közül a *Játékszín* és a *Mohács* fiktív tanácskozó beszédnek tekinthető. A politikai beszédekről lásd a kritikai kiadás kötetét. KÖLCSEY Ferenc. *Országgyűlési Napló*, kiadt. VÖLGYESI Orsolya, Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás) (Budapest: Universitas Kiadó, 2000); KÖLCSEY Ferenc, *Országgyűlési naponkénti jegyzések*, kiadt. PAJKOSSY Gábor, Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás) (Budapest: Universitas Kiadó, 2002).

³² A két törvényszéki beszéd fikciós voltáról lásd KÖLCSEY, *Szépprózai művek*, 185 skk. és 198 skk.

³³ Az Athenaeumban *A' férjölő, törvényszéki beszéd* címmel megjelenő szöveg peritextusában olvasható a lap mottója: „Birák! végzéseiteket igazságszeretet és mély megfontolás vezesse, mert ti istennek vagytok e' földön képviselői 's isten szemmel tartja a' maga sáfárjainak cselekedetét.” *Régi egyházi beszéd.* (KÖLCSEY, *Szépprózai művek*, 180.) A beszéd címében tehát hangsúlyosan van jelen a „törvényszéki” műfaji megjelölés, az idézett mottó pedig a hitelesítés funkciója mellett egy „rég egyházi beszéd”-re utal: vonzó lehetőséget kínálva az *Egyházi beszéd*del való párhuzam megvonására.

³⁴ A beszéd-fajták megkülönböztetéséhez ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, 19–20 (1358b); SZABÓ G. Zoltán, SZÖRÉNYI László, *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába* (Budapest: Tankönyvkiadó, 1988), 17–25. Nagyobb figyelmet érdemel Cicero méltatása a dicsőítő beszédek kapcsán Iszokratészről (CICERO, „A szónok”, 214).

³⁵ Lásd KÖLCSEY, *Levelezése*, 171–172.

ben-kontraktus köré rendezhetőek, azaz a már készen álló és hamar meg is jelenő *Versek* után tervezett és feltehetően fontosnak ítélt *Beszédek* kötet szövegei ekkoriban (1832–33) formálódtak. A rekonstruálható keletkezési rend így nézhet ki: *Egyházi beszéd* 1825–27, a Hartleben-szerződés 1832, a *Beszédek* tervbe vett kötete 1833. tavasz, a *Vilma* 1829–33, *A' férj-ölő* 1833, a *Parainesis* 1833–34, a *Celesztina* 1833–34, az *A' gyilkos anyja* 1834–36.³⁶ Az *Egyházi beszéd* valójában csak a polgári, a törvényszéki és a tanácskozó beszéd fajtát tárgyalja, azaz a többi, imént felsorolt beszédfajtaról ott még nem esik szó. A politikai (tanácskozó) beszédek az országgyűlési szerepvállalás miatt érthetőek, megvalósulnak – cenzurális okokból viszont kiadhatatlanok. Valós törvényszéki beszéd írására Kölcseynek nincs módja.³⁷ A törvényszéki beszédek fikтивek, Kölcsey maga teremti meg azt a beszédfajtát, ami a valóságban, a gyakorlatban nincs olyanformán, ahogyan szeretné. *A' gyilkos anyáról* és *A' férj-ölőről* bizonyossággal állítható az, hogy az *Egyházi beszéd*ben említett törvényszéki beszédek figurái. A többi, konkrétan nem említett beszédfajta keletkezéséről annyit: a *Vilma* és a *Celesztina* keletkezésében nagy valószínűséggel Szemere Krisztina halála játszott közre. A róla való emlékezés kapott temetésbeszéd-, illetve dicsőítő, idealizáló formát. A *Parainesis* keletkezésének indokaiban hasonló okokat láthatunk: Kölcsey Kálmán nem csupán ürügye egy újabb, a hazai gyakorlatból hiányzó művészi paraineszis megírásának. A Kálmán iránt érzett szeretetben és aggodásban feltehetőleg már benne van az országgyűlési ifjakkal is kapcsolatba hozható intő atyai attitűd teljes komolysága és ihletettsége.³⁸ Mindennek megírását azonban a Hartleben-kontraktus teszi sürgetővé. A törvényszéki és a szemléltető beszédek kapcsolata tehát – a kiadás és az *Egyházi beszéd* elvárásai felől is (gondoljunk a próza és az ékesszólás hangoztatott kapcsolatára) – igazoltnak látszik.³⁹ A törvényszéki beszédek formálisan korrektek, ugyanakkor részvétet gerjesztő tárggyal rendelke-

³⁶ *A' gyilkos anyja* Szilágyi-féle megfontolt és óvatos datálását (1836, KÖLCSEY, *Szépprózai művek*, 205) a fentiekből kiindulva egyéb és újabb bizonyítékok híján mégsem tartjuk elfogadhatónak.

³⁷ KÖLCSEY, *Szépprózai művek*, 186 skk. és 198 skk.

³⁸ Kölcseynek az országgyűlési ifjakkal, a Társalkodási Egyesülettel, illetve a S. Pataki Ifjú Egyesülettel való kapcsolatáról és az említett társaságokról bővebben lásd SZABÓ G. Zoltán, „Kölcsey és az országgyűlési ifjak”, in *Társasági füzetek*, 1, szerk. CSORBA Sándor (Fehérgyarmat: k. n. 1988), 37–45. CSORBA Sándor, *Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000), 123–135, 50–53, illetve KÖLCSEY, *Összes művei*, 3:673–674.

³⁹ A *Vilma*, a *Celesztina*, az *Iskola és világ*, illetve a *Parainesis* kapcsolatát a Kölcsey-filológia igazoltnak látja (ANGYAL, „Kölcsey Ferenc”, 233 skk.; SZAUDER, *Kölcsey Ferenc*, 230–243; ROHONYI, *Kölcsey Ferenc életműve*, 187–188; LUKÁCSY, „A Parainesis”, 133). A gyűjteményes kiadásokban viszont a beszédek rendre elválnak egymástól: csak példaként, a KÖLCSEY, *Összes művei*, I. a *Parainesis*t a filozófiai tárgyú írásokhoz, a kritikai kiadás a fikatív törvényszéki beszédek a szépprózához sorolja, sohasem a nem csak feltételezhető szerzői szándékok szerint.

nek. A *Celesztína*, a *Vilma* és a *Parainesis* tárgya szintén közérdeklődésre számot tartó, mi több: megindító. Nyelvezetük, előadásmódjuk pedig egyaránt nemesen populáris. Különösen a *Parainesis*re igaz mindaz, amit az *Egyházi beszédben* olvashatunk: formája és tartalma a megszokottól eltérő, amennyiben a beszélő a maga képére formálja a parainesisz hagyományát, a gyakorlatban is megvalósítva a poézis és az ékesszólás közös nevezőre hozását. A *Parainesis* eszerint ugyanis éppen a költészet és az ékesszólás „határpontjában áll”: távol a szárazságtól, felgerjeszti a hallgatót, egybekapcsolja az ideális erkölcsi világ képzeit a mindennapi élet gyakorlati szükségleteivel.

A *Parainesis* felépítése

Mint ahogyan arról már szoltunk, a Kölcsey-filológia formai (*taxisz*) értelemben – finoman szólva – nem tartja arányosnak a *Parainesis*t. A következőkben arra vállalkoznánk, hogy a *Parainesis* formai értelemben vett egységessége mellett érveljünk, azt állítván, hogy a beszéd megfelel mind a parainesiszhagyomány általános elvárásainak, mind pedig a szerkesztett beszédekkel kapcsolatban tehető általános elvárásoknak.⁴⁰ Tehát a *Parainesis* jól és arányosan szerkesztett, nem pedig elrajzolt szerkezetű, gnómák csapongó sorozatából álló beszéd.

Források és recepció

A *Parainesis* a beszéd fajtái alapján a szemléltető beszédekhez tartozik, amennyiben valamely magasztalásra méltó dolgot dicsőít (erény). A dicsőítés módjának a címben is megjelölt beszédfajtája a parainesisz.⁴¹ A *Parainesis* a serkentő beszé-

⁴⁰ SZABÓ G. – SZÖRÉNYI, *Kis magyar retorika*, 19; vö. ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, 19 (1358b).

⁴¹ Kölcsey levelezésében a *Parainesis* háromféle megnevezését használja: 1. parainézis (1834, KÖLCSEY, *Összes művei*, 3:633) 2. Kölcsey K. hoz, Parainesis (1837, KÖLCSEY, „Levelezése”, 240) 3. Parainesis (1837 KÖLCSEY, *Levelezése*, 241). A szöveggel kapcsolatba kerülő egykorú szerkesztő-olvasók közül Schedel (Toldy) Ferenc Parainesisnek, Vörösmarty Kölcsey Kálmánhoz szóló oktatásnak, majd Parainesisnek (1837 KÖLCSEY, *Levelezése*, 242, 243, 247) nevezi a szöveget. Az Athenaeumnak megküldött, a kéziratokat sorra vevő lista (KÖLCSEY, *Levelezése*, 240–241) címleírásáról jelenthetjük ki csak egyértelműen, hogy címszerű megjelölése a szövegnek. Az itt olvasható Kölcsey K. hoz, Parainesis a KÖLCSEY, *Minden munkái* címleírásában köszön vissza. (Kölcsey Kálmánhoz. *Parainesis*. A KÖLCSEY, *Minden munkái*, 2. kötetének címleírása a tartalomjegyzékben és a főszövegben azonban eltér egymástól. A mutatóban a *Parainesis Kölcsey Kálmánhoz* olvasható címként!) Az Athenaeum címközlése (és az idézett szerkesztők címhasználatát különösen a Vörösmartyé) ennek éppen a fordítottja: *Parainesis. Kölcsey Kálmánhoz*. A KÖLCSEY, *Minden munkái* címleírásában a *Kölcsey Kálmánhoz* tekinthető a tematikus (fő)címnek, míg a rématikus alcím (*Parainesis*) tulajdonképpen műfaji megjelölés.

deknek azt a típusát valósítja meg, amelyet Iszokratész a jó jellem érdekében intéseket adó szónoklatként ír le.⁴² A *Parainesis* (anyaga, témája) megfelel a paraineszisz hagyományból következő és elvárható formaságoknak: a beszélő az általa kitüntetett hallgatónak (atyá–fiú) ad intéseket, meghatározott toposzok szerint tematizálva (haza, család, beszéd, viselkedés stb.) mondandóját, fogalmazását tekintve jobbra szentenciózusan. A paraineszisz műfaj sajátosságából adódóan a megnevezett és kitüntetett módon megszólított hallgatónak szóló intelmek általános érvennyel rendelkeznek, azaz rajta keresztül valójában másokhoz is szólnak.

A Kölcsey-filológiában sokan sokféleképpen vélekedtek a szóba jöhető források kérdéséről, megnyugtató eredmény vagy elfogadható konszenzus nélkül.⁴³ A Kölcsey-filológia (Cicero mellett) jobbra Iszokratész *Démonikoszhoz* intézett intelmeivel rokonítja a *Parainesis*-t,⁴⁴ leginkább a retorikai beszédszituáció

lésként funkcionál. Az Athenaeum címleírásában a rématikus, műfajt jelölő parainézis a tematikus cím helyén bukkan fel, azaz pusztán a helycsere (illetve a nagybetűs írásmód) tematikus (fő)címmé alakítja az eredetileg műfaji megjelölést. Az Athenaeum eljárása egyszerre teszi így a *Parainesis*-t egyedi címmé és általános műfaji megjelöléssé. A rématikus cím funkciójában lévő Kölcsey Kálmánhoz immár a *Parainesis* címet pontosítja, amennyiben a klasszikus parainézis szabályainak megfelelően kijelöl egy konkrét hallgatót, akihez a beszéd szól. A tematikus–rématikus (KÖLCSEY, *Minden munkái*: Kölcsey Kálmánhoz *parainézis*) versus rématikus–tematikus cím (Athenaeum: *Parainesis* Kölcsey Kálmánhoz) alapvető különbsége abban volna összefoglalható, hogy a KÖLCSEY, *Minden munkái* közlésében a cím egyes elemeinek sorrendje és funkciója kanonikus, és a parainesis ('intelmek', 'erkölcsi célzatú tanító beszéd') megjelölés leginkább csak műfaji kódként (olvasási ajánlasként) érthető. Az Athenaeum közlésében a kanonikus címrrend megváltozik: az eredetileg műfaji megjelölés (parainézis) domináns címmé válik (a tematikus és rématikus címekről lásd Gérard GENETTE, *Seuils* [Paris: Seuils, 1987]).

⁴² A *Parainesis*-ben és Iszokratész művében egyaránt az exordiumban válik reflektálttá a beszéd műfajának kérdése: „A kik már kedvelteikhez csak serkentő beszédeket irnak, szép dologba vágta ugyan, de nem a körül forognak, mi a tudományban legjelesb. Kik ellenben az ifjaknak előadják, nem mikép képezhessék magokat nagy szónokokká, de hogyan nyerhessenek jó jellemet annyira több hasznat hajtának amazoknál hallgatóiknak, hogy az első csak szónoklatra buzdítják őket, míg ezek erkölceiket javítják. Azért mi nem serkentést szerkesztve, hanem intést írva, tanácslandók leszünk neked, mire kelljen az ifjaknak törekedni s mi dolgoktól távoznunk, minő emberekkel társalkodni s életüket hogyan elrendelniök.” PYTHAGORAS, *Arany mondatai*, ford. Kis János – ISOKRATES, *Négy beszéde*, ford. SZABÓ István (Pest: Hartleben Konrád Adolf, 1846), 37.

⁴³ Ennek összefoglalásaként: LUKÁCSY, „A Parainesis”, 128 skk.

⁴⁴ Iszokratész műve egyes részeinek fordítását először Molnár János *Magyar könyv-háza* közli: III. szakasz, Posityban, Landerer Mihály, 1783, CCLXIV. Könyv, 615–617. Első teljes fordítása Schedel (Toldy) Ferenc nevéhez köthető: ISOCRATIS *Parainesis ad Demonicum* e Graeco per Rudolphum AGRICOLAM. Adiecta translatione Hungarica. Curavit Franciscus Iosephus SCHEDEL, Pesthini, 1822. Kölcsey magyarul valószínűleg ezeket olvashatta, az iskolában minden bizonnyal fordította is, mivel Püthagorasz *Aurea carminája* mellett Iszokratész is kötelező olvasmány volt a régi protestáns iskolákban (WALDAPFEL János, „Kölcsey Parainesisének antik mintája”, *Egyetemes Philologiai Közöny* (EPHK), (1904), 425–427, itt: 426; LUKÁCSY, „A Parainesis”, 129; G. SZABÓ Botond, *A Debreceni Református Kollégium a pedagógia századában*:

(megszólító–megszólított viszonya: az ifjú Démonikosz a beszélő barátjának elárult fia), a felszólító mód, illetve az *exordium* és a *peroratio* formái („műfaji”) hasonlóságai alapján.⁴⁵ Egyöntetű ugyanakkor az a vélekedés, hogy az említett, viszonylagos és inkább általánosíthatóan igaz formai egyezéseken túl tartalmi szempontból közel sem emlékeztet egymásra a két mű.⁴⁶ Az antik irodalmi művekkel való tartalmi párhuzamok vizsgálata egyébként sem szolgálhat túl sok konkrét eredménnyel, mivel a *Parainesis* beszélője (a műfaj és a tárgy sajátjaként) olyasmiket fogalmaz meg, amelyek szinte mindenhol megtalálhatóak, vagyis megfogalmazott bölcsességei túl általánosak ahhoz, semmint hogy egyértelmű forrásuk megjelölhető volna. Mindez igaz a belső konkordanciákra is, mivel elfogadhatónak látjuk azt a gnómius kijelentést, miszerint a *Parainesis* „Kölcsey világnézetének legteljesebb összefoglalásaként fogható fel”.⁴⁷ Vagyis a *Parainesis* kapcsán nagy biztonsággal vagy kockázat nélkül nem jelölhetőek meg biztosnak tekinthető retorikai minták és források. A *Parainesis* bevezetőjébe számító első tíz sor véleményünk szerint valójában éppen a források és a konkordanciák keresése alól ad felmentést. Egyfajta olvasási ajánlasként fogalmazódik meg, hogy „[s]ok szépet írnak a bölcsek, [...] gazdag forrást nyitának fel [...] de azok is csak úgy hatnak reánk, ha érzés és gondolkodás által sajátunkká tevőnk, ha saját magunkban kiforrva lényünkhöz kapcsolódtak, mint esti szélhez a virágillat, melyben megfürdött”.⁴⁸ Ha mindezt a parainesisz műfajára tett megjegy-

Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel (Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 1996), 433. Kölcsey Iszokratésről: *Egyházi beszéd*, KÖLCSEY, *Összes művei*, 1:485; *Kritika*, KÖLCSEY, *Összes művei*, 1:663; 3:42). Kulin Ferenc bővebben ki nem fejtett véleménye szerint Kölcsey elsősorban Cicerót követi (KULIN, *Kölcsey Ferenc*, 21), Taxner-Tóth pedig szintén a cicerói retorikával hozza kapcsolatba a *Parainesis*t, vö. TAXNER-TÓTH, *Kölcsey és a magyar világ*, 304).

⁴⁵ WALDAPFEL, „Kölcsey Parainesisének antik mintája”, 426–427; KOVÁCS Ernő, *Kölcsey Ferenc klasszikus műveltsége*, a Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai, 2. (Debrecen, 1931), 103–104. Meg kell jegyeznünk, hogy az *exordium*–*peroratio* hasonlóságai mellett lényeges különbségek vannak a két mű között: Iszokratész Démonikosza ugyanis már a tanulási kor javában van, apja, Hipponikosz a beszélő (Iszokratész) barátja. Kölcsey Kálmánról viszont az derül ki a beszédből, hogy még igen fiatal, továbbá az, hogy a beszélő (Kölcsey Ferenc) szeretett fia, azaz konkrétan és/vagy metaforikusan érthetően is rokoni kapcsolat áll fenn a beszélő és hallgatója között. A kapcsolat bizalmassága, személyessége ugyanakkor nem tagadható. A legfontosabb különbség ugyanakkor mégsem ez. Iszokratész ugyanis Hipponikos természetéből ad mutatványt Démonikosznak, az apát állítva példaképül a fiú elé, hogy az szánja rá magát az atyai erények utánzására és követésére. A *Parainesis* beszélője viszont saját életének tapasztalataiból leszűrt mintát kínál elfogadásra hallgatójának.

⁴⁶ WALDAPFEL, „Kölcsey Parainesisének antik mintája”, 426–427; KOVÁCS, *Kölcsey Ferenc klasszikus műveltsége*, 103–104; SZAUDER, *Kölcsey Ferenc*, 231; LUKÁCSY, „A Parainesis”, 129.

⁴⁷ ROHONYI, *Kölcsey Ferenc életműve*, 188.

⁴⁸ Kiemelés tőlem – O. Cs. Persze az ördög nem alszik: *Jézus, Sirák fia könyve* hasonlóképpen kezdődik.

zéseként is értjük (és az *Egyházi beszéd* negyedik szakaszában foglaltakra is), akkor az intelmek beszélője éppen az egyéni szublimálást, integrálást, szintetizálást tartja célravezetőnek, nem pedig az ismétlést, felmutatást vagy átfogalmazást. Tehát tartalmi és formai értelemben véve is eredetit alkot, amely egyszerre lesz ismerős és ismeretlen szöveg.⁴⁹

A Kölcsy-filológia éppen ez utóbbit kérdőjelezi meg: ugyan nem vitatja el a formai eredetiséget, de elnagyolt szerkezetűnek tartja a *Parainesis*t, amelynek strukturálása (az imént említett Iszokratész-párhuzamokon túl), éppen a retorikai szempontból dehonesztálóló ható aforisztikusság miatt,⁵⁰ csak tartalmilag, tematikusan lehetséges.⁵¹ Lukácsy Sándor, szándékai szerint, el kíván térni a szöveg tartalmi jegyek felől történő strukturálásától, és „a meghatározó formai jegyeket” kívánja szemügyre venni.⁵² Úgy véli, hogy a személyes bevezető után a szöveg két nagy részre oszlik: „egy szigorúan szerkesztett s tagolt első részre, és egy valóban laza gnómasorozatból álló másodikra.” Lukácsy meghatározó formai jegyeknek az imperatívuszokat tekinti (amelyeket érvek vesznek körül), szerkezetalkító funkciót adva nekik. Hat imperatívuszt választ el: 1. Imádd az istenséget! 2. Szeresd az emberiséget! 3. Szeresd a hazát! 4. Törekedj ismeretekre! 5. Tudományt a munkás étellel kell egybekötni. 6. Meleg szeretettel függj a hon nyelvén! Az első imperatívusz eszerint csak a 135. sorban bukkan fel. Ha imperatívuszon a felszólító módot és a szentenciózusságot értjük, akkor mindez már a „Nyugalom és önérzés” magasságában elkezdődik, ahol pedig nincsenek imperatívuszok, vagy nem olyanok, amelyek Lukácsy hipotézisébe illenének, azokat nem említi (60–130. sor), vagy funkciótlanok tartja (az ún. 2. rész, kb. a 435. sortól). Lukácsy a formai jegyeket végül is nem retorikai szempontból vezeti le, ezért beszélhet lírai bevezetőről exordium, imperatívuszokról *szentencia* és *toposz* helyett. Lényegében ismét tartalmi elemzést végez. Lukácsy szintén nem tud mit kezdeni a gnómaszerűséggel. Ennek feleslegességét azonban csak a második rész kapcsán ismeri el: „a hatodik imperatívusszal véget ér a *Parainesis* jól megszerkesztett első fele. A továbbiakban elmaradnak a tagoló felszólítások, s ha akad is még néhány [...], szerkezetalkító szerepük már nincs. Következik a gnómák kissé

⁴⁹ Kovács, *Kölcsy Ferenc klasszikus műveltsége*: az antik retorikai figurák hatását vizsgálja (80.), de nem a *Parainesis* tekintetében. Ezzel kapcsolatban egyébként önmagával is ellentmondásba keveredik a formai és a tartalmi hatásokról tett kijelentései során (vö. uo., 102, 104).

⁵⁰ ANGYAL, „Kölcsy Ferencz”; RIEDL, *Kölcsy Ferenc*, 75: „bölcészeti aforizmagyűjtemény”; ROHONYI, *Kölcsy Ferenc életműve*, 184: „aforisztikus hullámváz”; LUKÁCSY, „A Parainesis”, 131: „valóban laza gnóma-sorozat”.

⁵¹ KERESZÉNYI Dezső, *Kölcsy Ferenc* (Budapest: Franklin, é. n. [1940]), 117–121; ROHONYI, *Kölcsy Ferenc életműve*, 189: „háromtétéles zenemű”; FENYŐ István, *Haza s emberiség 1815–1830*. (Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1983), 216; SZAUDER, *Kölcsy Ferenc*, 230–234. a nagyobb tartalmi egységek rendjében látja a mű szerkesztőelvét.

⁵² LUKÁCSY, „A Parainesis”, 130. skk.

csapongó sorozata. [...] A második részben Kölcsey meg-megismétli az első rész egy-egy gondolatát”.⁵³ Végeredményében tehát Lukácsy is elrontottnak tartja a *Parainesis*-t, anélkül téve meg egy ilyen, a beszéd elrendezésére vonatkozó súlyos kijelentést, hogy valóban a retorikai elvárásokhoz igazította volna értelmező és értékelő szempontjait. „Miért mond le Kölcsey a világos szerkesztésről? – teszi fel a kérdést Lukácsy. – Mondanivalója nem fulladt ki, a második rész nem oda-csapott függelék, fontos gondolatokat közöl. Elfogyott az ideje? Gyorsan kellett bevégezni a munkát? Nem tudhatjuk.” Lukácsy válaszát az életrajzból veszi, azaz az országgyűlési elfoglaltsággal indokolja Kölcsey sietségét. Persze itt már kényszerűen hallgat azokról az általa is idézett Kölcsey-levelekről, amelyek éppen arról árulkodnak, hogy Kölcsey időközben „letisztázta” beszédeit, mi több, a *Parainesis* immár első helyen ajánlja megjelentetésre Vörösmartynak és Toldynak.

A *Parainesis* gnómikussága miatt fanyalgó recepció elbeszéléseiben valójában a szöveg formájára utaló megjegyzések maguk is gnóмикusak. Miközben a *Parainesis* éppen meghonosítani látszik valamit, ami ebben a formában éppen az – iskolás – gnóмикus irodalom *megújítása*, a recepció gnómikussága visszaszűkíti oda, ahonnan éppen kitör. Gnóмикizálja azt, ami valójában már nem az. Állításunk szerint Kölcsey egyáltalán nem mond le a világos szerkesztésről. Mi több: a kárhoztatott gnómák éppen hogy a beszéd funkcionális részét képezik, nemcsak tartalmilag, hanem *szerkezetileg* is.

A beszéd elrendezése

Indokoltnak látjuk tehát a beszéd részeinek és elrendezésének rövid áttekintését – az *általában* vehető retorikai elvárásokkal való összevetésben –, amely összevetés, reményeink szerint, nagyon is világos választ adhat a Kölcsey-filológia fel sem tett vagy megválaszolatlan kérdéseire. Itt és most tehát csak az invencióval és a diszpozícióval kívánunk foglalkozni, nem elemezve az elokúció figuráit.⁵⁴

Ami a materiát *themává* emeli, vagyis az *intellectio* műveletével kialakított hypothesis, az a *Parainesis*-ben erkölcsi szempontból *genus honestum*, a tárgy minősége szempontjából pedig *genus ethicum* (ahol azonban a beszélő szereplője önmaga, nem pedig valaki más). Terjedelem szerint a *hypothesis simplex*, az ügy (*causa*), amelyről szó van, valójában egy kérdést ölel fel (erkölcs).

⁵³ Uo., 134.

⁵⁴ A fogalomhasználat alapja SZABÓ G.–SZÖRÉNYI, *Kis magyar retorika*, 32–114, 114–125. A sorok hivatkozási alapja pillanatnyilag: KÖLCSEY Ferenc, *Hymnus. Nemzeti hagyományok. Parainesis: Válogatás a Kölcsey-életműből*, s. a. r., szerk., jegyz., SZABÓ G. Zoltán, Matúra Klasszikusok, 25. (Budapest: PannonKlett Kiadó, 1997).

A *hármasság elrendezése*. A *Parainesis* című paraineszisz az *elrendezés* (taxisz, ordo) szempontjából három jól érzékelhető részből áll. Az *initium*–*medium*–*finis* klasszikus hármása a tanulság előlegezését, ennek bizonyítását és végül mindezeknek a fokozással (ismétlő összefoglalással) való újra megjelenítését jelenti. Az első rész az *initium* (1–62. sor): a beszéd részeinek szempontjából itt található az *exordium*, vagyis a kezdet, illetve a bevezetés, a *narratio* (elbeszélés) és a *propositio* (részletezés). A második rész a *medium* (63–429. sor): a beszéd részeinek szempontjából ez az *argumentatio* (bizonyítás) és a *refutatio* (cáfolás) helye. A harmadik rész a *finis* (430–1042. sor): a beszéd részeinek szempontjából ez a *peroratio*, vagyis a befejezés. Az arányokat tekintve a három rész (62 sor – 367 sor – 613 sor) között *hosszvetőleg* az 1/12 – 4/12 – 7/12 megoszlás a jellemző – máris meg kell azonban jegyeznünk, hogy matematikai értelemben *korrekt* aránypár a fentiek alapján nem adható meg, mivel nincs igazi közös nevezője a részeknek (lásd még 2.2).

(*initium*) Az *initium*ban az *exordium* funkcionálisan és tematikailag is többszörösen összetett részekből áll. I. 1. A tárgymegjelölés (1–10. sor) – a beszélő érzéseinek és gondolatainak összegző rögzítése. 1. B. a cím műfaji kódjának („*parainesis*”) módosítása. I. 2. a rokonszenv fölkeltése (*benevolentia*, 10–20. sor): a beszélő saját szenvedéseit (*tormenta*) állítja a középpontba, az érzelmfelkeltés eszközével kívánva hatni hallgatójára. Mindezek egyben a hallgató számára a beszélőről alkotott arcképként is szolgálnak, mintegy az elhangzó intelmek erkölcsi hitelesítéséül. II. 1. *narratio* (20–44. sor): az ügy tulajdonképpeni előadása. Az *elementumok* szempontjából: a személyek (*personae*), azaz a beszélő és a hallgató, a hely (*locus*) és az idő (*tempus*) meghatározása. Vagyis: itt és most, a beszélő élete alkonyán, a hallgató ifjúkora kezdetén van. A beszédsszituáció alapján apa–fiú kapcsolatra következtethetünk. Az írás nemcsak szöveggént (irat), hanem tevékenységként (írás) is szóba kerül. Az ügy (*causa*) a *genus honestumba* (becsületes fajba) sorolható, a *materia* (anyag) az egyéni életbőlcsesség, a tulajdonképpeni dolog (*res*) pedig az életbőlcsességek intelmekként való összefoglalása és közvetítése. (Valójában a címben megjelenő műfaji kód és ennek pontosítása – 1–10. sor – szükségtelemné teszi a *narratio* ilyenformán való részletezését: a hagyományos értelemben vett paraineszisz elvileg ugyanis eleve magában foglalja az ismert beszédsszituációt, az ügy jellegét és az anyagot.) III. 1. *expositio* (részletezés), az elbeszélés gondolati magvának közlése (44–62–70. sor), egy negatív látomás (a gonosz külvilág, álarc) és az ezzel szembeállított eljárás (erény – nyugalom és önérték) exponálása.

(*medium*) A *medium*ban az *argumentatio* valóban „imperatívuszok” köré csoportosítja a főbb témákat. Ezek kifejtésekor a rávezetés–imperatívusz–pél–da–ellenpél–da sorok a jellemzők. Az imperatívuszok helyett célravezetőbb az *argumentatio* helyén toposzokról (*topoi, loci*) beszélnünk. A *Parainesis*ben is jól

látható, hogy a beszélő a toposztan meghatározott helyeiről meríti érveit. A személyi érvek (*argumenta a persona*) közül ilyen a *genus* (család, nemzetség), a *natio* (nemzet), a *patria* (haza), az *aetas* (életkor), a *sexus* (nem), az *educatio* (nevelés), az *animi natura* (jellemvonás), a *studia* (foglalkozás), a külvilágnak alkotott önarckép (*quid affectet quisque*), a személyi bizonyítékok (*argumenta ad hominem*). A tárgyi érvek közül (*argumenta a re*) elsősorban a természeti okok (az *argumenta necessaria* és *argumenta non necessaria*), a helyből (*argumenta a loco*), az időből (*argumenta a tempore*) és az összehasonlításból (*locus a comparatione*) vett érvek fajai a jellemzőek. A leggyakoribb bizonyítékok az antik példák, a törvények, a megiszemélyesítés és nem utolsósorban a kínvallatás.

(*finis*) Arányait tekintve a *finis* a leghosszabb. A *peroratio* célja általában kettős: az emlékezet felfrissítése és az érzelmek befolyásolása. Quintilianus mindezt tárgyi vagy érzelmi célként határozza meg – az *exordium* rokonaként. Cicero az érzelmi célt tekinti elsődlegesnek, így a tárgyi vonatkozás (*enumeratio*) után az érzelmekre ható befejezést két fő részre bontja: méltatlankodásra (*indignatio*) és szánakozásra (*conquestio*). A *Parainesis* szövegében az az érzékelhető különbség, amely alapján két részre bontják a szöveget, a finisszel veszi kezdetét.⁵⁵ Az érzékelhető különbséget és az összetartozást paradox módon mindkét esetben éppen a *medium* és a *finis* tartalmi hasonlósága jelenti. A *Parainesis* egyik legfontosabb eszköze, formai és tartalmi szempontból egyaránt, egymással kölcsönhatásban, a *gnóma* és a *gnóma* ismétlése. Az ismétlődést a Kölcsey-filológia lényegében funkciótlanlannak látta, amely funkciótlanlanságot a *gnóma* alakzatával írta le.⁵⁶ A két részt ugyanakkor funkcionálisan éppen az ismétlés és a szentenciózusság tartja egybe. Az ismétlésnek mint retorikai alakzatnak két alapvető funkciója: a fő témák, tételek felidézésével azok nyomatékositása, illetve az evvel való érzelmi ráhatás.

A *Parainesis* finisében a *peroratio* tárgyi funkcióját az összefoglaló ismétlés (*recapitulatio*) látja el. A *recapitulatio* a tárgyalásban már előfordult dolgokat sorolja fel újra. Fő erénye, ha átfut a mű fő részein, és azokat kellő nyomatékossal idézi fel. Elsődleges hatása az emlékezet felfrissítése – a *parainesis* jellegéből következően pedig a tárgyalt intelmek megerősítése és szentenciózus összefoglalása. Valójában az ismétléssel hat leginkább az érzelmekre is: az ismétlés így valójában az emlékezés eszköze, ismételni annyi, mint emlékezni valamire. Az

⁵⁵ Lukácsy maga is kb. ide teszi a két rész határát: LUKÁCSY, „A *Parainesis*”, 134.

⁵⁶ Érdemes mindezt a *Példabeszédek* könyvével való összevetésben is megvizsgálni, ahol is Salamon mondásai két gyűjteményből kerülnek a könyvbe, és mindkét részhez további függelékek kerülnek. A szakaszok sorrendje közömbös, az egyes szakaszokban a mondások minden terv nélkül következnek egymás után. A könyv tehát gyűjtemények gyűjteménye, amelynek a bevezetés és a befejezés ad keretet. *Biblia* (Budapest: Szent István Társulat, 1992), 691. Rosta Ferenc magyarázata.

összefoglaló ismétlésen belül jellemző csak az, amit aforisztikusnak, gnómaszerűnek ír le a Kölcssey-filológia. Ha úgy tetszik, az összefoglaló ismétlés (amely tehát a felidézést és a személyes ráhatást célozza) gnómaszerűen történik. Az argumentatio bőségét, példálózó érvelését a tömörítés, az érvelés nélküli szenten-ciózság váltja fel és erősíti meg.

A Kölcssey-filológia által emlegetett „aforisztikusság”, „gnómikusság” tehát egyszerre tematikus és szerkezeti funkcióval rendelkező eleme a *Parainesis*-nek. Ha ebből a retorikai funkcióból indulunk ki, valójában azt kell látnunk, hogy az argumentatio gnómái (*gnomé*, *sententia*) inkább *enthümémák*, mintsem gnómák.⁵⁷ Ezt támaszthatja alá az is, hogy a bizonyítás (argumentatio) inkább kívánja meg a gnóma okának megnevezését, azaz valamiféle magyarázatát és irányított értelmezését, mintsem az összefoglaló ismétlés (recapitulatio). A *Parainesis* tulajdonképpen gnómái a recapitulációban találhatók. Ha összevetjük a recapitulatio helyéről és funkciójáról mondottakat a gnóma beszédbeli funkciójával, még világosabbá válhat az *enthüméma*/argumentatio–gnóma/recapitulatio viszonya. A gnóma alkalmazásának Arisztotelész szerint kettős haszna van: általános természetű kijelentés lévén (tömör, találó, megjegyezhető, közérthető) a hallgatók is magukénak vallhatják, másrészt jellemre hatóvá teszi a beszédet, azaz világossá teszi az erkölcsi tartalmat és a szónok választását. A gnómák jellemzője az is, hogy mintegy kiválva a szövegből ornátussá vagy bizonyítékká válnak.⁵⁸ A gnóma–enthüméma megvilágítására, fontosságánál fogva, hoznánk egy jellemző példát. Az argumentatio 282–292. sorában egy összehasonlításból vett érv olvasható a sztoa és az epikureizmus különbségéről, ahol azonban a beszélő magyarázva fejti ki álláspontját, mégpedig úgy, hogy véleményét csak megfontolásra ajánlja theóroszának. A recapitulációban (913–914. sor) mindez már gnómaként bukkan fel újra, azaz elől az imperatívusz („Közre élj”), majd ezt követően ennek rövid indoklása.

A *Parainesis* perorációjának része a *conquestio*, azaz a szánakozás is, amely során a beszélő ismét felidézi hallgatója számára saját, szubjektív álláspontját az elhangzottakkal kapcsolatban (1035–1042. sor).

A *kettős elrendezés*. Valószínűnek tűnik ugyanakkor – éppen a jelzett arányok és funkciók miatt –, hogy a *Parainesis* esetében a recapitulatio nem a peroratio része, hanem a befejezésen kívül használt önálló alakzat, azaz *epimeriszmosz*. Az mindenesetre bizonyosnak látszik, hogy a recapitulatio terjedelmileg jóval nagyobb az argumentationál, vagyis funkcionálisan több, mint ami a peroratiótól elvárható volna, azaz feltehetőleg maga is fő rész. Retorikai szempontból, helyét tekintve az elrendezésben – és a paraineszisz műfaji kódjából következően

⁵⁷ ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, 139–149 (1394a–1397a).

⁵⁸ ARISZTOTELÉSZ, *Rétorika*, 144–145 (1395b).

– összefoglalást, emlékeztetőt kell nyújtania, amelyet az invenció szempontjából tehát a recapitulatio lát el. Ha ez így van, akkor a *Parainesis* elrendezése valószínűleg a hármas (initium–medium–finis) és a kettős felosztás egyfajta kombinációjának tekinthető. A hármas felosztás lehetőségeit már láthattuk. A kettős felosztás esetében nem a) versus b) részek állnak szemben egymással, hanem az a) és b) részek mintegy kiegészítik egymást. Így az exordium (1–63. sor) és a peroratio (1020–1042. sor) között az argumentatiót és az epimeriszmoszt láthatjuk, egymást funkcionálisan (érvelés–megerősítés) és retorikailag (meggyőzés–ismétlés) is hatásosan kiegészítő és feltételező fő részekként. A kettős elrendezés megoldja a korrekt aránypárok kérdését is, hiszen ebben az esetben a) és b) rész (63–429, illetve 430–1035. sor) arányaihoz viszonyítottan az exordium és a peroratio valóban az elfogadható terjedelmi kereteken belül marad, az aránypár pedig az 1/3–2/3 lesz.

Mindemellett úgy véljük, hogy a *Parainesis* olvasatlansága nem tudható be egyszerűen a Kölcséy-filológia olvasásmódjában meghonosodott retorikai érzéketlenségnek. Mint ahogyan nem magyarázható ezzel a retorikai program látenciája vagy a beszédek többségét, és így a *Parainesis*t is nem-beszédként értelmező egykorú és későbbi kiadási gyakorlat sem.⁵⁹ Inkább úgy tűnik, hogy a *Parainesis* paradox (vagy éppen nagyon is magától értetődő) módon magában rejti nem-olvasásának módját is. A *Parainesis* kettős elrendezésében az epimeriszmosz recapitulációja (az explicit műfaji-olvasási kódok mellett) és annak gnómái ugyanis elzárják a szöveget a teljes, beszédként való olvasástól, éppen a szöveg gnómikus olvasását erősítve. Ha úgy tetszik, a *Parainesis* ezzel maga zárja rövidre olvasásának módjait, ezáltal téve mintegy természetessé nem (beszédként való) olvasását – miközben a maga módján tökéletesen figurálja a(z) Iszokratésztől, Püthagorasz-tól vagy a *Példabeszédek* könyvéből is ismerhető) beszédként értett parainesiszt. Úgy tűnik, a parainesiszek sajátos olvasásmódja az a gnómikus olvasás, amely aztán végül is olvasatlanul hagyja őket.

Meg kell jegyeznünk, hogy az elmondottak inkább általánosító érvennyel bírnak, elsősorban a *Parainesis* elrendezésére vonatkoznak, nem részletezve és elemezve a beszéd összes figuráját, sem pedig az egykorú elvárásokat és a retorikai diskurzus szituációját. Szándékunk az volt, hogy felhívjuk a figyelmet a *Parainesis* retorikai olvasatlanságára, a recepció méltatlan kiskorúsító szándékára, illetve bizonyos értelemben felvázoljuk és megerősítsük azt a szűkebb kontextust, amelybe a beszéd vissza- és/vagy elhelyezhető. A Kölcséy-filológiából egyetlen aspektust emeltünk csak ki: az aforisztikusság kérdését. Talán bizonyosságot

⁵⁹ A beszédek és a fikciós Kölcséy-szövegek viszonyát, illetve ez utóbbiak olvasásával, kiadásával és kanonizációjával kapcsolatos problémákat ZÁKÁNY-TÓTH Péter inspiratív tanulmánya már tárgyalja (*A tökéletes olvasó megkonstruálása*, kézirat, 2002).

nyert, hogy Kölcsey megvalósította azt a retorikai programot, amelynek körvonalai már az *Egyházi beszéd*ben láthatóak voltak, és talán meggyőzően érveltünk amellett is, hogy Kölcsey beszédeinek retorikai és diszkurzív szempontokat érvényesítő újraolvasása már nem várthat sokáig magára.

A „vértagadó testvér” és a „derék fajankó”: Néhány megjegyzés Arany János *Toldijának* polgári jogi szemléletéhez

Arany János *Toldi* című költői elbeszélése egy örökösödési konfliktus köré rendeződik: a testvérharcban bíróként fellépő király megállapítása szerint *vértagadás* történt. Az első felvetés szerint az idősebb testvér eredetileg még kiskorú öccsének *bolonddá minősítésével* kívánta megszerezni annak apai örökségét. A fattyúnak tartatás mellett ez volt ugyanis a vértagadás vétkének leggyakoribb ismérve. Toldi Miklós elmebeli beszámíthatatlanságára számos jel utal Ilosvai Selymes Péter históriájában. A második felvetésem ide kapcsolódik: Arany a forrásként szolgáló história szatirikus Toldi figuráját a György-féle vértagadási szándék narratívájában őrizte meg.

Arany János jogi ismereteiről és gyakorlatáról

Arany János műveinek kifejezetten jogi szemléletével foglalkozó tanulmányok közül elsősorban Takáts József írását kell megemlítenünk, amely Arany szokásjogi gondolkodása kapcsán alkotott átfogó szemléleti keretet.¹ Horváth Attila tanulmánya az egykorú jogszokást figyelembe véve jogi szempontból elemzett ismert Arany-szövegeket,² míg a legutóbbi ilyen írás a népi jogtudat jelenlétét vizsgálta Arany János műveiben.³ A jogi szempontokat érvényesítő tanulmányok lényegében Vojnovich Géza monográfiája alapján azonosítják Arany jogi ismereteinek forrását.⁴ Vojnovich szerint:

„[Arany János] Kövi latin könyvéből megtanulta a magánjogot; ő tette fel birtokperekben, az ítéletet, s azokon, Rozvány szerint, a fellebbviteli bíróság soha sem változtatott,

¹ TAKÁTS József, „Arany szokásjogi gondolkodása”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 106, 3–4. szám (2002): 295–313.

² HORVÁTH Attila, „Arany János jogi esetei”, in *Iustitia modelt áll. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerk. FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, 25–38 (Budapest: Szent István Társulat, 2011).

³ BOGNÁR Szabina – HOMOKI-NAGY Mária – NAGY Janka Teodóra, „A népi jogtudat Arany János műveiben”, in *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!” Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*, szerk. CIEGER András, 101–130 (Budapest: Universitas Kiadó, 2017).

⁴ Vö. TAKÁTS, „Arany szokásjogi gondolkodása”, 302; HORVÁTH, „Arany János jogi esetei”, 27.

úgy hogy közmondássá vált Szalontán: »Amit Arany János
ítél, azt Isten is helyben hagyja.«»⁵

Arany János jogi végzettség nélkül, aljegyzőként eszerint a jogalkalmazást is megtapasztalta Nagyszalontán, birtok- és örökösödési perekben közreműködve rendelkezett birtok- és örökösödési jogi ismeretekkel és ítélkezési gyakorlattal. Eme gyakorlati tapasztalata miatt Arany János a kortársai között is kitűnt jogi és jogtörténeti ismereteivel, Horváth Attila szerint ezért Arany nem csupán „jogi eseteket is feldolgozó” költőnek, hanem „a jogi tudás teljes vértetével rendelkező” írónak tekinthető.⁶ A következőkben a Vojnovich által említett jogtudós szerző, Kövy Sándor (1763–1829) alapján vizsgálom meg a *Toldi* polgári jogi szempontból egyik kulcsfontosságú elemét, amely a recepcióban eddig nem nyert figyelmet. Ezt megelőzően érdemes Arany sokat emlegetett jogi forrását is szemügyre venni.

Vojnovich közlése alapján az Arany János által használt könyv Kövy Sándor *Elementa jurisprudentiae Hungaricae* című, először 1800-ban, Kassán megjelent munkája volt.⁷ Kövy Sándornak több hasonló műve is ismert volt ekkoriban. A sárospataki református kollégium tanáraként Kövy első polgári jogi munkáját afféle oktatási segédletnek készítette, amelyben a „Gyermekek’ számára” foglalta össze röviden a magyar törvényeket.⁸ Az immár felnőttek számára írott, több kiadást is megélt, jóval terjedelmesebb latin nyelvű elemi magyar jogtudománya (amelyet Vojnovich is említ) nem sokkal később jelent meg Kassán, amelyet mintegy húsz évvel később követett a magyar nyelvű változat, a *Magyar Polgári Törvény*.⁹ Kövy munkájának érvényességét mutatja, hogy halálát követően a Fogarasi János által 1845-ben „Kövy Sándor után” írott *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei* lényegében az 1800-as *Elementa jurisprudentiae Hungaricae* kiegészítésekkel ellátott magyar változatának volt tekintendő.¹⁰ Az Arany

⁵ VOJNOVICH Géza, *Arany János életrajza 1817–1849* (Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1929), 59.

⁶ HORVÁTH, „Arany János jogi esetei”, 28.

⁷ [KÖVY Sándor], *Elementa jurisprudentiae Hungaricae. Loco manuscripti edita* (Cassoviae [Kassa]: Typis Francisci Landerer de Füstkút, 1800). [Az általam használt kiadás: Sárospatak, 1830. Nádaskai András kiadása]

⁸ [KÖVY Sándor], *A’ Magyar Törvénynek rövid Summája. A’ Gyermekek’ számára* (Pozsony: Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1798).

⁹ KÖVY Sándor, *Magyar Polgári Törvény* (Sárospatak: 1822).
Online: <https://majt.elte.hu/konyvtar/digitalis> (Letöltés: 2018. 05. 17.)

¹⁰ [FOGARASI János–KÖVY Sándor], *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei*, Kövy Sándor után. Irtta Alsóviszti Fogarasi János Váltó-Feltörvényszéki Tanácsjegyző s a M. T. T. rendes tagja. Ötödik javított kiadás. Egy pótlékkal az 1844-iki törvéncikkelyek szerint (Pest: Egenberger József és Fia könyvtárusok tulajdona, 1845).

szokásjogi gondolkodását vizsgáló Takáts József szerint, aki maga is ez utóbbi verziót használta,¹¹ Kövy Sándor könyve „gyakorlati célú munka lévén, miként a korabeli hasonló könyvek is, nem tartalmazott jogkeletkezési narratívákat, [az itt] található szokásjog-interpretáció nem tartalmazza azt a gondolkodási mintázatot, ami Arany eposzkeletkezés-elképzelését meghatározza”.¹² Takátsnak igaza van abban, hogy Kövy Sándor elsősorban „a gyakorlati jogászok, nem pedig elméleti jogtudósok számára írt” könyveket,¹³ az aljegyzőként dolgozó, gyakorló jogász Aranyban azonban éppen emiatt lehetett hasznára Kövy Sándor *bármelyik* munkája a felsoroltak közül, mivel azok éppen bőséges gyakorlati példaanyagukkal segítették a jogalkalmazó munkáját. Eme jogalkalmazási gyakorlat nyomait látja a szakirodalom, amikor az író Arany János egyes műveit vizsgálva megállapítja azok jogi szempontú hitelességét. Vojnovich szerint Arany a *Toldi*-ba „korhíven szövi be a királyi adomány-jogot”,¹⁴ és ezt a hűséget Horváth is megerősíti, szerinte Arany az Anjou-kori jogállapotból indult ki, amikor a gondatlanul elkövetett bűncselekmény fogalmát alkalmazta.¹⁵ Vizsgálatunkban nem az Anjou-kori, hanem a Werbőczyt követő jogszemléletet vesszük alapul. Meglátásom szerint Arany János a *Toldi*-ban jogi szempontból következetesen járt el, és saját korának jogszokását is alkalmazta, ami nem mond ellent Horváth előbbi kijelentésnek. Kövy Sándor munkái elsősorban példaanyaguk miatt irányadóak, mivel a *Toldi*-ban a birtokjog egy olyan aspektusa bukkan elő, amelyre konkrét példát az ekkor közismert jogforrás Werbőczy sem említ.¹⁶ Mielőtt a vértagadás polgári vétkét bemutatnánk, előbb három, ezzel összefüggésben álló, jogilag jól érthető mozzanatot hozok elő a műből (*becstelenítés*, *öröklés*, *hatalmaskodás*), elsősorban Kövy Sándor jogi példáit követve ezek vizsgálatakor.

¹¹ Vö. TAKÁTS, „Arany szokásjogi gondolkodása”, 302.

¹² TAKÁTS, „Arany szokásjogi gondolkodása”, 302.

¹³ Új Magyar Múzeum. Kiadják a Magyar Academia több tagjai. Felelős szerkesztő Toldy Ferenc. Második folyam, Második kötet (Pest: Emich Gusztáv kiadása, 1851–1852), 441.

¹⁴ VOJNOVICH, *Arany János életrajza*, 110.

¹⁵ HORVÁTH, „Arany János jogi esetei”, 30.

¹⁶ WERBŐCZY István, *Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve, melyet Werbőczy István a Királyi Felség személyes jelenlétének helytartója, a legnagyobb gonddal készített Ulászló Úrnak*. 1514. Online: http://www.staff.u-szeged.hu/~capitul/analecta/trip_hung.htm (Letöltés: 2018. 05. 18.)

Polgári vétkek: *Becstelenítés (Dehonestatio)*

„Hé, paraszt! Melyik út megyen itt Budára?” (I/9)¹⁷

A *Toldi* első, talán egyik legismertebb jelenetében Toldi Miklós sértve érzi magát Laczfí megszólítása miatt: „*En paraszt? én? – Amit még e szóhoz gondolt, / Toldi Györgyre szörnyű nagy káromkodás volt*” (I/10). Miklóst tehát nemes ember létére parasztozzák, miközben magát gondolja úrnak „széles e határban”. A megszólításért bátyjára haragszik, őt okolja, őt káromolja magában, de nem szólal meg, hogy védje magát. Mit jelent polgári jogi szempontból, ha egy nemes embert parasztnak mondanak? Miért nem válaszol magát védve Miklós? Miért nem káromkodik hangosan?

A polgári jog szerint a különféle erkölcsi vétkek, mint a hazugság, a részegeség, a tolvajság, vagy az imposztorság indokolatlan tulajdonítása dehonestatiónak, becstelenítésnek, azaz becsületsértésnek számított, és büntetést vont maga után. Ha valaki egy „igaz nemes embert parasztnak”¹⁸ mondott, akár szóban, akár írásban, azzal szintén becsületsértést követett el, és 200 forint bírságot volt köteles fizetni akkor, ha a sértett fél bizonyította nemességét. Jó tudni ugyanakkor, ha valaki egy nemes embert tudatlannak tartott, neki természeti, elmebeli vagy testi hibát rótt fel, azzal nem követett el dehonestatiót. Jogi értelemben tehát nem számított becsületsértésnek, ha egy nemes ember egy másik nemes embert fajnakónak (idiótának) vagy éppen nagyfejűnek (testi hiba) tartott.¹⁹ Eszerint az igazolható, objektív társadalmi státusz nem, addig a szubjektív megítélésű testi jellemzők és kognitív képességek büntetlenül megkérdőjelezhetőek.

A szövegrészlet ábrázolta szituációban Toldi Miklós született nemes létére úgy néz ki, mint egy paraszt. A nádor a lehető legpontosabban szólítja meg Toldi Miklóst, a szituációból logikusan következő társadalmi státuszt tulajdonítva neki. Miklós ezt kifogásolhatná, joggal tartva számot elégtételre a helytelen megszólítás miatt, hiszen polgári vétkek igaz nemes embert parasztnak mondani, de mégsem igazolja a nemességét, mert akkor saját szerepére is reflektálnia kellene a félreértés miatt, hosszasan magyarázkodva paraszti kinézetéről és munkájáról. Toldi Miklós ehelyett következetesen *hallgat*, és némán utat mutat egy vendégdallal. Amint azt majd látni fogjuk, Miklós ugyan nemes ember, de jogi értelemben ekkor (és még jó darabig) *még nem* ura a birtokának. Ebben a hallgatásban két dolog bizonyosan azonosítható. Az egyik nyilvánvalóan emocionális: az elfojtott düh

¹⁷ ARANY János, „*Toldi*”, in *Arany János Költői Művei*. Nagy Klasszikusok, szövegg. VEKERDY Tamás (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986), 7–66. A szövegből való idézetek helyét a továbbiakban az ének és a szakasz feltüntetésével jelezzük.

¹⁸ KÖVY, A' *Magyar Törvénynek rövid Summája*, 60.

¹⁹ Vö. KÖVY, A' *Magyar Törvénynek rövid Summája*, 59–60.

bátyja, György iránt, hiszen ő tehet helyzetéről, ebből következően arról, hogy parasztnak nézik. A másik kevésbé nyilvánvaló: a káromkodás elfojtásának jogilag releváns oka is van. Ha Miklós nyíltan, hangosan káromkodott volna, azzal – a polgári jog szerint – erkölcsi vétet követ el, hiszen a szitkozódás, átkozódás, a *káromkodás* nagyobb vétek még a dehonestationál is, amiért joggal megbüntetik, akár nemes, akár nem.²⁰

A Jószágbeli jussokról: Öröklés (*Successio*)

„Add ki jussomat: pénzt, paripát, fegyvert” (II/13)

Toldi Miklós bátyjához intézett kérése nem sokkal az előbbi jelenetet követően hangzik el. „»Azért, hogy senkinek láb alatt ne legyek, / Nem bánom én, igen, akár ma elmegyek; / Száz mérföld a világ, erre is, arra is: Nem bánom én, igen, elmegyek én ma is. / De ami az enyém, azt elviszem innét: / Add ki, bátya, tüstént, ami engem illet; / Add ki jussomat: pénzt, paripát, fegyvert: / Azontúl – az Isten áldjon minden embert.«” Ahogyan arról Vojnovich beszámol, Arany a pályázat elfogadása, de még a megjelenés előtt egy *fontos* korrekciót eszközölt a *Toldi* kéziratának szövegében, lényegében az idézett szakaszt illesztve oda. Ahogyan Arany írja: „a szerkezetben lényeges hibát fedeztem fel egyet. T. Miklós, midőn Laczfi hada által hadi életre buzdítatik, bátyjától osztályrészét, pénzt stb. lovakat kell, hogy követeljen, legalább azt, hogy *leventeileg* állítsa ki s ezen [fog] közöttük viszálykodásnak támadni. Ezt megjavítandom.”²¹

Arany tehát lényeges szerkezeti hibáról beszél: kihagyta ugyanis a szövegből a két fivér közti viszálykodás *okát*, aminek hiányában a motivációk és a történetek logikája szerinte nem vagy kevésbé volna érthető. Az a felvetés, miszerint a *Toldi* című költői elbeszélés lényegében egy örökösödési konfliktus köré rendeződik, ezzel filológiai szempontból is megerősítést nyer. A szerzői korrekció arra hívja fel a figyelmet, hogy a fivérek közötti konfliktus eredendő forrása az apai örökség kérdése, illetve annak visszatartása volt.

Az apai örökséget a polgári törvény részletesen szabályozza, kitérve arra az esetre is, amikor az apa testamentum, azaz végrendelet nélkül hal meg. Ez esetben a vér szerinti fiak, leányok, unokák testamentum nélkül is örökölnék. Törvény szerint az „atyai ház mindig a legkisebb fiúé”, és amíg a fiú kiskorú, addig „a szülők hatalma alatt vagyon míg magát nem táplálja vagy a részét ki nem

²⁰ Vö. Kövy, *A' Magyar Törvénynek rövid Summája*, 60.

²¹ „E fontos mozzanat tehát később van közbeszúrva a II. énekbe, azon versszakkal: „Azért, hogy senkinek láb alatt ne legyek... Főkép ezért kéri vissza kéziratát (Szilágyinak, 47. jan. 31.) Erdélyitől”. VOJNOVICH, *Arany János életrajza*, 137.

adják”.²² A nagykorúság a fiú örökös 24. életévének betöltésével veszi kezdetét. Ezt megelőzően a törvény a kiskorúság két szakaszát különbözteti meg. Az első szakasz a gyermek születésétől 12 éves koráig tart: ekkor a gyermek feletti szülői hatalmat a Tutor (jellemzően az anya és az apa) látja el. A tutorálás intézménye lényegében a kiskorú gyermek *nevelésére* vonatkozik. A kiskorúság második fázisa a 12–24 éves kor közötti időszak: a kiskorú ekkor jogilag már ura a maga jószágának, de jogilag egy Curator hatalma alatt van, aki szintén az apa vagy az anya, illetve ezek hiányában a legközelebbi rokon. A Curator lényegében a fiú apai örökségének kezelője, aki az örökséggel való *gazdálkodást* végzi.²³

Toldi Miklós nagyjából tízéves lehetett, amikor szülőatyja, a jelek szerint, testamentum nélkül meghalt. A *Toldiban* elbeszélt történet kezdetén Miklós 14–15 éves kor körül lehet, hiszen még „még legénytoll se pehelyzik állán” (I/3.). Édesanyjával él az apai birtokon, egyetlen, idősebb fivére a király szolgálatában álló hűbéres birtokos. Apja halála után Miklóst az anyja nevelte, vélhetően ő volt a tutora, amint az idősebb fivér ezt illető kritikai megjegyzéseiből is kiderül. 12 éves kora után, tehát nem sokkal az elbeszélt történet előtt, viszont már a bátyja, György lett a curator, aki öccse nagykorúságáig (24 év) kezelheti az apai örökség Miklóstra eső részét.

Mi illeti meg Miklóst az apai örökségből? Mi az, amit kér, de nem kap meg curatorától, aki egyben a testvérbátyja is? Törvény szerint az ősi fekvőjóságok és birtokjogok az egy apától való testvérek között egyenlően oszlanak meg. Az apai ház „a legifjabbik fiúnak jut szállásul és lakásul”, vagyis ez kizárólag Miklós öröksége. A birtok jövedelmén egyenlően kell osztozniuk. Ebből a jövedelemből szükséges biztosítani a többi fiúnak az apaihoz hasonló lakóházat. Ha ez nem lehetséges, mert mondjuk az apai ház nagy értékű, akkor azt fel kell becsültetni, és a fiú örökösök közt úgy szétosztani, hogy a legifjabb fiú testvér a maga részéhez ingyen jusson hozzá. Mindezt részletesen Werbőczynél láthatjuk.²⁴ Feltűnő, de önmagában nem törvénytelen, hogy György lett Miklós curatora. Mivel az anya még él, ezért Miklós nagykorúságáig akár ő is lehetne fia örökségének kezelője, de ezt a szerepet az idősebb testvér (mint legközelebbi rokon) kisajátította magának. A törvényesség kérdését viszont már felvetheti, hogy a jószágok és a birtokjogok közös jövedelmét (a „kész haszon”-t) György mintha egyoldalúan élné fel. Ennek megállapítása azonban nem egyszerű, mivel a curatornak joga van a jövedelem elosztása fölött is rendelkeznie, eljárása szubjektíven kifogásolható, de törvényileg aligha kérdőjelezhető meg. Jogi értelemben az igazi dilemmát mégis az Arany által utólagosan beillesztett szakasz hozza létre. Eszerint György

²² Vö. Kövy, *A' Magyar Törvénynek rövid Summája*, 39.

²³ Kövy, *A' Magyar Törvénynek rövid Summája*, 7–9.

²⁴ Werbőczy, *Hármaskönyve*, 40, 41 cz.

mint idősebb fivér és mint curator megtagadja a legkisebb fiú pénzbeli kiváltását az apai örökségből. Werbőczy így szabályozza ezt: „41. CZIM 1. § De köteles a többi testvér részét az ármeghatározás és becslés rendje szerint pénzül kiadni és megfizetni. 2. § És ezt arra az esetre értsd, ha ez a legifjabb fiú olyan életkorban van, hogy a maga dolgainak, kellő gondját nem viselheti, mert különben ilyen költséges épületben egyenlően kell a testvéreknek osztozniok.”²⁵ Tehát Miklós-nak kiskorúsága ellenére is joga van pénzbeli megváltást kérni, Györgynek pedig, úgy tűnik, nem volna joga megtagadni ezt. György ezzel továbbra is kiskorúságban tartja öccsét, fenntartva rajta hatalmát. Ennek okát firtatva egybecsengő válaszok születnek: mind Miklós, mind a király úgy véli, mindez *irigységből* ered. Györgynek nem elég az örökségből rá eső rész, az egészet akarja. Hogyan lehetséges polgári jog szempontból az örökség egészét törvényesen megszerezni? Az öcs kérésének törvénysértő megtagadása ugyanis a végtelenségig nem volna folytatható. György, amint azt az elbeszélő sejtetni engedí, bizonyosan nem indulatból, hanem valamiféle terv mentén cselekszik: „Most ravasz szándékát, melynek úta görbe, / Eltakarja törvény és igazság örve.” (III/9.) Vajon milyen lehetséges jogi ürügy alapján kívánja György kismizmizni vér szerinti testvérét? Mielőtt erre válaszolnánk, érdemes felidézni a *Toldi* egy másik ikonikus jelenetét is, amely közrejátsszik György ravaszul leplezett tervének megváltozásában.

Polgári vétkek: Hatalmaskodás (*Actus Potentiaris*)

„Másfelől örül, hogy gyilkos a testvére, /
Kit hogy elveszessen, most esik kezére.” (III/9.)

A Toldi Miklós által elhajított malomkő megöli György egyik emberét. Az idézetben az elbeszélő világosan fogalmaz: a gyilkosság örömmel tölti el Györgyöt, mivel az *nem várt* fordulatként kapóra jön, kézre esik számára, hogy testvérének előzetesen kigondolt elveszejtését ugyan másképpen, de hamarabb megvalósítsa. A jelenet az elbeszélésben is eltérő értelmezéseket és megítélést eredményez, csakúgy, mint a recepcióban.²⁶ A leggyakoribb kérdés, hogy hirtelen felindulásból elkövetett gyilkosság, vagy jogos önvédelem történt-e.

A Kövy Sándor által előadott polgári törvény az erőszak (*violentia*) két fajtáját különbözteti meg: a *kisebbit* és a *nagyobbat*. Kisebb erőszaknak „akármiféle rendű állapotú embernek személyében, jussaiban [...] való megsértése” minősül. Ennek büntetése: pénzbüntetés. A nagyobb erőszaknak az számít, ha valaki „a nemes embert megveri, letartóztatja, megöli, birtokát elfoglalja, a nemesi udvarra rá

²⁵ Vö. WERBŐCZY, *Hármaskönyve*.

²⁶ Vö. HORVÁTH, „Arany János jogi esetei”, 30.

üt [...]. Ha a hatalmaskodó nem tudja bizonyítani, hogy magának akart igazságot, magát védte stb. Ez esetben tehát főben járó vétet követ el, amelynek büntetése: fővesztés vagy teljes jószágvesztés.”²⁷ Érdemes rögzítenünk azt is, hogy a nemes ember főbenjáró vétkei között Kövy Sándor három fő vétet nevesít, úgymint *gyűjtogatás, tolvajlás és gyilkosság*. Törvény szerint tehát csak ezen esetekben tartóztatható le és üldözhető egy nemes ember.²⁸

Toldi Miklós elmenekül otthonról, György pedig embereivel üldöztetni kezdi, kétséget sem hagyva afelől, hogy Miklós tettét gyilkosságnak minősíti, és törvény szerint jár el a hatalmaskodóval szemben. Eme jogértelmezés és törvényalkalmazás jogosságát a király fogja megkérdőjelezni a *Toldi* XII/7–14. részében, ama kvázi *bírószági tárgyalás* során, amelyben a különféle jogsértéseket egyben kezelve hoz majd ítéletet. Miklós bűnösségének megállapításakor, ahogyan azt Horváth Attila megjegyzi, az Anjou-kori jogszokás alkalmazásból kell kiindulnunk, és eszerint kell vizsgálnunk azt.²⁹ Eme jelentben, ahol minden érintett személyesen van jelen, valóban felismerhető az Anjou-kori jog, mivel a király mint legfőbb törvény a Werbőczy-féle jogszokás hármas szerepét egyesíti magában: vizsgáló és vádló ügyész (*Fiscalis*), az alperes védője (*Prókátor* vagy *Plenipotentarius*) és ítéletet hozó bíró (*Arbiter*) egy személyben.

A tárgyalás során, a rendelkezésére álló információk alapján, a király két ellenvázat fogalmaz meg Toldi György ellen, Toldi Miklós védelmében, amivel lényegében megfordítja az eredeti felperesi–alperesi (*Actor–Incattus*) szerepeket, mi több, a bűnvádi eljárást egy polgári jogi eljárással is egybekapcsolja. A két vád röviden így hangzik: 1. György *parasztnak* (nem rangja szerint) *nevelte öccsét*. 2. György *ingerelte* Miklóst, aki emiatt ütött meg egy bosszantó inast. Két egymással összefüggést mutató ügyről van szó, amelyek közül lényegében csak a második tartozik szorosan a violentia körébe. A nagyobb erőszak ügyében a király azt állapítja meg, hogy Miklós született nemes ember, akin saját udvarházában, azaz jogos apai örökségében ütöttek rajta (ott provokálták őt), ezért magát védve, tehát jogos önvédelemből cselekedett, amit tanúk igazolnak. A király egyébként nem beszél se gyilkosságról, se emberölésről, és míg a *Toldi* szövegében az elbeszélő György megölt emberét sokáig *vitéznek*, mi több „nemes vitész”-nek nevezi, addig a király minősítése szerint ez a személy nem nemes ember, hanem *szolga*, egy „bosszantó inas” volt. A társadalmi státuszok és a jogos önvédelem tényállásának megállapítása után hozott felmentő ítélet nemcsak igazságosnak tűnik, de törvény szerint sem számít kivételező királyi kegyelemnek. Magában az ítéletben éppen emiatt nem állapítható meg az Anjou-kori jog szemléletének alkalmazása:

²⁷ Vö. Kövy, *A' Magyar Törvénynek rövid Summája*, 51–53.

²⁸ Kövy, *A' Magyar Törvénynek rövid Summája*, 14.

²⁹ HORVÁTH, „Arany János jogi esetei”, 30–31.

a király a polgári törvény Werbőczy óta élő jogszokása alapján szabályosan jár el.

A király, a bűnvádi eljárás részeként, tehát felmentő ítéletet ad Miklósnak, amivel azonban még nem ér véget a tárgyalás és az ítélethozatal: a király megerősíti Miklós birtokjogát az apai örökséget illetően, amint nagykorúvá válik: „Bírtad békességben birtokod, *ha rád száll*. / Nem volt az, mióta megvan, jobb gazdánál.” (XII/11. Kiemelés – O. Cs.) Az ítélet itt is törvényes, a fiú életkorát még a király sem tudja befolyásolni, viszont nem ad választ arra a neuralgikus kérdésre, hogy nagykorúságáig ki lesz javainak és jószágainak a curatora. A tárgyalás ezt követően váratlan fordulatot vesz, a király egy *harmadik* vádat is megfogalmaz Györggyel szemben, az ítélettel együtt: „És hogy haragosod ne legyen a szomszéd, / Íme bátyád önként neked adja részét: / *Vértagadó testvér!* Nemde úgy van? érted? / Hogy ősi birtokod öcsédnek ígérted?” (XII/11. Kiemelés – O. Cs.) Mit is jelent a király által utolsóként felhozott vád, a *vértagadás*?

Polgári vétkek: *Vértagadás (Proditio fraterni sanguinis)*

„Vértagadó testvér! Nemde úgy van?” (XII/11)

Werbőczynél ez olvasható a vértagadásról:

„A vértagadás pedig az, a mikor az egyik fivér vagy nővér a másik fivért vagy nővért az ő törvényes jogaitól *ravaszul, alattomosan* és ármányosan *megfosztja* és az örökségből *kitudja*. 1. § A fivér és nővér alatt pedig értsd e helyen bármely nemzetségi atyafiát, a ki a birtokjogban vele egyenlően örökösödik. 2. § A *vértagadás büntetése* pedig az ebből eredő gyalázaton és becstelenségen kívül az, hogy az elítélt vértagadó minden fekvő jószágától és örökségétől örök időre elesik, és azok a jószágok és örökségek mind, arra a fivérre vagy nővérré szállanak át, a kit tudniillik megrövidíteni s törvényes jogaiból kirabolni s amaz örökségéből tudniillik törekedett, és hogy *ő maga is, saját személyében ennek ellátása alá és szolgálatába kerül*; kit a megtagadott fivér és nővér *mintegy cselédjeként*, halála napjáig élelemmel és ruházattal ellátni tartozik. (Kiemelés – O. Cs.)”³⁰

³⁰ WERBŐCZY, *Hármaskönyve*, 39. Czim

Kövy Sándor mindezt röviden így foglalja össze: „A’ vértagadó, az az, a’ ki a’ maga osztályos atyafiát az azt vér szerént illető jussoktól akármiféle módon vagy szín alatt meg akarja fosztani.”³¹ A vértagadás különféle módjait pedig – amit Werbőczy nem részletez – így jellemzi: amikor valakit: „*bolondoknak* akarják tenni”. (1798)³² „Si quis parentes, fratres, aut sorores, anientes, *mentecaptos, lunatico, furiosos*, et administrationis bonorum incapaces praetexat, et ita bonorum dominio et usu excludere velit 46.:1723.” (1800)³³ „[T]agadja p. o. atyafiának lenni, vagy nem igaz ágyból születettnek, örültnek, bolondnak s’ a’ t. állítja”. (1822)³⁴ „[H]a valaki szüleit, fi- vagy nőtestvéreit s más rokonait eszteleneknek, tébolyodottaknak, holdasoknak, örjülteknek, és javaik igazgatásában tehetleneknek ürgyüli, és ekképen a javak birtoka- s használatábul kirekeszteni akarja”. (1845)³⁵

Magyarán valaki akkor követi el a vértagadás vétségét (ravasz, alattomos, ármányos módon, ahogy Werbőczy fogalmaz, amely jelzők Arany János szövegében is visszaköszönnék), amikor vérrokonától, testvérétől 1. megtagadja a vérségi köteleket (fattyú), vagy 2. bolondnak akarja őt minősíteni. Ez utóbbi dolog lényege az, hogy a vértagadó a beszámíthatatlanság törvény előtti megállapíttatásával kívánja elérni a jogos, vér szerinti örökös kiskorúsítását, a curatorság véglegesítésével érve el a vagyon átruházását. Büntetésképpen *mindenét* elveszíti, ő maga pedig arra a sorsra jut, amire rokonát szánta: annak szolgaságára.

A vértagadás gyakorlati megvalósulása tehát vagy a fattyúság, vagy az elmebeli okokból való beszámíthatatlannak minősítés volt. Mindez a birtok- és örökösödési perekben gyakorlati jártassággal rendelkező Arany előtt is nyilvánvaló lehetett. A *Toldi* tárgyalásos szituációjában a király által határozottan kimondott harmadik vád jogi értelemben tehát nem irányulhat másra, mint ezek valamelyikére. Mivel Miklós hasonlít az apjára, a fattyúság kizárható: erre egyébként a szöveg semmilyen formában nem is utal. Egyedül a bolonddá tétel marad mint vértagadó testvéri szándék. A vádat a király egyenesen Györgynek címezve mondja ki, hiszen vértagadást csak testvérek követhetnek el. A király vádja tehát valahogy így hangzik: „Vértagadó testvér vagy György, mert bolondnak akartad minősíteni az öcsédet azért, hogy így foszd meg őt jogos apai örökségétől. *Ugye?*”

Van azonban két különös dolog, amely látszólag ellentmond mindannak, amit eddig az elbeszélés korrektül alkalmazott polgári jogi szempontjának tartottunk: a tárgyalás során ugyanis elmarad a vértagadás vád bizonyítása és a kirótt bün-

³¹ Kövy, *Magyar Polgári Törvény*, §. 616.

³² Kövy, *A’ Magyar Törvénynek rövid Summája*, 59. Kiemelés – O. Cs.

³³ Kövy, *Elementa jurisprudentiae Hungaricae*, 424. old. 728§ 3. Kiemelés – O. Cs.

³⁴ Kövy *Magyar Polgári Törvény*, II. könyv 252–253.

³⁵ [FOGARASI János–Kövy Sándor], *Magyar közpolgári törvénytudomány*, 319. old. 728§3.

tetés sem ennek megfelelő. A király megfogalmazza a vádat, de nem indokolja meg: „Nemde úgy van?” A király (mint ügyész, védő és bíró) provokál, sejtet, vélelmez valamit, mintha Györggyel kívánná kimondatni az igazságot, akinek hallgatása akár igenként is felfogható volna, vagy csupán nem akar maga ellen vallani – mindenesetre nyíltan, hangosan nem mer ellenkezni a király szavával.

A király által felhozott vértagadás vádjának bizonytalanságát jogilag leginkább a Györgyre kirótt büntetés mutatja. Ugyanis ha a vád teljes mértékben megállna, akkor az ítéletnek a vértagadót minden vagyonától meg kellene fosztania, és haláláig Miklós szolgájává tennie őt. A király büntető ítélete azonban nem erre utal: nem teszi Miklós szolgájává Györgyöt, nem fosztja meg teljes vagyonától sem, azaz nem az ilyen esetben elvárható büntetést szabja ki. A *Toldi*-ban a vértagadás vádját tehát a király mint ravasz szándékot azonosítja ugyan, de nem tudja egyértelműen bizonyítani. A törvények és azok példákkal való magyarázatai közt nem találni nyomát a parasztnak nevelésnek, Kövy az említett módoszatok felsorolása után egy *satöbbivel* a bíróra bízta annak megítélését, mi számít vértagadásnak. A parasztnak nevelés elég fortélyos módnak tűnik, aminek a bizonyítása sem lehet egyszerű. A megfogalmazott vád így inkább retorikai műveletnek tekinthető egy hatalommal bíró személy részéről: egyfajta nyomásgyakorlásnak. A kirótt büntetés jogilag szintén önkényes: a király az apai juss rá eső részéről mondhatja le úgymond „önként” Györgyöt Miklós javára. (Ezt ígérted, mondja neki a király, György pedig hallgat, nyilván magában fojtva el a káromkodást, hiszen ilyet ő nyilván nem ígért senkinek.) A király egy nem bizonyítható jogsértést (vértagadás) egy morálisan kifogásolható (hatalmi szóval kizsarolt), de jogilag támadhatatlan döntéssel (önkéntes lemondás) hoz helyre.

De vajon mire is alapozódott akkor a király feltételes vádja? Miért nem bizonyítható egyértelműen a *Toldi*-ban a vértagadási szándék? Itt vissza kell térnünk a tárgyalás első vádpontjához, ahol a király szó szerint ezt mondja a jelenlévőknek: [György] „Árván maradt öccsét parasztnak nevelte”, amire mindjárt két magyarázatot is ad. Az első jogilag nem büntethető, inkább morális véték: azért nevelte parasztnak, „[m]ert nagy erőt sejtett benne s irígyelte”. A második magyarázat azonban a király nem fejt ki: „Mert – de’jszen tudja azt az ő gonosz lelke, / Öccsét rangja szerint miért nem nevelte.” (XII/8.) Mi értelme van ennek? A király mintha nem tudná vagy nem akarná kimondani az okot, csak az okozatot: nem rangja szerint nevelte. Ez polgári jogilag úgy érthető, hogy a gazdálkodásért felelős curator a birtok- és jószágigazgatás elsajátíttatása vagy éppen a vitézségre való felkészítés helyett béresi, paraszti munkára kényszerítette a kiskorú örököst. Úgy vélem, hogy a dramaturgiailag nem sokkal később elhangzó vértagadás vád ide, a *nevelés* nem megindokolt problémájához kapcsolódik vissza. Eszerint Toldi György egyetlen lehetősége az apai örökrész megszerzésére annak törvény előtti bizonyítása, hogy öccse nem beszámítható, alkalmatlan nemesi szerepére.

Ezt a látszatot a parasztnak neveléssel kívánta elérni. Vagyis azért nevelhető Miklós parasztnak, mert bolond, amit az bizonyít, hogy parasztnak nevelhető. Aki pedig nemes ember létére hagyja magát parasztnak nevelni, az tényleg bolond. A körkörös érvelés (*petitio principii*) hibásságának bizonyítására végső soron nem kerülhet sor, mivel a ravasz vértagadási terv nem ment végbe, Miklós provokált emberölésével az örökösödési konfliktus drámaian leegyszerűsödött. Nincs szó három vádról sem, mivel az első (parasztnak nevelés) és a harmadik (vértagadás) lényegében ugyan az.

Mindez persze felvet egy újabb kérdést, mivel a dilemma (bolond vagy sem) már annak ellenére is létezik, hogy lényegében senki nem tartja bolondnak Miklóst. Mire alapozódott mégis György ravaszul megkezdett, de véghez nem vitt vértagadási stratégiája? Valóban bolond lett volna Toldi Miklós?

Néhány konklúzió

Erre a kérdésre a polgári jogi szempontok alkalmazásával nem lehet válaszolni. A király már mindent elmondott, amit Györgyről tudott, a többit pedig „de’jszen tudja azt az ő gonosz lelke” (XII/8). Ha a *Toldi* forrásául szolgáló Ilosvai-história alakját nézzük, akkor a válasz viszont egyértelmű: igen, Toldi Miklós bolond volt. Legalábbis ebben a középkori elbeszélésben a szellemi visszamaradottság egyértelmű jeleit mutatja: egy ostoba behemót. És ez az alak látszik visszaköszönni György szólamaiban, amikor öccséről beszélve úgy jellemzi őt, mint „de-rék fajankó”-t (II/10.).³⁶

(1) Ha csupán a bolondnak tartatás szempontjából olvassuk újra Arany János szövegét, arra figyelve, hogy az elbeszélés résztvevői milyennek látják Miklóst, és milyen jövőt jósolnak neki, többféle nézőpontot tudunk azonosítani. Ezek között azonban egyedül és egyértelműen csak a Györgyhez tartozó narratíva tartalmaz Miklós beszámíthatatlanságára utaló érveket, tőle származik a legtöbb erős jelző vagy vád (ahogyan Miklós fogalmaz, II/ 12.), aki alapvetően az anyai nevelést kritizálja. A fiú nevelésének kérdése komoly konfliktusforrás anya és idősebb fia között: a Curator, vagyis György áll vitában a korábbi Ttorral, az anyával, miszerint az rosszul nevelte Miklóst, például elkényeztette. Miklós „ölbeli eb”,

³⁶ Érdemes volna valamely betegség (szociopátia, kreténizmus) metaforájaként is megvizsgálni a kétféle *Toldi* alakjait. Az Arany-féle Toldit is jellemzi egyfajta torzulás: gyermeki életkorához mérten meglehetősen felnőtt férfihoz hasonlít, kivételes és mitikussá növelt ereje nyilvánvaló feszültséget teremt a szövegben, de ami igazán figyelemre méltó, az animalitás szervezett megjelenítése alakja körül. Vö. SZILÁGYI Márton, „A *Toldi* sikere és a trilógiává formálás mint életre szóló élmény (*Toldi, Toldi estéje, Toldi szerelme*)”, in SZILÁGYI Márton, „*Mi vagyok én?*” *Arany János költészete*, 75–113. (Budapest: Kalligram Könyvkiadó, 2017), 75–90.

akit az anyja „tejbe-vajba” fürösztött, kritikátlanul csak óvott („sirattad mindig”), ennek eredményeként pedig Miklós „húsa és kövére szépen nő naponkint anyja örömére” (II/10–11); „nagy léha” lehet belőle, aki „parasztnak is rossz”; aki „erős mint a marha”, és akiből „derék fajankó válik” majd. A rossz anyai nevelés *eredményezheti* tehát azt a figurát, amelyet Miklós, mintegy összefoglalásul György disztópiájára, öniróniától mentesen olyan *cudar csihésként* rögzít, „kin a többi kifog, tréfát, csúfot űz, mindenkinél alább való” (Arany János jegyzete, II/12.). Ez a figura családjára majd szégyent és gyászt hoz (VIII/3.), mert (és ezek már büntetőjogi kategóriák) *korhely, betyár – buta, pór* (paraszt). Eldönthetetlen hogy a vizionált bolondság következménye vagy eredője az anyai nevelésnek. Ezért is figyelemre méltó az anyai nézőpont, amely csupán *egyszer* reflektál erre. Arra a kérdésre, hogy hol van Miklós, az anyja ezt válaszolja: „Szénát hord *szegényke* künn a béresekkal” (II/7.). A szegénykében megjelenő sajnálat kétértelmű: egyaránt vonatkozhat a testvér általi elnyomásra csakúgy, mint egy eredendő együgyűsége.

Miklós különben igen keveset beszél, jobbára hallgat, naiv, erősen ösztönlény, nehezen fejezi ki magát, szinte kizárólag fizikai cselekvései által kommunikál („együgyű szív nyelve” XII/16). Önképében az együgyűségnek azonban nyoma sincs, viszont jól érzékelhető az anyától való függés komplexusa – az anya kulcsszerepet játszik a döntő pillanatokban, és a későbbiekben is vele él kettesben. A király az együgyűség narratíváját az életkor felől értelmezteti, a gyermekséget, a kiskorúságot hangsúlyozva (vitész gyermek: XII/7, ifju vitész: XII/10, ne légy olyan gyermek: XII/14). Az elbeszélői jellemzésnek határozott fejlődési íve van, némiképp mindegyik narratívát megjeleníti: a szörnyű gyermek (II/16), hatalmas gyerek (X/23), daliás gyermek, majd rettenetes vitész (XII/19). Miklós szocializációját döntően a paraszti kultúra biztosítja: egyrészt a rurális munka, illetve a paraszti elbeszélések világa. Szerepvágya dicséretesen szerény: közvitéz kíván lenni, és jövőképe is ehhez illeszkedik, hiszen a király fizetett lovagja kíván lenni. Rendelkezik nemesi és jogos örökös öntudattal, de státuszát és érdekeit nem képes megfelelően artikulálni (Arany utólagos korrekciója ilyenképpen olyan funkcionális dramaturgiai kiegészítés, amely kissé mégis „kilóg” a figurából.) Különbsége leginkább jogi és társadalmi szempontból nyilvánul meg, hiszen nem vállalja a neki járó gazdálkodó nemesi-hűbéresi természetes szerepet, önként lemond apai örökségéről, örököst és örökséget nem hagy maga után.

(2) Ilosvai Selymes Péter *Toldi Miklós históriája* (Debrecen 1574)³⁷ című munkájában Toldi Miklós egy igazi anyaszomorító („Igen keserüli Miklóst az ő anyja”), felelőtlen, erejével nem bíró, alantas munkákat végző, becsapható, rászedhető, ugratható (bolond), számos főben járó polgári vétekkel: többszörös gyilkos, ráadásul sírrabló (Haramia, Tolvaj) és alkoholista (Korhely) is. Toldi Miklós lényegében egy nagyfejű, *idióta* behemót, komikus figura. Ahogyan Dobás Kata fogalmaz: „Ilosvai egészen máshogyan ábrázolja Toldi Miklós alakját: nyersen, olykor groteszk módon jeleníti meg, adott esetben attól sem riad vissza, hogy hősét nevetségessé tegye.”³⁸ Az Ilosvai- és az Arany-féle Toldi-figurák összehasonlító vizsgálatát elvégző Tóth Tünde szerint „[a]z Ilosvai Toldijáról nyilatkozó irodalomtörténészek úgy tűnik, olyannyira Arany hatása alatt állnak [...], hogy nem merik észrevenni: Arany Toldi-feldolgozásával (egyébként más, korabeli Toldi-feldolgozásokkal is) a mű nagyon erős műfaj- és hangnembváltáson, erős regiszterváltáson megy keresztül. [...] A kritika többnyire Arany XIX. századi heroizmusát kéri számon ezen a középkori szatírán [...]”³⁹

(3) Mi az értelme a nem bizonyítható vértagadási vádnak a *Toldi*-ban? Úgy vélem, hogy mindez az Arany-féle átdolgozás erőteljes regiszterváltásával hozható kapcsolatba. A kimondott, de nem bizonyított vád megjelenítésében ugyanis arra a figyelemre méltó átalakítási műveletre ismerhetünk, amelynek során Arany János egy együgyű behemótból daliás hőst konstruál. Téve ezt úgy, hogy egy pillanatig sem hallgatja el forrását, mi több, a *Toldi* minden énekének elején színre viszi az Ilosvai-féle narratívát, ezzel együtt annak szatirikus Toldi-figuráját is. A feszítő ellentmondás feloldására tartom védhetőnek azt az olvasatot, amely szerint Arany János az Ilosvai-féle Toldi história mentálisan deficités hősalakját, illetve a róla szóló történeteket mint amolyan kétértelmű, nem is igazolható, de nem is feltétlenül alaptalan, ugyanakkor mindenképpen létező diskurzusként őrzi meg György meglebegtetett vértagadási ármánykodásaként illesztve be saját elbeszélésébe. A vértagadási vád bizonytalansága az együgyűség narratívájának viszonylagosságát jelzi. Arany nem eliminálja a forrásként szolgáló történelmi narratívát, jogi megoldásával viszont hitelesen alkothatja meg a daliás idők rettenetes, szerzetesi egyszerűségben élő vitézét egy szörnyű és hatalmas gyermekből.

³⁷ ILOSVAI Péter, *Toldi Miklós históriája* (Debrecen: 1574), in *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény II.*, szerk. TAMÁS Zsuzsanna (Budapest: Balassi Kiadó, 2000).

Online: <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/regi-magyar-irodalmi-2/ch06s03.html#id547168> (Letöltés: 2019. 05. 07.)

³⁸ DOBÁS Kata, „Oh, ha ecsetem most méltó lenne rátok”. Az aranykor képzete Arany János *Toldi szerelme* című művében, *Irodalomtörténet* 91, 3. szám (2010), 374–396: 379.

³⁹ TÓTH Tünde, „Tolditól Miklósig. Előítéletek az irodalomtörténet-írásban”, in *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika*. A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai, szerk. CSÖRSZ Rumen István, 257–285 (Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2008), 285.

Klasszikusok olvasása

Krúdy Gyula és a halált hozó olvasás: A tragikus tuzséri hipnózis

Halált hozó hipnózis

1894. szeptember 14-én az esti órákban Tuzséron, a Lónyay grófok Szabolcs vármegyei kastélyában olyan tragikus esemény történt, amely utólag két szempontból is kuriózusnak tekinthető. Az egyik orvosi, és már az akkori világban szenzációszámba ment. A másik irodalmi, és leginkább a magyar irodalomra volt hatással. Az orvostudomány történetében itt esett meg ugyanis az első regisztrált „haláleset, amely hipnózis közben történt”.¹ Itt készített riportjai alapján pedig ekkor fedeznek fel „a magyar irodalomnak egy kiváló novellistát”, vagyis Krúdy Gyulát.² De lássuk az első egykorú híradást az esetről:

„Salamon Ella úrhölgy, alapi Salamon Tódor huszonkét éves leánya [folyó]. hó 14-én este a tuzséri kastélyban Vragassy, a bécsi mentőegyesület volt igazgató-főorvosa jelenlétében hypnotizálva lett. A hypnotikus álomból való fölébredése után Neukomm suggestiója alatt, Neukomm távollévő tüdőbeteg testvéreinek kórisméjét írta le Vragassynak, amikor egyszerre csak nagyot sikoltott, s élettelenül rogyott össze. Az élesztési kísérletek sikertelennek bizonyultak, maga Vragassy, amit csak egy orvos megtehetett, mindet megtett, de haszontalanul, a leány halott volt. Vragassy a halál okául

¹ Richard von Krafft-Ebing báró, német pszichiáter nyilatkozatát lásd: Pesti Napló, 1894. szeptember 23. 6-7. Vö. KRÚDY Gyula, *Összegyűjtött művei. Publicisztikai írások 1.*, gyűjt. jegyz. BEZECZKY Gábor, közr. HORVÁTH Anna, s.a.r. HRADECZKY Móni (Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2007), 530–532.

² A „felfedezés” érdeme Gáspár Imréé, aki a Debreceni Ellenőr című lap szerkesztője volt ebben az időben. „[...] ő közölte először a Neukom által holtra hipnotizált Salamon Ella, a dúsgazdag úrleány szomorú tragédiáját. Egy akkor még hetedik gimnáziumot járó tizennyolc éves ifjú küldte lapjának az első cikket. [...] De nem csak az esemény szenzáció [mondta Gáspár a szerkesztőségben], hanem a feldolgozása is. Gyerekek, azt hiszem, felfedeztem a magyar irodalomnak egy kiváló novellistát. A harmadik Nyíregyházáról küldött cikk után Debrecenbe táviratozta a cikk íróját, s [...] szép fizetéssel alkalmazta lapjánál Krúdy Gyulát, a most már ismert író.” Vö. KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 496. Meg kell jegyeznünk, hogy Szathmáry Zoltán imént idézett 1910-es nekrológia több tévesztést is tartalmaz, mely talán hozzájárultak a Krúdy-legendához. 1. Nem Gáspár Imre közölte először a hírt, hanem a Kisvárdai Lapok. 2. Krúdy ekkor, 1894 kora őszén még nem töltötte be a 16. életévét (Krúdy talán idősebbnek mondotta magát). 3. Krúdy riportjai Mándokon és Tuzséron íródhattak – szövegük szerint onnét táviratozta azokat, eszerint kéretlenül.

szívszélhűdést konstatált.” (*Megrendítő haláleset*. Kisvárdai Lapok, 1894. szeptember 16. 2.)³

A nagyobb magyarországi és budapesti lapok ezt követően naponta közölnek tudósításokat és riportokat az esetről, sorra küldve újságíróikat a helyszínre. Nevess külföldi lapok adnak hírt az esetről, külföldi és magyarországi szakértők sorát szólaltatva meg. Igen rövid idő alatt szinte minden szereplő és érintett megszólal, minden részlet napvilágra kerül.

Az egykorú média felfokozott érdeklődését nyilván több, egymással összefüggő ok inspirálta. Mint például az eset *körülményei* (gazdag grófi család az érintett); *drámaisága és tragikuma* (gyógyíthatatlan hajadon, annak életéért küzdő apa, aki végül halálának okozójává válik); *kriminalitása* (ölhet-e a hipnózis és/vagy a hipnotizőr?); *megmagyarázhatatlan* volta (Salamon Ella csodás látomásai, azaz test és lélek elválasztásának bizonyíthatósága); *atipikus* volta (a hipnotizált halála, rendkívüli körülmények egybeesése). Mind közül a legfontosabb talán mégis az ártalmasság lehetett, hiszen ekkoriban a hipnózis *divatos* társadalmi gyakorlatként egyszerre volt laikus rutin⁴ és ragályos betegség (szenvedély)⁵ – mindenféle korlátozás nélkül bárki gyakorolhatta, klinikai hathatósága pedig még korántsem volt kidolgozott.⁶

A hipnózis divatosságának és „cirkuszi produkciós” jellegének illusztrálására elég csak a Kisvárdai Lapok egy korábbi számából idézni:

„Neukomm kútfűró nyomában az iható vizek módjára fakad fel a nem éppen új keletű hypnotizálással való foglalkozásnak divatja is. Így Mándokon, a »hívők« nagyobb számát nem említve, dr. Sziklássy Lajos úr tett érdekes kísérleteket e tárgyban [...] egy több tagból álló társaság előtt egy tizenhat éves leányt merített magnetikus álomba, s azzal a jelen volt szolgabíróné elveszett mellűjét igyekezett megkerestetni

³ KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 501. A szemtanúk elbeszélése közül kiemelkedik Vragassy doktor elbeszélése, lásd: KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 513-514.

⁴ Richard von Krafft-Ebing: „[...] minden országban naponta ezer és ezer laikus kísérletezik a hypnotizálással”, vö. KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 530.

⁵ Neukomm felesége szerint férje egy bizonyos dr. Krause nevű hipnotizőr produkciója után „fertőződött” meg. A „rejtelmes mesterség föltétlen hívévé tette. Férjem Krause második előadására is elment, és azóta folyton csak a hipnózison törte a fejét”. Vö. KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 524. Neukommról a legidősebb lánya pedig ezt nyilatkozta: „[...] a tátinak a hipnózis a vesszőparipája, éppúgy, mint Károly nagybátyám mindig a lelki üdvösségével bíbelődik, Gyula bácsinak meg az amerikai szőlővessző az egyetlen gyönyörűsége.” Vö. KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 524.

⁶ Vö. LAFFERTON Emese, „Halált hozó hipnózis. Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza”, *Korall* 6, 21–22. szám (2005): 46–67.

[...]. Tagadhatatlan, hogy egyes produkciókat, mint például bálba készülés örömei, a fogfájás gyötrelmeit meglepő következetességgel mediáltatta, nem csekély meglepetésére a nagyobb számú »nem hívő« jelen voltak». (*Hypnotizmus Mándokon*. Kisvárdai Lapok, 1894. május 6. 3.)⁷

A „nem éppen új keletű hypnotizálással való foglalkozásnak divatja” az újság szerint a vármegye területén kutakat fúró Neukomm Ferenc verseci vállalkozóhoz kötődik, akiről két évvel korábban már a Nyíregyházi Hírlap is mint sikeres műkedvelő hipnotizőről tudósított. Neukomm Nyírbátorban egy Borsod megyei földbirtokoson végzett sikeres mutatóványokat, melyek után a nézők egyike (nyilván a „nem hívők közül”), összejátszást vélelmezve, párbajra hívta a vállalkozót. (*Hipnotizálás Nyírbátorban*. Nyíregyházi Hírlap, 1892. július 21. 5.) Hogy a becsületsértési ügy szerencsés véget érhetett, azt a lap egy hónappal későbbi tudósítása igazolja, amelyből már arról értesülhettek az olvasók, hogy Neukomm a városi főorvos jelenlétében a nyíregyházi huszárok között végzett sikeres bemutatót:

„Igen érdekes kísérletek történtek a hypnotizmussal kedden este a helybeli nagy kaszányában. Az itt időző Neukomm Ferenc a tisztikar felkérésére dr. Trajtler városi főorvos kíséretében ment ki a laktanyába, hol a tisztikar tagjai közül többen váltak be mint alkalmas médiumok [...], sőt ami annál is érdekesebb, maga a városi főorvos úr is hypnotizált, mégpedig sikeresen. Ugyanazokat a mutatóványokat csinálta meg az általa elaltatott egyéneken, mint maga Neukomm. Mint halljuk, a főorvos úr gyógyítási kísérleteket szándékozik tenni a hypnozissal. Tudvalevő dolog, hogy Krafft-Ebing és sok más kiváló gyógyszer sikeres gyógyításokat eszközöl hypnozissal.”⁸ (*Hypnoticus estély a kaszányában*. Nyíregyházi Hírlap, 1892. október 20. 3.)⁹

Az eset jól illusztrálja a hipnózis egykorú orvostudományi státuszának rögzítettségét és társadalmi gyakorlatát. Hipnotizálni látszólag könnyű;¹⁰ vele a

⁷ KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 500–501.

⁸ A hipnózis orvosi lehetőségeiről egybehangzóak a vélemények: a kórimeret feltárásában lehet haszna, gyógyításra nem alkalmas, bárki lehet hipnotizőr, a szuggesztió nem vezet halálhoz – ez utóbbival vitatkozik Krafft-Ebing, vö. KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 352.

⁹ KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 499–500.

¹⁰ Dr. Oláh Gusztáv az Angyalföldi országos tébolyda igazgatója megbotoztatná az ún. hipnotizőröket, a közönséget pedig felvilágosítaná: „Hipnotizőrök egyáltalán nincsenek, csak hipnotizálható lények vannak, szerencsétlen, idegbeteg teremtesek, akik a legkisebb behatásra egy kóros

laikus értelem számára nehezen magyarázható dolgok művelhetők, melyek egyben szórakoztató produkciók is. Trajtler doktor, a városi főorvos tudós ember, aki maga is megismétli az amatőr Neukomm mutatványait, tétova védekezéséppen a gyógyításban való hasznosítást említi lehetséges folytatásként.

Nagyjából ilyen előzmények és társadalmi megítélés között érkezik Neukomm Ferenc Tuzséra, ahol hipnotizőri ténykedése „magasabb” értelmet nyer: a krónikusan beteg Salamon Ella jobban lesz, mi több, kivételes médiumnak mutatkozik, aki által test és lélek elválasztása nyerhet empirikus igazolást, majd az utolsó szeánszon holtan esik össze. Többféle iránya is lehetne eme ügy bemutató feldolgozásának. A magunk részéről egy karrier „csodálatos” indulására vagyunk kíváncsiak, melynek során egy ismeretlen 16 éves nyíregyházi fiatalember vidékre utazik, hogy onnan íróként és fizetett újságíróként térjen vissza.

A Nyíregyházi Sajtóiroda

De előbb röviden szólnunk kell az előzményekről, amelyek szintén nem mindennapiak. A gimnázium utolsó éveit ekkor szülővárosában, Nyíregyházán töltő ifjú Krúdy (néhány diáktársával) saját újság létrehozásába fog. Az iskolai fogadtatás felbuzdítja, a szűk lokalitás viszont további motivációt szolgáltat, ezért Krúdy saját sajtóirodát alapít, az 1892–1893 között működő *Nyíregyházi Sajtóirodát*. Központi távirati iroda hiányában ekkoriban a lapokat beszervezett állandó levelezők tudósították a fontosabb eseményekről. Krúdyék is elsősorban híreket küldtek a fővárosi lapoknak (Pesti Hírlap, Pesti Napló, Egyetértés stb.) Nyíregyházáról és Szabolcsból. A lapok 5-10 krajcárt fizettek a beküldött hírekért. Ha nem volt hír, akkor a sajtóiroda maga állította elő a szenzációkat. A Pesti Napló 1894. július 3-i számában például a következő hír látott napvilágot a *Nyíregyházi Sajtóiroda* tudósítása nyomán:

„Veszedelem a Tiszán. Nyíregyházáról írja levelezőnk, hogy tegnap reggel Miden borzasztó szerencsétlenség történt. A Tiszán kompon akartak átkelni a vásáros emberek, s mikor már vagy nyolcvan ember szekerekkel, lovakkal a kompon volt, a dühöngő szél elszakította a kötelet és irtózatossuhanással csapta be a nehéz kompot a megáradt Tiszába. Az emberek sorsáról eddig még nem tudnak Nyíregyházán, de azt hiszik, hogy senki sem menekült meg.”

öntudati állapotba jutnak [...]”. „Hipnotizőr azonban a kocsisom is lehetne, mert egy ilyen idegbeteg teremtés a legkisebb okra köros álomba merül, s vakon engedelmeskedik akárkinek”.
Vö. KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 515.

A következő számban az iroda újabb részletekkel szolgált a katasztrófáról:

„Hivatalosan még nem tudják, hogy hány ember pusztult el a habokban, de úgy számítanak, hogy nyolcvan, vagy száz lehet az áldozatok száma. Csak annyi bizonyos, hogy senki nem menekült meg a kompról, s annak a nagy tömeg embernek még hírmondója sem maradt, mind beleveszett a Tiszába. Tokajnál egy holttestet kifogtak a Tiszából.”

A fiktív hírgyártás két nappal később lepleződött le. „Ma kisült – írta az egyik pesti lap –, hogy nemcsak nem történt ilyen tragédia, de nem is létezik Mid nevű falu.” Meglepő, hogy a leleplezés ellenére tovább folyt a fiktív hírek gyártása. *Szerelmi Idyll Nyíregyházán* címmel egy kalandos, revolveres leányszöktetésről szóló fantasztikus történet jelent meg a sajtóiroda tudósítása alapján a Pesti Hírlapban. A Nyíregyházi Hírlap 1894. szeptember 27-i számában a következőket olvashatjuk az esettel kapcsolatban:

„[...] az egész kalandból egy szó sem igaz, az egész nem más, mint egy szenzációban utazó vidéki tudósító stylgyakorlata, melynek csak az a célja, hogy 4, vagy 5 krajcárjával számítva sorát, mennél többet hozzon jeles szerzője konyhájára... A tisztesség, igazság és jó ízlés nevében tiltakoznunk kell a helybeli tudósítók ezen botrányos viselkedése ellen. Tiltakoznunk kell, s egyszersmind kijelentjük, ha még egyszer találkozunk a fővárosi lapok hasábjain a városunkban történekről írt ilyen alaptalan tudósításokkal, nem fogunk habozni nyilvánosságra hozni a beküldők neveit.”

Eme komoly fenyegetést a főkolompos cégalapító ifjú Krúdy Gyula valószínűleg már nem olvashatta. Ugyanis már 25-én éjjel vonatra ült Nyíregyházán, hogy a mintegy 60 km-re lévő Tuzséra utazzon, „igazi” újságíróként szerevezve magának országos hírnevet...¹¹ (Ezek után már csak azon csodálkozhatunk, hogy a Debreceni Ellenőr szigorú főszerkesztője, Gáspár Imre, Krúdy későbbi men-

¹¹ Hogy az „igazi” nem túlzás: Krúdy Tuzséron írt második tudósításába egyenesen bemásolta a főszerkesztőtől kapott újságíró „passepartou”-jának minden adatát. Vö. KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 132. Az itt szereplő dátum alapján gondoljuk azt, hogy Krúdy 1894. szeptember 25-én, a hajnali órákban érkezhetett Tuzséra. Első riportjának önreflektáló, az odautazásra vonatkozó leírását (KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 125.) az ekkor érvényes hivatalos menetrend is megerősíti. Eszerint Krúdy valóban elindulhatott még éjszaka Nyíregyházáról, hogy kora hajnalban odaérjen, mivel a Nyíregyházáról az 1h 10 perckor induló vonat 4h 22 perckor volt Tuzséron. (Lásd: MAGYAR KIRÁLYI ÁLLAMVASÚTAK 1894. *Nyári Hivatalos Menetrendkönyve* 54. *Nyíregyháza–Csap–Ungvár*, 100. oldal).

tora, miképpen is bízhatott meg a Nyíregyházi Sajtóiroda munkatársában, aki Tuzsérrel küldött számára cikkeket...)

Krúdy Gyula riportjai Tuzsérrel

Az ifjú Krúdy saját neve alatt négy riport jelent meg 1894. szeptember 27. és október 9. között a Debreceni Ellenőr hasábjain. Ebből három klasszikus helyszíni riport (*Tuzséri napok*, *A tuzséri tragédia hősei*, *A tuzséri sírnál*), a negyedik egy visszatekintő epilógus (*A tuzséri tragédia. Epilóg*), amelyben a sajtóvisszhangokra is kitér.¹² Mivel nincs tudomásunk arról, hogy Krúdytól vettek volna át riportokat akár hazai, akár külföldi lapok, így cáfolható az a legenda, miszerint az ifjú Krúdy írásai révén kapott volna világhírré eme eset.¹³ Írásai keletkezését megelőzően szinte már minden tudott volt: az ügyet részletesen tárgyalták a lapok, minden szóba jöhető szakértőt megkérdeztek. Krúdy írásaiból ezért nem is derül ki az eseménytörténet, a tudott dolgok bennük nem ismétlődnek. Ha Krúdy motivációját kutatjuk, akkor az esetet leginkább a háborúhoz tudnánk hasonlítani, amikor az ügyesség, a bátorság és a rátermettség gyors előmenetelt biztosít a fiatal katonatiszteknek a ranglétrán. Krúdy Tuzséron válik „hivatalosan” is újságíróvá, hiszen végre dokumentumot kap tevékenységéről. A tragédia résztvevőinek ekkor folyó nyilvános kihallgatása pedig alkalmat szolgáltat arra, hogy – újabb információk szerzése mellett – megrajzolható legyen eme alakok portréja. Krúdy írásai műfaji értelemben oknyomozó, helyszíni riportként értékelhetőek, amelyekben sokkal inkább az eset következményei, a helyszíni környezet, a kihallgatás leírása s leginkább az eset szereplői kerülnek a középpontba. Figyelemre méltóak Krúdy

¹² KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 129–140., illetve: 150–152.

¹³ Feltehetően az utolsó cikket érthette félre Krúdy Zsuzsa és Katona Béla. „A nyíregyházi fiskális és a szép parasztlány elsőszülöttje, 13 esztendősen korától haláláig, hihetetlen termékenységével, bőséggel rótt a lila tintás, apró betűs sorait. Apja irkonc-firkoncnak csúfolja, jogásznak szánja. Csak nagyanyja, Radics Mária méltányolja unokája irodalmi érdeklődését, sikereit. Már gimnazista korában számos vidéki lap munkatársa, s az ország legfiatalabb színkritikusa. Iskolát kerül, hogy a »tuzséri esetről« (hipnotizálás közben meghalt ott egy lány) helyszíni riportokat készítsen, s ezeket még a *The Times* és a *New York Herald* is közli.” Vö. KRÚDY Zsuzsa, „Krúdy Gyula 1878–1933.”, in *Élet és Irodalom*, 1963. május 11. 9. „Salamon Ella tragédiájának híre bejárta a világot. Krúdy riportjait a magyar lapokból a nagy külföldi lapok is átvették. Voltak azonban olyan világlapok is, amelyek közvetlen tudósítást kértek a Nyíregyházi Sajtóirodától.” KATONA Béla, *Krúdy Gyula pályakezdése*, Irodalomtörténeti Füzetek 75. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971), 70. Krúdy anonim szerzőségéről, illetve a fenti állításokról lásd még Bezeczy Gábor véleményét: KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 494. A *Times* Krúdy által is hivatkozott cikke: „The Fatal Hypnotic Case” *The Times* 1894. 09. 22. A Krúdy által szintén hivatkozott *New York Herald* 1894. szeptember 20., 21., 22. lapszámaiban nem találtuk nyomát az esetről szóló tudósításnak.

irodalmi eszközei, későbből jól ismert stílusa, plasztikus hangulati leírásai, pontos megfigyelései, apró jellemrajzai és szellemes ironiája, amelyek révén cikkei kiemelkednek a kortárs publicisztikák közül (nem véletlenül nevezi *novellistának* Krúdyt emiatt Gáspár Imre). De figyelmet érdemelnek az okokat fürkésző kíváncsiság mellett az esetet magyarázó meglátásai is. Az ifjú Krúdy különös és meglepő módon – szinte mindenki mástól eltérően – nem a hipnózisban leli fel a haláleset magyarázó okát, hanem a tudni vágyásban és a helytelen *olvasásban*.

„Becsapódott a hátam mögött a kupé ajtaja, és én tűzzel deklaráltam bensőmben:

– A tragédia színterére...

Mozdulni kezdtek alattunk a kerekek, és víg hajszolással iramodtak neki a végtelen sínparókknak. Hangos köhögéssel kapaszkodott előre a gép. Ezeket a lapos nyíri buckákat úgy hívják, hogy svájci óriás, a gyorsvonatokat pedig kávédarálónak csúfolják ezen a vidéken.

Odakünn leszállott az éjszaka teljes gyászában. [...] egyedül valék a kupében, gyászfátyolt ölte tehát kedélyem, ahogyan illik. [...]

– Tuzsér!

Kiszállottam. A picinyke állomáson volt egy aransapkás férfiú és egy másik férfiú, ki piszkos kék köténnel derekán oltogatta a lámpákat [...] Az aransapkás férfi állomásfőnöknek szólította magát és büszkén szalutált a tovarohanó vonatnak [...]. A kék köténes férfi nem szalutált, sem nem feszítette kezeit zsebébe, mert ő szerény volt, és két hatosért elvezetett a falu elejéig.

Aztán egyszerre benne voltunk valami parkban, hol szabályos karikákban és nyolcszögekben nő a fű meg mindenféle virág. [Lónyay Pálma kastélya] zöldessárga épület, a közepe földszintes, két vége pedig félemelettel van ellátva. Városhelyen talán mindössze jókora lakóháznak mondanák, falun pedig kastélynak hívják és a környezetet udvarnak.”

Krúdy szeretne bejutni a kastély urához, de elutasítják, amin elképed, s némi képp meg is sértődik.

„Itt gyűlölnek az újságírókat [...]. Ostoba parasztnép lakik erre, kik tobzódnak a piszokban és szennyben, az uraság kezét bizony nem lehet észrevenni sehol.” Később átutazik a szomszédos Mándokra, amelynek fogadója a tarkabarka riporterhadak főhadiszállása, ahol a helyi postamester átkozza az elektromosság feltalálóját, mivel hajnalokba tartóan neki

kell a rengeteg riportot távirón lekopognia. Mándokon székel az ügyet vizsgáló bizottság is, „kicsiny kabriolettel” kocsiznak át a tuzséri kastélyba, „hol néma megadással fogadja őket a lesújtott apa, és a most is hívő hipnotizőr mogorva arccal”. Akik, „ha feljő a hold és hűvös szellő karikázik végig a tuzséri rónán, egymás karjába kapaszkodva zárandoznak ki a halott kedves sírjához [...], a bokrok között pedig gyöngye neszelés támad, és egy cinikus riporter bukkan elő a levelek közül...”.

A tragédia hősei

Mialatt az ifjú Krúdy a levelek közül figyeli a két férfiút, s mielőtt a kihallgatás során, immár napvilágnál jobban szemügyre vehetné őket, érdemes röviden bemutatni az ügy többi érintettjét is. A tuzséri birtok ura, *ifj. gróf Lónyay Menyhért* a szomszédos Mándokról hozott feleséget kastélyába, gróf *Forgách Margitot*. Első három gyermekük még az ötéves kort sem érte meg, utolsó gyermekük, *Lónyay Pálma* 1880-ban születik meg. A gróf négy évvel később, 35 éves korában, Abbáziában, agyrázkódásban meghal. Felesége újra férjhez megy, *Alapi Salamon Tódorhoz*, aki magával hozza házasságába lányát, az 1872-ben született *Salamon Ellát* is. (Salamon Tódor 1899-ben hal meg Tuzséron, felesége sokáig él még özvegyen a tuzséri kastélyban Pálma lányával és családjával. Lónyay Pálmát 1901. június 8-án veszi feleségül Odescalchi Jenő Zoárd.¹⁴) Salamon Ellánál már 15 évesen súlyos agybetegséget prognosztizálnak. Fejfájásai és görcsei miatt állapota kritikus, gyógyítására irányuló minden orvosi beavatkozás eredménytelen marad. Kínjait egyedül *Neukomm Ferenc* verseci (Dél-Bánság) vállalkozó tudja csillapítani. A csak németül beszélő Neukomm artézi kutakat fúr, az ő vezetésével készültek Nyíregyházán és a vármegyében az első mélyfúrású szivattyús kutak. Hobbija a hipnózis. Neukomm azonban – ahogyan arról Salamon Tódor, a reményt visszanyerő édesapa beszámol – nem csak cirkuszi produkciókra volt képes. Salamon Ellában ritka és kivételes médiumra találva „be akarta bizonyítani a lélek mindentudását és nagyságát s a testtől való elválaszthatóságát”.¹⁵

Igen fontosak tehát a motivációk mindhárom főszereplőnél. Salamon Tódor feltehetően nem divatból, hanem azért válik a hipnózis hívévé, mert lehetőséget lát benne halálosan beteg lánya gyógyulására. Neukomm Ferenc Ellában találja meg a régóta keresett médiumot, akivel bizonyíthatja az őt leginkább foglalkoz-

¹⁴ RÉVÉSZ Éva, *Fejezetek Tuzsér község történetéből és néprajzából*. (szakdolgozat) (Sárospatak: Kazinczy Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, 1996).

¹⁵ KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 504.

tató dolgot: test és lélek elválaszthatóságát. Salamon Ella pedig büszke kivételes médium voltára. Eme motivációkat az ifjú Krúdy jó érzékkel ragadja meg, allegorikus figurákká alakítva a főszereplőket elbeszéléseiben.

Neukomm Ferenc így valóságos *apostol* lesz Krúdy portréja alapján, aki szenvedélyesen hisz a hipnózisban, tolmács által fordított beszéde közben „szemeiből rejtélyes fény” gyullad ki, úgy beszél, „mint egy apostol, mint egy misszionárius, ki emberevő, kegyetlen vadak közé kerülve az életét véli a hitre térítés által megmenteni”.

„Lelkesedten, pátosszal beszélt Neukomm tudományáról. Szinte szónokolt, az ígét hirdette. Gúnyolta az orvosokat és egyéb ilyen tudományos népséget, ki nem tudott hinni, csak amit meg tud fogni, de mámoros szemekkel nem lesz szerelmes a csillagokba vagy talán még azoknál is tovább.

Szürkülő, hosszú barna szakálla libegett a gyors beszéd közben, szeméről leesett a csíptető, hullámos nagy haja összekuszáltnan esett homlokába, és ő beszélt tovább hívón, önfeledten...

A vizsgálóbíró pedig csendesen mindössze annyit sugott az ügyész fülébe:

– Óh, mily nagy poseur!

Salamon Tódor a magyart alig beszélő *gentleman*, a kastélya termeiben bolyongó megtört király: nincs benne semmi romantika, eléggé földhöz ragadt, egy dolog érdekli: a lánya egészsége, gyógyulása. Egyedül emiatt karolja fel „a világfelforgató hatalmat”, a hipnózist.

Salamon Tódor negyvenöt-ötven éves ember, magas, kövér termetű, ritkuló fővel.

[...] A magyar nyelvet nem egészen korrektül beszéli, kissé szépeességi akcentussal [...]. Szürke, kopott szemei vannak, melyekről eszembe jutott Gárdonyi hasonlata a nadrággomb és az ő szeme között. Ajkait gögösen kitolja előre. Átlag művelt ember [...], jól lő, vív, lovagol, szereti a sportot [...]. Perfect gentleman.

[...] Salamon Tódor gyűlöl bennünket, a közvélemény munkásait, hírlapírókat, de mi nem tudunk rá ezért haragudni, de azért mi méltányolni tudjuk az ő végtelen fájdalmat, az ő kétségbeesésére pedig írt csepegtetünk tollunkból, midőn önvádtól mardosva, fájdalommal s bánattal jár-kelel kastély termeiben, nem tudván nyugtot találni éjjel párnáin, és vezekleni hajtja a mardosó önvád [...] megtört, összeesett ez a büszke ember, e gögös oligarcha, vagy talán jobban mondva demagóg!

Gyűlölik mindenfelé a környéken [...]. Rettenetesen hajt. A lovaról szakad a tajték, habban úsznak, és ő üti őket szakadásig ostorával. Nyíregyháza három óra járás ide vonaton, ő fogadásból három óra negyvenöt perc alatt hajtattott az országúton be a megye székháza elé.”

Az ügy „koronatanúja”, Ella kapja a legnagyobb figyelmet. Őt a nagyközönség leginkább apja beszámolójából ismerheti. Alapi Salamon Tódor a Pesti Naplónak küldte meg a leányával történt hipnotikus esetek hiteles beszámolóját, s a lap 1894 áprilisában közölte is írását (majd, a halálesetet követően, szeptember 19-én ismét közreadta azt).¹⁶ A tragikus szeptember 14-i szeánszot megelőző eseményeket, Neukomm tuzséri tevékenységének részleteit, Ella médiumként véghezvitt cselekedeteit innét bárki megismerhette. Neukomm a már ismert ko-reográfiáknak megfelelően, kisebb-nagyobb társaság előtt produkáltatta Ellát és egy másik kisasszonyt, Ott Paulát. Elfelejtették az anyanyelvüket, nem tudtak háromnál tovább számolni, egyik sem bírt felemelni egy kávéskanalat az asztalról. Az édesapa szerint mindez „a két médium egészségére a legjobb hatással volt”: Paulának elmúlt az idült gyomorkatarrusa, Ella pedig megszabadult a főfájástól. Ezen túlmenően Ella képes volt hipnózis alatt eltűnt tárgyat fellelni, méghozzá Forgách Elza grófnő brooch-tűjét, mi több, nem sokkal később egy esti szeánszon, Mándokon (éppen egy eltűnt órát kerestettek Ellával) a fiatal lány hirtelen felsikított, majd részletesen előadta, ahogyan jelen időben egy tolvaj éppen belopózik a tuzséri kastélyba, s ott fosztogat. A vendégeskedésből hazahajtató család konstataulta a lopást (családi ezüst tűnt el), a másnap kiérkező csendőröknek viszont Ella már nem volt hajlandó elárulni a lopott holmi hollétét, holott állítólag tudta azt. Mindezt szociális szempontokkal indokolta: nem kívánta leleplezni a szegény, kolduló tolvajt.

Az igazán meglepő esetek azonban csak eztán következtek. Ella „csodatételei” közül a legkirívóbb az volt, amikor hipnotikus álmában megadta annak a két vadorzónak a személyleírását és rejtékhelyét, akiket Somogy megye egész csendőrsége addig hasztalanul keresett. Kund Béla orvul meggyilkolt vadász gyilkosait a somogyi csendőrök Ella látomása alapján nemsokára elfogták, s a vadorzók nem tagadták tettüket.

Az ifjú Krúdy előadásában Ella nem különleges médiumként, hanem *a tuzséri kastély tündéréként* jelenik meg. Krúdy, a halál okait fürkészve, a boncjegyzőkönyv alapján előbb azt mutatja meg, amire tulajdonképpen mindenki kíváncsi: Ella *agyát* (a fiatal nőt egyszer exhumálták, és kétszer boncolták). Leírása meglehetősen morbid és bizarr:

¹⁶ Lásd: KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 502–510.

„Szeretnék orvos lenni, a kórbonctannak tudója, hogy megérthetném azt a rendkívüli hatást, melyet a hipnózis idézhetett elő, tönkroncsolva egy fiatal lány agyát, képtelenné téve őt minden egyébre, éltetőjévé téve neki a hipnózt, mely nélkül talán még hamarabb elpusztult volna. [...] életem adták a boncjegyzőkönyv adatait, módomban volt azokat elolvasni, de mily rettentően leverő az egy ambiciózus fiatalemberre, mikor tudni szeretne, és nem tudhat. Ott olvastam: az agynak egyik oldala vastagabb volt, az orvosok azt mondták rá, hogy a rossz fekvésétől van a hullának, de mást írtak be a jegyzőkönyvekbe. Apró darabjaira metélték az agyvelőt, hegyes lancettákkal turkáltak ebben a kocsonyanemű anyagban, mondhatnám parányira bontották azt, és aztán éppen nem sokkal többet tudtak meg ők, mint én, egy laikus, aki éppen abban különbözik többi dr. nélküli kartársától, hogy egynehány boncolásnál már jelen volt, és az ebédnél nyelvcsettentéssel fogadja a puha beefsteaket, ha eléggé összetapogatott már egy csomó emberi gyomrot.”

Majd Ellából szinte mesebeli alakot formál a falubeliek szóbeli közlései alapján: „Gyakran sétálgatott a nép gyermekei között, jó szívről meséket regél a nép, sok helyen, minden kis parasztviskóban megsiratták, megkönnyezték a tuzséri kastély tündérét. Nem volt valami rendkívüli szépség, csak kedves volt, gyakran azonban ingerlékeny, indulatos, könnyen haragra lobbanó...”. Portréjában az a legmeglepőbb, hogy Salamon Ella halálának okait kutatva az ifjú Krúdy többször s egyértelműen *a tudni vágyást és az olvasást* nevezi meg a halál okaként – s nem a hipnózt (habár némi következtelenséget felfedezhetünk – lásd az előző idézetben a hipnózis agyat tönkroncsoló hatásáról). Krúdy szerint Salamon Ella nőként sokat, de nem fiatal lányoknak való könyveket olvasott:

„Salamon Ella már azelőtt nagy izgalommal olvasta atyja könyvtárának kincseit, a nagy francia enciklopédisták munkáit, különösen Rousseau-t, az újak közül Flammarion Kamill volt kedvenc írója. Majdnem könyv nélkül tudta az *Urániát*...

Hogy is mondja Suderman?

– Ne vágyjunk a csillagokra!

Salamon Ella a csillagokra vágyott, nagyon okos szeretett volna lenni, felül akart minden emberi elmén kerekedni, felhői régiókban utazott, mikor a földön járt és bukdácsolt a göröngyeiben. [Miért kellett meghalnia 22 évesen? – teszi fel a kérdést a 16 éves Krúdy.]

Miért?

Mert nő volt és tudni akart!

Most már tud mindent!”

Salamon Ella kamaszkorától súlyos beteg, nyilvánvalóan vágyik a gyógyulásra, keresi betegségének okait – a világ tudományos megismerése, így talán betegségének okai és talán a halál utáni világ képzeleteire való válaszok is fellelhetőek az olvasmányok alapján. Ella a felvilágosodás híve, tudományos alapon kíván állni, de Flammarion olvasása elragadja. „Flammarion Camille rendkívül nagy érdekű dolgokat ír nekünk – mondja az ifjú Krúdy –, de nem fiatal leányoknak.”¹⁷

Flammarion Kamill,

akinek olvasása Krúdy szerint nem fiatal leányoknak való, s aki Ella halálát okozta, francia csillagász volt. Az egykorú *Pallas Nagylexikon* szerint 1842-ben született Montigny-le Roiban (és 1925-ben hal meg).

„Eleinte (1858-ig) teológiát tanult Langresban és Párizsban, később azonban az asztronomiára adta magát és a párisi obszervatoriumon dolgozott, majd a »Bureau de longitudes«-nél. 1865-ben a »Cosmos«, majd a »Siccle« szerkesztőségébe lépett mint munkatárs és szélesebb körben ismertté vált csillagászati cikkei és előadásai révén. 1868-ban többször felszállt léghajón tudományos célból; mint a havrei tengerészeti kiállítás tudományos osztályának elnöke sokat tett, hogy csillagászati tanulmányok iránt minél szélesebb körben érdeklődjenek. [Főbb munkáinak felsorolása után ezt írja a lexikon:] *F. tagadhatatlanul érdemesen dolgozik az asztronómiai ismeretek terjesztése érdekében; nem idegenkedik azonban némi spiritizista és hasonló irányú felfogástól; a bolygók és első sorban a Mars lakottságának buzgó előharcosa; ennek a kérdésnek valláserkölcsei problémákkal való összekapcsolásából támadt Uranie c. műve. F. Juvisyben obszervatoriumot tart fenn és ott dolgozik asztrofizikai irányban. F. munkái nálunk meglehetősen ismeretesek. Sok apró*

¹⁷ KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 139.

közlemény jelent meg tőle lapjainkban is; Népszerű csillagásztanát Hoitsy Pál fordította le (Budapest, 1882); *Uránia*-ja két kiadásban is megjelent magyarul (Budapest, 1890); *Utazás az égben* című munkája (Magyar Génius 1893) Huszár Vilmos fordításában jelent meg. Feleki József Csillagászati olvasmányok címmel (Bpest, 1894) adott ki egy kötetet műveiből. Legujabban megjelent munkáját pedig: *A világ vége* címűt Kenedi Géza fordította le (Budapest, 1894)."

Nicolas Camille Flammarion tehát korának ismert és elismert csillagásza volt, ő alapította meg a Francia Csillagászati Társaságot, 1878-ban megjelent kettős-csillag katalógusa a maga korában alapvető munkának számított. Számos nagyszerű csillagászati, légkörtani és geofizikai ismeretterjesztő munkát írt, generációk nőttek fel népszerű csillagászati könyvein, amelyeket számos nyelvre lefordítottak. Sok állítása másrészt mára már a fantasztikum világába tartozik (nem véletlen, hogy írt sci-fit is). Úgy vélte, hogy a Mars bolygó vörös színét a rajta lévő növényzetnek lehet tulajdonítani, hogy felületét csatornák hálózák be, hogy lakói egy sokkal fejlettebb civilizációhoz tartoznak, hogy a marslakók már többször is megpróbálták felvenni a kapcsolatot a földlakókkal, hogy a Jupiteren légnemű halmazállapotú lények élnek, hogy valamennyi égitestnek az a rendeltetése, hogy értelmes lények lakóhelyeül szolgáljon. Flammariont a pszichikai jelenségek is izgatták. Azt gondolta, hogy a szellemvilág rejtélyeit kizárólag tudományos módszerekkel lehet megfejtani, mert a vallási megközelítés valamennyi formája illúzió. Ella „majdnem könyv nélkül tudta” Flammarion népszerű *Uránia* című regényét, amelyet magyarul is olvashatott. Az *Uránia* második része egy ragyogóan tehetséges francia tudós és egy norvég lány egzaltált szerelmének a történetét mondja el, sok önéletrajzi elemmel. Georges és Iklea egy léghajón emelkednek a felhők fölé, hogy az északi fény jelenségét tanulmányozzák. A ballon azonban műszaki hiba miatt lezuhan, és mindketten életüket veszítik.

Salamon Ella a szellemvilág rejtélyeiről olvas. Nem hisz a vallási magyarázatokban. A felvilágosodás (Rousseau és Montesquieu) híve, és Flammarion után úgy gondolja, hogy a szellemvilág rejtélyei tudományosan magyarázhatóak. Neukomm vele végzett hipnózisai a test és lélek elválaszthatóságát bizonyítják számára. Krúdy tehát úgy véli, ha egy fiatal, művelt, de eleve érzékeny nő főgékonnyá válik a spiritizmus tudományos vizsgálhatóságára, amit Flammarion képviselt, az tragédiához vezet. Salamon Ella szűz volt, profán emberi dolgokkal nemigen foglalkozott. Sokat olvasott és álmodozott. A csillagokba vágyott és azon is túl, korának elismert tudományos módszerei alapján. Aztán 1894 tavaszán, írja Krúdy, „előjött valamerről Neukomm. Egymásra talált a két szerencsétlen.” (Akárcsak a szintén szerencsétlen végű Flammarion hősök a léghajón.) „Salamon Ella beteg volt, sokat szenvedett a fejére. Neukomm gyógyította, és az apa nem

volt kíváncsi semmiféle diplomára. A szerencse kedvezett Neukommmnak, médi-uma jobban lett, de megváltozott teljesen...” Ella elé kilép az olvasmányokból egy valóságos Flammarion, egy igazi apostol, a tuzséri kastély tündére pedig a tudományos megismerés hősnőjévé változik. A „mindenható hipnózis, mely képes arra, hogy a lelket elválassa a testtől”, valóságos szenvedélyévé válik: mindez egyszerre gyógyítja a krónikus főfájásból, és romantikus hősnővé teszi, aki képes a világok közötti utazásra. (Különösen egybevág ezzel Jósa András, megyei főorvos szakvéleménye, miszerint „Salamon Ella, aki a legnagyobb fokú idegességben szenvedett, nagymértékben hiú volt arra, hogy ő milyen kitűnő médium. [...] követelte, hogy produkáltassa magát a hipnotikus médium szerepében”).¹⁸

Addig a végzetes estéig (amely egyébként bármikor bekövetkezhetett volna) mindenki boldog: a gentleman végre megmentette egyetlen gyermekét, a próféta ügye nagy és reprezentatív nyilvánosságot kapott, a kastély tündére pedig végre szerelmes. Aztán Ella teste és lelke végleg elválnak egymástól. A református temető fakesztjét böngészve az ifjú Krúdy pedig azon töpreng, hogy:

„Miért kellett így történni?
Miért? Nem tudja senki, senki. Sem a vizsgálóbíró, sem az orvosok, senki!...
De talán mégis?
Valahol vagyon mondvá, hogy nőnek felesleges – tudni.
És ő tudni akart.
A tudomány nagy bosszúálló!”¹⁹

Epilógus

A hatósági vizsgálatok eredményeképpen megállapítást nyert, hogy Salamon Ella tünetei alapján feltehetően hisztero-epilepsziában szenvedett, agyödémában halt meg, nem a hipnózis okozta a halálát, de a körülmények elősegítették annak hirtelen lefolyását. Az eset után nem ítélték el senkit gondatlanságért, az apa nem emeltetett vádat, nem történt bűncselekmény. Az esetet követően a belügyminiszter még 1894-ben rendeletileg mind a laikus, mind a klinikai hipnózis gyakorlását betiltja Magyarországon ennek ellenére a hipnózis titkos összejöveteleken továbbra is virágzott. Ella „csodatételeire” racionálisan továbbra sincs magyarázat.

¹⁸ KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 534.

¹⁹ KRÚDY, *Publicisztikai írások*, 139–140.

Szabó Magda Kölcséyt olvas: Megjegyzések Szabó Magda filológusi ars poeticájához

„Minden esszémet szeretem, de a kedvencem
A csekei monológ.”
Szabó Magda

Szabó Magda elsősorban íróként közismert és népszerű: irodalomtörténész, filológusi munkássága, tanulmányai és esszéi regényeihez képest kevesebb figyelmet kaptak az eddigi recepcióban. Holott, ahogyan Kabdebó Lóránt fogalmaz, Szabó Magda a szépirodalom mellett az irodalomtörténet-írás műfajában is maradandót alkotott, „lélektani, pszicholingvisztikai” olvasatainak jelentősége elsősorban abban ragadható meg, hogy vizsgálatának alanyait „kiszabadítja” a kanonikus értelmezésekből.¹ Szabó Magda életében megjelent három, esszéket és tanulmányokat tartalmazó kötete,² illetve a Vörösmarty-monográfiája³ arról mindenképpen tanúskodik, hogy az életműben komoly szerepet játszik az irodalom, és tegyük hozzá: elsősorban a magyar irodalom történetével való foglalkozás. Hogy ennek milyen és mekkora hatása és jelentősége volt vagy van, nos, ennek áttekintésére, felmérésére, az irodalomtörténész munkásság recepciójának vizsgálatára – így Kabdebó Lóránt véleményének megítélésére – nem vállalkozom. A következőkben csupán az 1999-ben megjelent, esszéket, tanulmányokat tartalmazó negyedik és egyben utolsó⁴ kötetével, annak is csak egyetlen, habár címadó szövegével, *A csekei monológ*gal szeretnék foglalkozni. Két dolog miatt teszem ezt. Az első egyszerűen csak annyi, hogy elmondása szerint Szabó Magda ezt tekintette a „kedvencének”. A másik pedig az, hogy abban a szerencsés helyzetben

¹ „A lepke logikája címmel foglalta kötetbe azt a tanulmányorozatot, amely kiszabadítja Vörösmarty költői világát mind a nép-nemzeti konzervatív, mind a marxista szociologizáló értelmezésből. Babits és Szerb Antal Vörösmarty poétikáját és filozófiáját a modernség horizontján magyarázta, de egyfajta lélektani, pszicholingvisztikai felszabadítása ennek a költészetnek mindmáig váratott magára. Szabó Magda nem a nemzeti költőt és nem a társadalmi igazság bajnokát kérdőjelezi meg – mást tesz: a költőt kiszabadítja abból a szerepből, amelyet kortársai rákényszerítettek, utókora pedig így-úgy szentesített.” KABDEBÓ LÓRÁNT, „Szabó Magda, az író és irodalomtörténész”, *Irodalomtörténet* 28 (78), 3. szám (1997): 335–343: 343.

² SZABÓ MAGDA, *Kívül a körön* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980); SZABÓ MAGDA, *A félistenek szomorúsága* (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1992); SZABÓ MAGDA, *A csekei monológ* (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1999).

³ SZABÓ MAGDA, *A lepke logikája* (Budapest: Argumentum Könyvkiadó, 1996).

⁴ Ha nem számítjuk ide a SZABÓ MAGDA, *Merszi, Moszjő*. Publicisztikai írások (Budapest: Európa Könyvkiadó, 2000) című kötetet.

vagyunk, hogy Szabó Magda afféle használati utasítást adott *A csekei monológ*-hoz: a kötethez írt fülszövege *irodalomtörténeti ars poeticának* is tekinthető, amely nemcsak a monológ olvasásába nyújt bevezetést, de bepillantást enged „értelmezői műhelyébe” is.⁵ Különlegességét az adja ennek a rövid, önállóan fel nem lelhető kis kommentárnak, hogy a mintaszerzői stratégia részeként reflektálttá teszi összetett elbeszélői szerepeit: a fülszövegben ugyanis a bölcseész, a filológus, az *irodalomtörténész* mellett az író Szabó Magda is megszólal, együtt, egyszerre működtetve ezeket. Előfeltevésként tekintünk tehát úgy a fülszövegre, mint a szöveghez kapcsolt használati utasításra – amolyan olvasási ajánlásként (amit aztán vagy megfogadunk, vagy nem stb.).

Szabó Magda saját szándékait illetően, hogy miért is írt irodalomtörténeti esszét, világosan fogalmaz: „a hajdani vers vagy alkotó friss elemzése [...] – gondos vizsgálata annak érdekében történt – írja –, hátha más írói arckép fordul korunk felé”. A bölcseész, a filológus, a tanár, az *irodalomtörténész* pozíciójából megszólaló, ennek megfelelő műfajokat és megszólalási módokat választó Szabó Magda kinyilvánított célja a klasszikusok elemző újraolvasása, „a sztereotippá mitizált iskolai anyag” újra olvashatóvá tétele a kortárs olvasó számára. Mindez lényegében egybecseng Kabdebó Lóránt meglátásával: Szabó Magda „kiszabadítani” igyekszik kedvenceit a „klasszikussá dermedtségéből”.⁶ A fülszöveg kijelentései alapján a továbbiakban néhány megjegyzést szeretnék fűzni Szabó Magda *irodalomtörténeti*, *filológusi* karakteréhez, *motivációi*hoz és *előfeltevései*hez, *tudományos szocializációjához* és persze *magához* az említett címadó íráshoz mint a Szabó Magda-féle értelmező-újrairó írói-filológusi tevékenység sajátos esetéhez.

Kezdjük mindjárt azzal a megállapítással, hogy a fülszöveg három lényeges kijelentést és két intenciót (azaz bizonyos szándékokat, célokat) tartalmaz. Ezek a következők:

1. az író másképpen olvas, mint az olvasó – hiszen ő maga is alkotó;
2. egy-egy mű belső üzenetének feltárása – nyomozómunka, a szöveg értelmezése;
3. az egyetem *irodalomtörténésznek* nevelt, lelkes *filosznak* – csak úgy állítottam fel a megszokottól eltérő tételt, ha *filológiai* tekintetben is tudtam állításomat igazolni;
4. ha van az írónak *irodalmi szerelmi élete*, az elemzéseiből kiderül;
5. megpróbáltam rekonstruálni, mi járhatott az eszében [Kölcseynek] a ha-

⁵ SZABÓ, „*A csekei monológ*”, [Fülszöveg]. Teljes szövegtét lásd a Függelékben.

⁶ Italo CALVINO, „Miért olvassuk a klasszikusokat”, ford. SZÉNÁSI Ferenc, *Holmi* 6, 9. szám (1994): 1290–1294.

lott Berzsenyi akadémiai búcsúztatása idején – a szöveget ő írta, de más olvasta fel, ő nem mozdult el akkor már Csekéről, ahol lakott.

Ezek alapján a következő kérdések fogalmazódnak meg, némiképp differenciálva is a tanulmány főcímét (Szabó Magda Kölcséyt olvas): 1. Hogyan olvas (másképpen) az író (Szabó Magda)? 2. Hogyan olvas a (lelkes) filológus (Szabó Magda)? 3. Van-e szerelmi élete (amolyan irodalmi) az író Szabó Magdának? 4. Ki olvassa Kölcséyt? Hogyan lehet rekonstruálni (*újraalkotni*) olyasvalamit, ami lehet, nem is létezett? (Nyilván ez a leginkább problémás.)

Hogyan olvas egy író?

„Az író másképpen olvas, mint az olvasó [...] hiszen ő maga is alkotó.”

Olvashat-e egy író másképpen, mint egy nem író olvasó? Szabó Magda szerint igen, és ebben nincs semmi meglepő, mivel az író maga is rendelkezik az írás tapasztalatával, „mögé lát” az olvasott szövegnek, „szakmabeliként” tudja, mi, miért és hogyan történik egy szövegben: „tudja, hogyan jött létre a kezében tartott mű, nemcsak a szöveg színét érti meg, a visszáját is, a motívumokat s azok megvalósítását”. Tegyük hangsúlyossá azért ebben a kijelentésben azt, hogy az író nem jobban vagy rosszabbul, hanem *másképpen* olvas.⁷ De tudjuk-e valahogyan definiálni ezt az írói másképpen olvasást?

Kétségtelen, hogy mindig érdekes és tanulságos, amikor egy szakmabeli egy másik szakmabeli munkájáról beszél. Egyik kedvenc tematikus tévés sorozatom az Autókereskedők (Wheeler Dealers). Ebben a műsorban a profi szerelők, Mike és Edd régi, használt autókát vásárolnak, szakszerűen és ízlésesen felújítják azokat, majd némi profittal eladják boldog laikusoknak. Mivel magam nem értek az autókhoz, és rettegek attól, ha a sajátomban bármi is meghibásodik, csodálattal figyelem a műsor szakmabeli, szakértő szerelőit, ahogyan egyszerű megoldásokkal végzetesnek tűnő problémákat oldanak meg. Egyszer megkérdeztem erről egy profi autószerelő ismerősemet, mi a véleménye a műsorról, de csak legyintett.

Kétségtelenül többen vannak azok a laikus olvasók, akik nem rendelkeznek gyakorlati tapasztalatokkal, sohasem írtak még regényt például, vagy mint jómagam, fogalmam sincs a karburátor funkciójáról, annak szét- vagy összeszereléséről. A fűlészövegben Szabó Magda saját olvasásáról, az olvasásról mint tevékenységről, annak funkciójáról és módjáról ezt írja:

⁷ Legeza Ilona némiképp ennek félreértésével indítja könyvismertetését, miszerint egy író nem szorul „tudományos mankókra”, vö. LEGEZA Ilona, „A csekei monológ”, Online: <http://legeza.oszk.hu/sendpage.php?rec=li2797> (Letöltve: 2018. július 20.)

„Egész életemben olvastam, a könyv volt betegség idején az orvosság, az üldöztetéskor, irodalompolitikai hajótörésben mentőcsolnak, a béke ritka óráiban gyönyörűség. Minden érdekelt, ami betű, hogyne érdekelt volna egy-egy mű belső üzenetének feltárása, a nyomozómunka, amelyet a szerző megkérdezése nélkül pusztán az elébe került szöveg értelmezésével meg kell találnia.”

Eme kijelentésben egyrészt az olvasó ember (Homo Legens) ama archetípusára ismerhetünk, aki számára az olvasás elsősorban terápia (megóv és élvezetet nyújt). Az említett „nyomozómunka” alapján másrészt egy olyan olvasót és olvasásmódot is felismerhetünk, amely az olvasásra mint *hermeneutikai megértésre* vonatkozik. A szövegben elrejtett értelem megtalálására irányuló hermeneutikai tevékenység az „üzenet” feltárását a „szerző megkérdezése”, azaz a szerzői életrajz bevonása nélkül, a pusztán a szövegre hagyatkozó, szövegértelmező olvasást jelenti. A végső soron laikus olvasó (mint a szöveg használója) mellett megjelenik tehát a professzionális olvasó (mint aki reflektál is a szövegre) egyik archetípusa is, akinek az olvasás lényegében egyfajta „munka” is, amely olvasatot, értelmezést eredményez. Kérdés, hogy az írói másképpen olvasás a laikus olvasók mellett miképpen vonatkozik a professzionális olvasókra. A kidolgozott olvasatokat (értelmezéseket) jellemzően a professzionális olvasók (a kritikus, a filológus, az irodalomtörténész stb.) hozzák létre, jellemző műfajuk a tanulmány mint az interpretáció, vagyis az olvasás és az olvasat megtestesülése. Egy író is lehet professzionális olvasó, mint bárki más, de kidolgozott olvasatainak csakúgy ki kell állniuk a tudományos közösség megítélését, megfelelő a szabályoknak, a tudományos diskurzusok elvárásainak, mint bárki más esetében. *A csekei monológ* pro forma aligha illeszthető be a professzionális olvasatok kanonikus műfajai közé.

Az olvasást tekinthetjük ugyanakkor egyfajta alkotó újraírásnak – *dekonstrukciós gyakorlatnak* is. Ez esetben az írott értelmezést átírásként, beleírásként látjuk, a létrejött szöveget pedig valamiféle parafrázisnak. Az írói másképpen olvasás mint kidolgozott olvasat leginkább talán ebben az alkotó újraírásban ragadható meg. Szabó Magda írását *esszének* nevezi, amely műfaj a maga tág határai közé az alkotó újraírást is képes befogadni. *A csekei monológ* a professzionális olvasat létrehozásakor irodalmi eszközöket alkalmazva (monológ) parafrazeálja a Kölcsey–Berzsenyi ügyet, egyfajta újraírást hajtva végre.

Egyszerű volna azt mondanunk, hogy *A csekei monológ* az írott, de el nem mondott Kölcsey-émlékbeszéd parafrázisa (‘másképpen mondása’) az által, hogy az emlékbeszéddel egy időpillanatban egy másik beszéd is van, de itt másról van szó. A monológ nem másképpen mondja ugyanazt, nem ugyanarról beszél más-

képpen, hanem mást és másképpen mond. Az egyidejű két beszéd az elmondható és az el nem mondható különbségét is figurálja, miközben mindkettő elmondódik, mindkettő igaz, egymással nem helyettesíthetők. Szabó Magda parafrázisa lényegében (mint az újraírásban testet öltő értelmező olvasás) egy parafrázist (emlékbeszéd) parafrazeál (a monológot). Az íróként való olvasás komparatív jellegű tapasztalaton nyugszik, mássága egy dekonstrukciós gyakorlatban, a hermeneutikai belátások posztmodern írói megfelelőjében, a kettős parafrázisban (Paul de Man) mint az újraalkotásban/újraírásban ragadható meg. Ez nyit utat a dekonstruálódó írás-olvasásnak, ami szerint viszont csak olvasások/félreolvasások/nemolvasások lehetségesek, amint azt a Kölcsény emlékbeszédét felolvasó Helmeczi Mihály esete is mutatja:

„Helmeczi érzelmes lesz, nyilván reszkető kézzel lapoz majd és játszik a hangjával [...]. Vajon hol tart, melyik soromnál? Természetből fogva teátrális, ezt sose szerettem, ő annál inkább. Ha illenék, rózsából füzért tenne a fejére, cipruságot lengetne, s dalolgatna: gyász, gyász, gyász. Helmeczi ilyen, a bánattól fulladozni fog, nem érti, minél merevebb és fagyosabb, mint szónok, annál forróbb lesz a közönsége. Az én szövegemet olvassa, nem lehet oka lámpalázra.”

Szabó Magda, a filológus

„Az egyetem irodalomtörténésznek nevelt, lelkes filoszna. [...] csak úgy állítottam fel a megszokottól eltérő tételt az irodalmi értékelések között, ha filológiai tekintetben is tudtam állításomat igazolni.”

Szabó Magda 1935 és 1940 között tanult a debreceni Tisza István Tudományegyetemen, magyar–latin (klasszika-filológia) szakon végzett. Klasszika-filológiából írt *A római szépségápolás* című szakdolgozatát doktori értekezésként is megvédte. Témavezetője *Darkó Jenő* volt, a bírálók dr. Varga László megbízott szakelőadó és dr. Csűry Bálint nyugalmazott rendes egyetemi tanár voltak. Disszertációja 1940-ben önálló kiadvánnyként nyomtatásban is megjelent, az ekkor elhunyt témavezető, *Darkó Jenő* (1880–1940) emlékének ajánlva.⁸

Eme teljesítmény megítéléséhez jó tudni azt, hogy a debreceni egyetemen 1914 és 1949 között összesen 3403 bölcsész dolgozat született: 143 pályamű, 2750 tanári szakdolgozat és 510 doktori értekezés. Ez utóbbiból 46 volt művészeti témájú, a doktori értekezések mindössze 1%-a. Latin nyelv és irodalomból 4 darab tanári szakdolgozat készült, magyar irodalomból hetet írtak ez időszakban

⁸ Vö. és lásd: SZABÓ Magda, *A római szépségápolás* (Debrecen: Beke Zoltán könyv- és lapkiadó vállalata, Baltazár Dezső-u. 9, 1940). Online: <http://oszkdk.oszk.hu/storage/00/00/34/43/dd/1/dmek013065.pdf> (Letöltve: 2018. július 20.)

– a bíráló tanár minden esetben Pap Károly volt. A latin nyelv és irodalom tárgy érdekessége, hogy a Darkó-jelölt hallgató Szabó Magda a tanári szakdolgozatát doktori értekezésként is megvédte. Rajta kívül senki nem doktorált művészeti témával ebben a tárgykörben.⁹ Ez a fotó 1940. május 4-én készült a doktori avatáskor a debreceni egyetem díszterme előtt. Szabó Magda egyedüli nőként a frissen doktorált fiatal emberek által közrefogva:

Fotó: Doktoravatás, 1940. május 4. (*Szabó Magda a frissen avatott doktorok között*)¹⁰

A tanárjelöltek a szakuk professzorától (a tanszékek jellemzően egy rendes egyetemi tanárból/professzorból álltak, illetve habilitált magántanárok oktattak)¹¹ kértek témajavaslatot, amiben rendszerint ki is merült együttműködésük. A szakdolgozat írása ugyanis elsősorban az önálló munkavégzés bizonyítására irányult: „mennyre képes a hallgató önálló kutatásra, irodalom-feltárássra, irodalom-feldolgozásra, a talált anyag rendszerezésére, csoportosítására és esetlegesen az értékelésére.” A tanítványok „nem zaklatták témaadóikat félkész munkáikkal”, mivel jogosan gondolhatta volna professzoruk, hogy „alkalmatlan a tanári és a

⁹ Vö. TAMUSNÉ MOLNÁR Viktória, *Művészeti témájú bölcsész hallgatói dolgozatok a debreceni egyetemen 1914–1949*. Online: <http://folyoiratok.ofi.hu/educatio/muveszeti-temaju-bolcsesz-hallgatoi-dolgozatok-a-debreceni-egyetemen-1914-1949> (Letöltve: 2018. július 20.)

¹⁰ Debreceni Egyetem Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, Kézirattár. Online: <https://dea.lib.unideb.hu/dea/handle/2437/83770> (Letöltve: 2018. július 18.)

¹¹ Vö. MUDRÁK József, *A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története. 1914–1944*. Doktori (PhD) értekezés (Debrecen: Debreceni Egyetem, BTK, 2007).

kutatói pályára, mivel nem képes önállóan megbirkózni a választott témával.”¹² A tanári szakdolgozatot a szó mai értelmében nem kellett „megvédeni”, elég volt azt megírni és benyújtani, majd tudomásul venni az értékelését. A doktorálás során is inkább a szóbeli vizsgán volt a hangsúly, azon, hogy mit tud a jelölt a választott főtárgyból és a két melléktárgyból. A doktori értekezés benyújtása és kedvező elbírálása csupán előfeltétele volt annak, hogy a jelölt megjelenhessen a doktori szigorlaton.¹³

*

Szabó Magda idejében az egyetemen a Magyar Irodalomtörténeti Szeminárium professzora *Pap Károly* volt, a Magyar és Finnugor Nyelvészeti Tanszék professzora pedig Csűry Bálint.¹⁴ Pap Károly professzor 3 órás kollégiumaiban félévekre osztotta a magyar irodalmat, a kezdetektől Arany János haláláig. Ennél tovább nem ment, ahogyan Mudrák József fogalmaz: „számára a magyar irodalomtörténet a XIX. század végével lezárult.” Szemináriumi mindig a főelőadásokat követték, de tartott még 2 órás mellékkollégiumokat speciális témákról, úgymint Csokonai, Kazinczy, Kölcsey, Petőfi és Madách, Tompa és a Toldi-trilógia.¹⁵ Pap Károly az egyetem alapításától majdnem három évtizeden át volt az irodalomtörténet professzora, gondosan megírt tanulmányaiban Beöthy Zsolt szellemi örökösenek mutatkozott.¹⁶ Beöthy például fontosnak tartotta az életrajzi adatok felhasználását a tudományos munkában. A „magánéleti adalékok” előnyét abban látta, hogy azok felkelthetik a hallgatók érdeklődését, megindítva képze-

¹² Vö. TAMUSNÉ MOLNÁR, *Művészeti témájú bölcsész hallgatói dolgozatok*.

¹³ Vö. TAMUSNÉ MOLNÁR, *Művészeti témájú bölcsész hallgatói dolgozatok*.

¹⁴ Az 1914-ben meginduló egyetemen alapított tanszék neve: „Magyar és Finnugor Nyelvészeti Tanszék”. Az elnevezés érthető, hisz ennek az egy tanszéknek kellett felkészítenie a magyar szakos tanárjelölteket mind magyar, mind finnugor nyelvészetből. Erre a Magyar és Finnugor Nyelvészeti Tanszékre nevezték ki professzornak először Pápay Józsefet (1914–1931), majd 1932-ben Csűry Bálintot és 1941-ben Bárczi Gézá. A tanszék elnevezésével kapcsolatban meg kell említenünk, hogy a tanszék mellett működő szemináriumot az 1910-es évek végétől kezdve egészen 1948-ig „Magyar nyelvtudományi és összehasonlító finn-ugor s urál-altaji nyelvészeti szeminárium” néven jegyezték be az egyetem tanrendjeibe. A szeminárium igazgatója a mindenkor professzor, tehát Pápay József, Csűry Bálint és Bárczi Géza volt. Magyar Nyelvtudományi Tanszék, lásd, Online: <http://mnytud.arts.unideb.hu/centenarium/tort1.php> (Letöltve: 2018. július 18.)

¹⁵ Vö. MUDRÁK, *A Debreceni Tudományegyetem*, 52.

¹⁶ Pap Károly (1872–1954), lásd még: IMRE László, *Pap Károly (1872–1954)*. A Debreceni Egyetem tudós professzorai 2. (Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012); VINCZE Tamás, „Adalékok Pap Károly tanári portréjához”, in *Gerundium: egyetemtörténeti közlemények* 6, 1–2. szám (2015). Online: http://gerundium.lib.unideb.hu/file/7/560e2ca81f7cf/szerzo/12Vincze_Tamas.pdf (Letöltve: 2018. július 20.)

letüket, kutatók számára pedig mindez – a kor viszonyaival együtt – megkerülhetetlen tényező az írói „fejlődés” vizsgálata során. Csak egy jellemző idézet

Beöthy irodalomtörténetének előszavából, az öt méltató Pintér Jenő könyvéből:

„A magyar irodalomtörténetírás örökérdemű úttörőjének, Toldy Ferencnek, kézikönyve óta divatba jött nálunk az életrajzi adatoknak az irodalomtörténetből való teljes kiszakítása. Véleményem szerint mind a tanítás, mind a tudomány szempontjából helytelenül. Míg a tanítás sikerét kétségkívül növelik a növendék képzeletét érdeklődését erőbben foglalkoztató magánéleti adalékok; másfelől bizonyos, hogy minden író fejlődésére egyenlő súllyal folynak be kora és magánviszonyai. Az esztétika kódexén kívül e kettős alapa van szüksége ítéletünk biztosságának és elfogulatlanságának. Petőfi költészetét ép oly kevésbé értheti meg az életírótlélenző bíráló, mint akár Kazinczyét.”¹⁷

Szabó Magda bölcsészdoktori értekezésének első sorai nem állnak messze az efféle szemléletmódtól:

„Első pillanatra talán különösnek látszik, hogy valaki azt a kérdést szegezze az auktorok méltóságteljes sorainak: milyen volt a szépségápolás Rómában, de a latin irodalom ismerete azt mutatja, hogy a költők és írók nem jártak mindig cothurnus-ban, s nemcsak fegyverről és vitézről énekeltek. Asszony volt Rómában, s ha asszony volt, szépségápolásnak is kellett lennie.”¹⁸

A képzeletet foglalkoztató magánéleti adalékok filológiai mérlegelés után történő felhasználása *A csekei monológ* kapcsán is megfigyelhető. Szabó Magda minden bizonnyal hallgatta Pap Károly előadásait egyetemi éve alatt, professzorának Kölcsey Ferencről írott könyvét is ismerhette. Pap Károly professzor önálló kötetei közül azért említem egyedül a Kölcsey-monográfiáját (*Irodalom-*

¹⁷ BEÖTHY Zsolt, *A magyar nemzeti irodalom történeti ismertetése*. (1877) Hiv: PINTÉR Jenő, *Magyar irodalomtörténete*. Tudományos rendszerezés. Hetedik kötet: a magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában (Budapest: 1934): 182.

Online: <https://www.arcanum.hu/hu/online-kiadvanyok/MagyarIrodalom-magyar-irodalom-tortenet-1/magyar-irodalomtortenet-pinter-jeno-5116/7-a-magyar-irodalom-a-xix-szazad-utolso-harmadaban-2239/a-kozerdeku-irodalom-2356/beothy-zsolt-23AC/> (Letöltés: 2018. július 20.)

¹⁸ SZABÓ, *A római szépségápolás*, 3.

történeti vonatkozások Kölcsey leveleiben. Debrecen, 1911), mert ennek bizonyítható jelentősége van *A csekei monológ* kapcsán. Azon túlmenően, hogy az ifjú Szabó Magdát az egyetem irodalomtörténésznek neveli, lelkes filozofnak (aki tehát érti és ismeri mind az ókori, mind a magyar klasszikusokat, tisztában van a filológia alapvető szabályaival, gyakorlatból ismeri a pozitívizmust és a szellemtudományokat, alkalmazza a magánéleti adalékok felhasználását a kutatásban), konkrétan megnevezhető egy forrás is (Kölcsey-levelezés), amelyből esszéje építkezik. A monológ „magánéleti adalékai”-nak forrása a (Pap Károly által is tanított, kutatott, és kiadott) Kölcsey-, illetve a Kazinczy-levelezés, amely így joggal tekinthető *A csekei monológ* egyik metatextusának. Az egyik leginkább felismerhető, Szabó Magda által felhasznált levél az, amelyet 1810-ben Szemere Pál írt Kazinczy Ferencnek, amelyben Berzsenyi Dániellel való első találkozásukról számol be.¹⁹ Berzsenyi és Kölcsey később elhíresült „kritika-vitájának” – amelynek „eredményeképpen” Berzsenyi felhagy a költészettel – személyeskedő mozzanatai leginkább ebből a levélből érthetőek meg. Kölcsey monológiájának megalkotásában Szabó Magda tehát releváns, filológiai ellenőrzött, a magánélet szférájából (a magánlevelezésből) származó életrajzi információkat használ fel annak érdekében, hogy eme két kiváló költő emberi drámáját megragadja, úgy működtetve alkotói (írói) képzelőerjét, hogy az ne mondhasson ellent „nevelésének”, klasszika-filológusi szocializációjának és elveinek. *A csekei monológ* kijelentései többnyire visszakereshetőek – némelyek viszont inkább csak megalapozott következtetések, mint például Kölcsey vallomása önmagáról, miszerint: „Sosem láttam meztelen nőt.”

Szabó Magda és az irodalmi szerelem

„Ha van az írónak irodalmi szerelmi élete,
az elemzéseiből kiderül.”

Az irodalomtörténészi ars poetica után Szabó Magda ezzel a személyes, sejtető megjegyzéssel vezeti fel *A csekei monológ* ismertetését. Mivel a fülszöveg ama kijelentéssel zárul, miszerint minden esszéjét szereti, de a kedvence mégis *A csekei monológ*, nem nehéz arra következtetnünk, hogy a „tiszták tisztája”, vagyis Kölcsey Ferenc mindenképpen Szabó Magda „irodalmi szerelmi életének” kitüntetett alakja. De hogyan is derül ki mindez az elemzésből?

¹⁹ Szemere Pál Kazinczy Ferencnek. 1810. április 27. In KAZINCZY Ferenc, *Levelezése*, kiadta (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, CS. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 köt., VII, 398–408 (Budapest–Debrecen, 1890–2013):

Roland Barthes *Az olvasásról* című előadásában az olvasás során jelentkező vágy háromféle típusát különíti el.²⁰ Az első, amikor az olvasó *fetisizálja a szöveget (örömetelve a leírt szavakban)*. A második a *metonimikus* élvezet, amely akkor lép működésbe, amikor az olvasó nem bírja abbahagyni az olvasást, és szinte felfalja (be akarva kebelezni) a szöveget. A harmadik vágytípus nem jelentkezik minden olvasónál: ez az írás vágya, hogy mi magunk is írjunk. Nem feltétlenül olyat, mint az éppen olvasott szöveg, hanem egyszerűen csak írunk valamit. Azzal, hogy Barthes bevezeti a vágy fogalmát a befogadás megértésébe, egyenesen vezet el *az olvasás erotikus* jellegének felismeréséhez. Míg az olvasás örömforrás, szociális, megragadható, addig a *gyönyör* aszociális, egyéni, szubjektív, nem átruházható, az irodalomelmélet nyelvén nem lehet róla beszélni, vagy ha igen, az túl van az irodalomtudományon.

Ha Szabó Magda intencióját az író irodalmi szerelmi életéről a barthes-i fogalmak segítségével kívánjuk megközelíteni, akkor *A csekei monológ*ot, amelyben az író egy történetileg ismert szituációt újraalkotva szólaltatja meg Kölcseyt, az aszociális gyönyört az újraírásban megnyilvánuló írói *performativitásként* ragadhatjuk meg. Az újraírás eme olvasás közben támadó harmadik típusú vágygal rokon: Szabó Magda irodalmi szerelmi élete nem csupán a kedvelés, tetszés szinonimája, hanem az alkotó újraírásé, a *monológ* segítségével történő belehelyezkedés aktusának jelölése. A tanulmányokat, esszéket tartalmazó kötet címadó írása, ahogyan azt a címe sejtetni engedi, a Csekén (ma Szatmárcseke) élt Kölcsey Ferenc monológja. A monológ igazi határátlépés: az író eszköze, műfaja, maga a szerelmi vallomás: a kedvencsel való azonosulás.

A csekei monológ másik metatextusa Kölcsey Ferenc Berzsenyi Dánielről írt emlékbeszéde.²¹ Az ehhez kapcsolódó szituáció a következő: 1836. november 11-én, miközben Pesten, az Akadémián (az Akadémia V. közgyűlésén) Helmecki Mihály felolvassa a magyar tudósok előtt Kölcsey Ferenc emlékbeszédét a februárban elhunyt Berzsenyi Dániel felett, eközben Csekén, mindezzel egy időben, ehhez kapcsolódva, a négy fal között, Kölcsey Ferenc *magánbeszédet* mond (magával beszél, magában beszél, monológot folytat, monologizál) a februárban elhunyt Berzsenyi Dániel felett. Az egyes szám első személyű beszéd egy ponton különös fordulatot vesz: a beszélő megszólítja Berzsenyit, amivel a képzelt monológ egy képzelt *párbeszédbe* (dialógusba) vált át.

²⁰ Vö. Roland BARTHES, „Az olvasásáról”, ford. BABARCZY Eszter, in Roland BARTHES, *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások*, 56–66 (Budapest: Osiris Kiadó, 1996).

²¹ KÖLCSEY Ferenc, „Emlékbeszéd Berzsenyi Dániel felett. Olvasatott a M. T. Társaság V. közülésében szept. 11. 1836.”, in KÖLCSEY Ferenc, *Összes művei*, 3 köt., kiadt. SZAUDER József és SZAUDER Józsefné, 1:723–733 (Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960).

Bahtyin szerint a monológ sem más, mint dialógus: a beszélő és a megszólított közötti személyi egybeesés esetében csupán a szerepek megkettőződéséről van szó.²² Amikor Kölcsey Berzsenyihez, Berzsenyivel beszél, az a szerepek megkettőzésének folytatásával lehetséges: hiszen Berzsenyi halott, nincs jelen, nem beszél – éppen ez a hallgatás, Berzsenyi hallgatása, illetve halála mint válasz indítja el, provokálja ki Kölcseyből végső soron a párbeszédbe váltó monológot is: „elnémultál, és én a némasággal nem tudok mit elkezdni”. És mivel a monológ írója Szabó Magda, ezért a szerepkettőzés ezen a síkon is megtörténik, ő maga Kölcsey némaságát szólaltatja meg.

A *monológ* kifejezés értelmezésére három nyilvánvaló lehetőség kínálkozik. 1. A mű már a *címében* tartalmazza műfaji kódját. A paratextualitás *műfaji pak-tuma* (Genette) az olvasóra bízta, hogy ezt a kódot mint olvasási (használatba vételi) utasítást (vagy ajánlást) hogyan is használja előzetesen; majd a szöveg olvasása után minek tekinti: a monológ mint modalitás, retorika, mint műfaj, mint egyszemélyes dráma, mint utolsó képzelt beszélgetés stb.). A cím és a szöveg viszonya mindenképpen dinamikus: a monológ dialógusba vált át, és a monológ egyben dialógus is. A monológ reflektálttá teszi a metatextus műfajiságát: az emlékbeszéd az őszinte beszédre alkalmatlannak nyilvánítódik, amely miatt tényleges funkciója (emlékállítás) kétségbe vonódik: „Egyébként új műfajt alkottam: epitáfium és apológia. Epilógia. Apotáfium. Áfium.” – mondja Kölcsey, vagyis a monológ éppen törli, kiiktatja az ismert műfajiságot. 2. A monológ Szabó Magda regényeinek egyik jellemző regénytechnikai eljárása.²³ Vagyis a szöveg a Szabó Magda-regények szövegvilága felé is nyitott – architextusai (műfaji/beszédmódbeli stb. értelemben véve) első körben sokkal inkább ott találhatóak. 3. A kötet egésze kapcsán lehetséges jelentéstulajdonítások is érdekesek. A kötet írásai két fejezetbe szerveződnek: *Ave* (Isten hozott) és *Vale* (Isten veled). A szöveg ez utóbbiak, azaz a búcsúzó írások, nekrológok között található, amivel kötet- és fejezetzáró funkciót egyaránt betölt, mind befelé, a kötet belső szövegvilága, mind

²² Vö. Mihail BAHTYIN, „A beszéd műfajai”, ford. KÖNCZÖL Csaba, in *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerk. KANYÓ Zoltán és SÍKLAKI István, 246–282 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1988), 261.

²³ „A Freskó 1958-ban jelent meg, és az ötvenes évek végének egyik legnagyobb könyvsikere lett. [...] új, az eddigi magyar realista regényhagyománytól eltérő formát talál: újra felfedezi a belső monológot, az immár félévszázados, de Magyarországon igen gyér hagyományú regénytechnikai eljárást. A Freskó megjelenésének idején ez a regénytechnika valóságos revelációnak hatott.” Vö. ERDÖDY Edit, „Realista hagyomány és belső monológ Szabó Magda műveiben”, in: *Salve scriptor! Tanulmányok, esszék Szabó Magdáról*, szerk. ACZÉL Judit, 21–33 (Debrecen: Griffes Grafikai Stúdió, 2002). Online: http://dia.pool.pim.hu/xhtml/_szakirodalom/szabo_m_erdody_realista_hagyomany_es_belso_monolog_szabo_magda_muveiben.xhtml?_ga=1.215745169.780551192.1504604623 (Létfeltöltve: 2018. július 20.)

kifelé, a Kölcssey-szövegvilág számára is megnyitva a monológot, mintegy ezzel véve búcsút a „tiszták tisztájától”.

Szabó Magda Kölcsseyt olvas

„megpróbáltam rekonstruálni, mi járhatott az eszé-
ben [Kölcsseynek]
a halott Berzsenyi akadémiai búcsúztatása idején
– a szöveget ő írta, de más olvasta fel,
ő nem mozdult el akkor már Csekéről, ahol lakott”

Ki is olvassa Kölcsseyt: az író vagy az irodalomtörténész Szabó Magda? Ki a megszólaló én, aki azt mondja a fülszövegben: „megpróbáltam rekonstruálni, mi járhatott az eszében Kölcsseynek”? Minek is tekintsük *A csekei monológot*? Irodalomtörténeti esszének vagy inkább szépirodalmi műnek – amely történetesen egy monológ?

A szövegnek Szabó Magda korábbi esszéitől való eltérése még akkor is szembeötlő, ha az *esszé* műfajának határai igencsak tágasak, és a szöveg közvetlen mediális kontextusa, vagyis a tanulmányokat és esszéket tartalmazó kötet egésze is így definiálja. Kézenfekvőnek tűnne azt állítani, hogy az irodalomtörténész szerző – ahogyan ő mondja – a szöveget feltáró nyomozómunkája során nem volt képes filológiai tekintetben is igazolni állítását, és ezért nem állíthatott fel a megszokottól (mondjuk a kánontól) eltérő tételt. Ehelyett inkább az író szerzőre bízta a munkát, aki megpróbálta a maga (jól bevált és a regényeiben nagy sikerrel használt) írói eszközével, vagyis a fiktív monológ alkalmazásával rekonstruálni azt, ami rekonstruálhatatlan, ami tudományosan illegitim, mert filológiailag igazolhatatlan volt. Vagyis az irodalomtörténész Szabó Magdát legyűrte volna az író Szabó Magda? Kölcssey olvasásából így születve meg kedvenc írása („esszéje”), amely tanulmány vagy értelmező elemzés helyett sokkal inkább azt mutatja, ahogyan Szabó Magda *Kölcsseyt ír*?

Igen és nem. Szabó Magda filológusi nyomozómunkája során megtalálta az állításához szükséges információkat. Vagyis nem nagyon van olyan állítása ennek a szövegnek, amely filológiailag ne volna igazolható. Tehát írhatott volna tanulmányt a korszak legnagyobb formátumainak, Berzsenyi Dánielnek és Kölcssey Ferencnek a vitájáról, az ezt övező legendákról, az életre szóló haragról, Berzsenyi költői elhallgatásáról, halálba vivő betegségéről.²⁴ Mégsem ezt tette. Inkább

²⁴ MERÉNYI Oszkár, „Berzsenyi Dániel (1776–1836) betegségei és halála”, *Orvostörténeti Közlemények* 87–88 (1979): 243–248.

Online: http://members.iif.hu/visontay/ponticulus/rovatok/limes/merenyi_berzsenyi.html (Letöltve: 2018. július 19.)

megalkotott egy fiktív szituációt (mi járhatott Kölcsey fejében) a legkevésbé tudományos szövegalkotó eljárás és műfaj alkalmazásával, amire semmilyen irodalomtörténeti rekonstrukció nem vállalkozhat, ebben konstruálva meg a filológiaiag egyébként igazolható állításokat.

Miért? Az egyik válasz írói: a szituáció emberi-írói drámai lehetőségeket rejt: két ragyogó elme összevész, amelynek hatására korának legnagyobb ódaköltője nem is ír több verset. Az emlékbeszéd elhangzásakor Kölcsey nincs jelen, nem ő olvassa fel az általa írt emlékbeszédet Berzsenyi felett. Valami nem stimmel, valami továbbra is el van hallgatva, azaz a halál sem hozza el a feloldozó megbékélést. Ahogyan a szituációt elemző irodalomtörténész fogalmaz: „A vallomás és a kiengesztelődés eseménye így retorikai teljesítménnyé válik, a valódi kiengesztelődést pedig Kölcsey a nemzeti emlékezetre bízta.”²⁵ Ahogy az író Szabó Magda fogalmaz (Kölcsey hangján, ironikus önreflexióval): „jó ízlésű ember nem vállalkozik ilyenre, aki egyszer ledöfött valakit, csak a bécsi operában áll oda a tetemhez elsiratni”. A másik válasz *filológiai*: felhasznált információinak jellege (mondjuk így) magántermészetű – hiszen leginkább a Kölcsey (és a Kazinczy)-levelezés nem nyilvánosságnak szánt szövegeiből származnak. Ebből alkotja meg a „teljes” beszédet – amely a nyilvános emlékbeszédből és a nem nyilvános, nem hivatalos monológból áll össze. Miközben minden tartalmi elem valóságos, az egész mégis fiktív. Ez a válasz arra a kérdésre is, hogy *mi* az az állítás, és *honnan* származik, amelyet (a filológus) nem tud igazolni – vagy ha tudja is, nem mondhatja el egy professzionális értelmezésben. Pontosan azt (vagy olyasmit), amit Kölcsey sem mondhat el nyilvánosan.

*

A szituáció gyanakvásra (tehát hermeneutikai nyomozásra) készítő: Kölcsey nincs ott az Akadémián, nem olvassa fel emlékbeszédét nyilvánosan, ami elmondható, az Helmecezi Mihály hangján hangzik el tőle, tehát valami el van hallgatva, kihagyások vannak a szövegében, a valós motivációk vagy azoknak egy része feltáratlan. („Ha elmondhatom a teljes igazságot a részletekkel együtt, talán még vállalom is” – mondja magában Kölcsey.)²⁶ A felolvasás nyilvános eseményével szinkronban elhangzó másik beszéd ezért a nyilvánosan kimondhatatlan, elhallgatott tényeket rendező egy alternatív narratívába: gondolatban, Kölcsey fejében.

²⁵ Z. Kovács Zoltán, „Berzsenyi és Kölcsey: egy kapcsolat rövid története”, *Kortárs Online* (2013/10). Online: <http://www.kortaronline.hu/archivum/2013/10/arch-berzsenyi-kolcsey.html> (Letöltve: 2018. július 19.)

²⁶ Itt és a továbbiakban az idézet forrása: SZABÓ, „*A csekei monológ*”. Online: Digitális Irodalmi Akadémia: http://dia.pool.pim.hu/html/muvek/SZABO/szabo00059_kv.html (Letöltés: 2018. július 20.)

Mindennek a tétje a *mítoszteremtés* (az utókornak) és *demitologizálás* (a bennfentes kevesek számára), amely szándék, talán meglepő módon, mindkét szereplőre kiterjed. Kölcsey nem csak a nyilvános Berzsenyi-narratívát, de a róla (Kölcseyről) alkotott elképzeléseket is dekonstruálja. A monológ aszimmetrikus párbeszéde mint epifánum és apológia ugyanakkor egy elmaradt dialógus lefolytatása, *vezeklés* is egyben.

A monológ alapvető szövegszervező eljárását a kettősségek, dichotómiák, opozíciók (színe és visszája, fej és írás, elmondható és el nem mondható, itt és ott, írás és beszéd, kanonikus és nem kanonikus, paraszt és isten, tudós és zseni stb.) tematikus és retorikai alkalmazásai és azok összjátéka biztosítja. Mit tartalmaz ez a kettős, Berzsenyi és Kölcseyt egyaránt érintő demitologizálás? Ilyen például az *irigység és a káröröm*: az írók valójában örültek Kölcsey kritikájának (és itt meg kell jegyezni, hogy miközben Szabó Magda egy írói vetélkedés dokumentálható mozzanatait ábrázolja plasztikusan, óhatatlanul támadhat bennünk az a benyomás, mintha mindez a legkevésbé sem volna egyedi és korszekifikus):

„titokban mindenki el volt ragadtatva [...] boldogok voltak [...] az író kaján olvasó, ha nem róla van szó; [...] akinek pénze van, birtoka van, szép családja van, közönsége van, hát miye legyen még? Legalább üssék meg. Az írók egy percig se hitték, hogy akkora tehetség vagy. [...] Hát honnan áradt belőled annyi csoda sor és gondolat, mikor olyan primitív vagy, hogy alig találtunk témát az asztalnál?”

Ilyen a *költői mítoszrombolás* szándéka: „az én recenzióm óta egy bálvánnyal kevesebb”; a nem titkolt személyes ellenérzések és *megvetés*: „Mit szerettem volna rajtad, önmagad cáfolatát?”; a *személyisértő demitologizálás* szándéka (amely szerint Berzsenyi egy kolbászevő paraszt volt kinézetre, és nem Pannon isten):

„Látlak halottan, a ravatalon, körötte sírnak, magyar ruhában fekszel [...] nincs szemfedeled, hanem szálámival vagy letakarva, lábadtól a félig nyílt szemedig szálámival. Abszurd ez a látomás, gusztustalan és dekomponált, kétszáz év múlva egy újra felfedezett Schiller valamelyik rossz ízlésű epigonja talál majd ki ilyet a színpadon, egy szálamis halottat, a fején babérkoszorú. [...] Mikor találkoztunk, azt gondoltam, ha nem volna a konyhátokon a csülkös bableveshez hozzávaló, te megfőzetnéd az étel kedvéért a babérkoszorúdat.”

A *hivatás utálata*: „Elborzaszt, mennyire nem szeretem az írókat. [...] Milyen szerencsétlen hivatás, költőnek lenni!”; a *férfiasság hiánya*: „Én sose láttam nőt egészen meztelenül, nem is törekedtem erre [...] lenéztem mindig a jellegze-

tes kollégiumi durvaságot”; az *elmélet* (irodalomelmélet) és a *praxis*, a *poéta* és a *versificator* különbsége: „Én hivatásos esztéta vagyok, te zseni, túl tételen, elméleten, elveken, mit ártottad magad a halandók mesterségébe. [...] Aki akkora költő, mint te vagy, az érezheti az irodalomelméletet fűrészpornak, és unhatja a vitákat is.” A *generációs szempont* megjelenítése: „mindenki elpusztul, aki fél a fiataloktól” [14 év van közöttük]. És mindez együtt:

„Most már ott vagy az örökkévalók között, szép sávós abrosszal asztalt terítettél, kolbással kínálsz a többi üdvözültet, és most már tudod, hogy csak a te életed volt igazán élet, mert két szemed volt, számtalan dajnárt megöleltél, jókedvedben átugrottad az asztalt, szép voltál, férfias, erős, szerettek, volt családod, és furcsa módon, holott utáltál minden elméletet, éppúgy az irodalomba pusztultál bele te is, ahogy én fogok.”

Mindez a szóba jöhető diskurzusok – az elmélet vagy a kegyeleti emlékbeszéd – nyelvén aligha mondható el így. Ha viszont nem így van elmondva, akkor pedig aligha hihető – ezért továbbra sem mondható el az ismert diskurzusok nyelvén. Mindezt az teszi lehetővé, hogy Kölcsey sohasem mondja el az emlékbeszédet: az első pillanattól fogva *mindig valaki más* beszél helyette. Mindig más-más hangon, más-más értelmezői (fel)olvasásban (mindig más-más tolmácsolásban) hangzanak el az általa leírt szavak. Előbb Helmecei Mihály hangján, vagy Szabó Magda szövegeként Kölcsey hangján a mindenkori befogadó szeme/füle előtt. Mindez arra is rámutat, hogy nincs mit felidézni, nincs olyan referencia, amelyhez igazodni lehetne – a beszélő nem mondja el a beszédet, ezzel ab ovo csakis az értelmezői előadást téve lehetségessé. Ugyanakkor az is nyilvánvalóvá válik, hogy egyszerre minden nem mondható el, mert nincs egyetlen és egységes történet: *elmondások, történetek* vannak, mind egyszerre, egyazon pillanatban, egyenlő érvénnyel – temporálisan végtelenítődve. Azzal, hogy a szerző nem olvassa fel a szövegét (amely egy ünnepi beszéd) – olyan nyilvánvaló *distanciát* teremt, amely kikerülhetetlenné teszi a leírt szavak és az el nem mondott szavak közt támadó csöndbe való behatolást. A ki nem mondott, csak elgondolható meghalását. A filológus észleli a különféle nyilvánossági regiszterek közötti ellentmondásokat, ennek feloldhatatlan dilemmáját, az író pedig meglátja ebben az emberi drámát (és a saját írói tapasztalataival való hasonlóságokat is akár).

A monológ nem kanonikus irodalomtörténeti műfaj. Kölcsey monológja nem rekonstruált beszéd, hanem fikció. Fogalmunk sincs, mi járhatott Kölcsey fejében a Berzsenyi-emlékbeszéd elmondásakor. Kérdéses, hogy az esszé igen tág határai közé befér-e még *A csekei monológ*. Szabó Magda szerint igen: ide helyezi, irodalomtörténeti tanulmányai és esszéi közé, ráadásul kitüntetett szerepbe. Leginkább

talán morális tanulságai miatt: „Szegény bűnösök vagyunk valamennyien – mondja az író Szabó Magda –, de a legkeservebben akkor vétünk, mikor jót akarunk, sterilen jót, az igazságtalanságig, a pusztító tévedésig vezető csak valóban jót.”

FÜGGELÉK

[Fülszöveg]²⁷

„Az író másképpen olvas, mint az olvasó, mert tudja, hogyan jött létre a mű, nemcsak a szöveg színét érti meg, a visszáját is, hiszen ő maga is alkotó.

Egész életemben a könyv volt betegség idején az orvosság, irodalompolitikai hajótörésben mentőcsónak, a béke ritka óráiban gyönyörűség. Minden érdekelt, ami betű, egy-egy mű belső üzenetének feltárása is, a nyomozómunka, amelyet a szerző megkérdezése nélkül pusztán az elébe került szöveg értelmezésével végez. Az Egyetem irodalomtörténésznek nevelt, jövődöbéli esztéták vagy szövegkutatók között képzelte el a helyemet, s tulajdonképpen csak későbbi írásaim arányában tévedett, mert e mostani könyvem a negyedik esszékötetem, s a valaha tanult szabályokat sem sértettem meg: csak úgy állítottam fel a megszokottól eltérő tételt, ha filológiai tekintetben is tudtam igazolni. Első esszékötetem fogadtatása eldöntötte, érdekli az olvasót a hajdani vers vagy alkotó friss elemzése; azt is, vizsgáljam különös gonddal a sztereotíppá mitizált iskolai anyagot, hátha más írói arckép fordul korunk felé, mint amikor Jókai fantazmagóriának gyanított látomásai még nem tudták cáfolni a támadóit, pedig a műanyag és az úrutazás, sőt Habsburg Ottó nemzetünk iránt számtalanszor igazolt szimpátiája éppúgy ott van a Jövő század regényében, ahogy a soha figyelemre nem méltatott kisregényekben a diadalmas nőmozgalom. A második esszékötet útja nyílegyenesen vitt el a Vörösmarty-monográfiáig, *A lepke logikája*-ig, s talán a negyediket, *A csekei monológ*-ot se volt felesleges megírom, mert az első világháború irodalmunkon belüli értékelésével szomorú adósságban vagyunk, nem árt újra kézbe venni, mit írtak a kortárs írók 1914-ről.

²⁷ SZABÓ, „*A csekei monológ*”. Ennek hosszabb szövegváltozata, amelyet szintén használtam: Online: https://bookline.hu/product/home.action?_v=_&id=27743&type=22 (Letöltve: 2018. július 18.)

Ha van az írónak irodalmi szerelmi élete, az elemzéseiből kiderül. Kölcsey, a tiszták tisztája, a mester, valamikor úgy értékelte kollegáját, Berzsenyi Dánielt, hogy tiszta búza helyett sok az ocsú lírai szemléletében. Berzsenyit, mint egy rosszul elhelyezett karateütés, teljes inaktivitásba dermesztette az ellenségesnek ítélt hang, amely csak közös szerelmük, a magyar líra hangvétele érdekében volt elutasító, sajnos, nem várt eredménnyel: író társa mint költő, befejezte pályáját. Mire Berzsenyi halott, Kölcsey már tudja, hogy tévedett mint esztéta, mint kortárs. Megpróbáltam rekonstruálni, mi járhatott az eszében a halott Berzsenyi akadémiai búcsúztatása idején - a szöveget ő írta, de más olvasta fel, ő nem mozdult el akkor már Csekéről, ahol lakott.

Minden esszémet szeretem, de a kedvencem *A csekei monológ*. Szegény bűnösök vagyunk valamennyien, de a legkevesebben akkor vétünk, mikor jót akarunk, sterilen jót, az igazságtalanságig, a pusztító tévedésig vezető valóban csak jót.”

APPENDIX: Hermeneutics and close reading

Indecent Remarks: Cain and Abel – *Genesis*

1. Apokalünnenoi Logoi.

1.1. *William and Adso, the Two Franciscan Detectives.*

Examining the bathtubs one after the other in the monastery's balneary, the investigating monks of Eco's novel finally reach the last one, which, "concealed by a drawn curtain, was full, and next to it lay a garment, in a heap. At first sight, in the beam of our lamp, the surface of the liquid seemed smooth; but as the light struck it we glimpsed on the bottom, lifeless, a naked human body. We pulled it out slowly: Berengar. [...] The body, white and flabby, without hair, seemed a woman's except for the obscene spectacle of the flaccid pudenda. I blushed, then shuddered."¹ One of the mysteries of the story is solved in this scene, for the monk they had been looking for is found, more precisely, only his corpse. William and Adso, the two Franciscan *detectives*, following John's *Revelations*, having interpreted the vision after the third sound of the trumpet, reach the balneary, since this is the only place in the monastery where the images of the river and the stream are manifested.² The scene, however, does not end after the application of an apocalyptic pattern, interpreted as a primary trace on the level of the plot, for during the process of proper interpretation, the corpse is not simply found but *is revealed* in a strictly choreographed context. The last tub is separated by a curtain from the other ones that Eco does not make his characters draw, but it remains up to the readers if they recognise the apocalyptic nature of the movement. A written text was leading one up to this point, which, by its genre and the prepared requisites, warned one about this outcome well in advance. Eco leaves us to decide whether we draw the tilt or not, if we engage in the game or we read on.

¹ Umberto Eco, *The Name of the Rose*, trans. William Weaver (New York: Warner Books, 1986), 150.

² Eco maintained that Medieval interpreters were wrong in taking the world as a univocal text". (Umberto Eco, "Two Models of Interpretation", in: Umberto Eco, *The Limits of Interpretation* (Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1994), 8–22, 21.) Eco makes his characters realise precisely this during their investigation. This correction, apart from the successful solution of the mystery, is, at the same time, a passage to modernity, when the idea of the world accommodated to a text (and in which world Jorge, the faithful interpreter could believe without reservations that the random events of the world really followed a pattern in a text) is substituted for an idea of the world created or assembled in a book.

1.2. Criminal and Etymological Turns.

The drawing of the thick curtain as *unveiling* offers two simultaneous discoveries for the adventurous detective. The first discovery is the body, the corpse, in which death itself, the ultimate end shows and reveals itself. This is interpreted as the vision of the time of the end from the aspect of life. In the second case, the body does not serve the revelation of something beyond itself but the revelation is referred directly to the body itself. The unveiling here means the exposure of the body and its nakedness. The phrases “I expose,” “I unveil,” “I reveal” correspond to the Hebrew word *gala*, which translates into Greek *apocalypso*.³ Thus, originally, *apocalypsis* used to mean the exposure, unveiling, revelation of something, where that something can be anything that is hidden. *Apocalypsis*, however, can also reveal a secret which otherwise does not manifest itself, and when it does, it has to remain hidden and it has to be kept from being obvious. Such a thing might be the exposure of a hidden part of a body. This body part can be the eye, the ear, or even the nose (or the tongue as a sensory organ with the Aztecs)⁴ but among the body parts there is only one whose revelation, exposure or representation is forbidden: the genitalia, especially the male genitalia.

In the light of the above, Eco’s sophisticated scenario becomes clear, where the criminal turn is followed by an etymological one, in which both meanings of *apocalypsis* is at work. By representing the exposed corpse and genitalia of the dead monk together, Eco makes his narrator-protagonist, Adso realise the real reason for the change of meaning, forcing him into asking a question which must not be said aloud but is only appearing on his face. Why is the sight of genitalia forbidden? Why do they not know the original meaning of *apocalypsis* referring to the exposure of genitalia? Why do they recall exclusively the book of John of Zebedee and the terrible images of the catastrophe?

1. 3. Metaphysical Horror

To answer the questions, one has to return to the scene before the drawing of the curtain. Anyone who undertakes the unveiling, has to take the dangers of the revealed secret into account, that they cannot avoid the consequences and that they are responsible for others with their deed. Adso, upon glimpsing the corpse and the “flaccid pudenda” of the naked body, blushes and then shudders.

³ For more on this later, see Jacques DERRIDA, “Of an Apocalyptic Tone Recently Adopted in Philosophy”, trans. John P. Leavey, Jr, *Oxford Literary Review* 6. Nr. 2 (1984): 3–37.

⁴ Italo CALVINO, “A Jaguár-Nap alatt” (“Under the Jaguar Sun”), trans. SZÉNÁSI Ferenc, *Holmi* 5, 9. szám (1993): 1228–123: 1228.

The sexual sanctions revealed to Moses name the nature of the offense in “the unveiling that affords seeing.”⁵ In connection with this, Derrida remarks that the gesture of laying bare or exposing, that is, the apocalyptic *move* is more sinful and more dangerous than the intercourse itself. That is why Ham gets a serious punishment when he catches sight of the nakedness of his father. Adso’s blush is therefore called forth by the moral prohibition that is immediately activated. His shyness upon seeing the “scandalous” pudenda of his brethren can be termed as perfectly justifiable, or even compelling, taking the spirit of the era into account. Adso, however, also “shudders,” which cannot be explained by the effect of moral prohibition or the proximity of death, for he could have prepared himself for all these before drawing the curtain. His shudder, as opposed to his blush, is not a natural reaction; his horror is caused by something one cannot prepare for. This is precisely why his shudder is *metaphysical horror* at the same time.⁶

1.4. Noah’s Wound.

In connection with the Ham–Noah case cited by Derrida also, Graves remarks that the original version of the myth does not talk about seeing nakedness or *apocalypsis*, but clearly about *castration*.⁷ In the original version, Ham castrates the drunken Noah lying in his tent naked, just like Zeus does his unashamed father, Chronos. While in the Greek myth Zeus, wishing to seize power, obtains the right to rule after the castration, and pushes his powerless brothers, Hades and Poseidon into the background, the Old Testament text does not mention Ham’s daring deed before the lines about Noah’s waking. In the revised version, Ham’s offense lies in only seeing the exposed genitalia of his father. Given the gravity of the punishment, Noah in his drunkenness must have revealed something that should not have been exposed and therefore the witness had to be punished for seeing it. Thus the real point of the sexual sanctions mentioned above, that is, exposing and seeing nakedness, could be explained. The castration appearing in the original version, therefore, might not seem important, because a justifiable element has replaced it, namely, laying bare and exposing the genitalia. Still, it is not clear why seeing the sexual organs is so mysterious and how it related to the gesture of exposing. The answer seems obvious: the exposed or revealed genitalia might lure one into castration – just as Ham took advantage of the situation and

⁵ DERRIDA, “Of an Apocalyptic Tone”, 5

⁶ In the afterword of his novel, Eco also mentions this metaphysical horror, although in a different context.

⁷ Robert GRAVES–Raphael PATAI, *Hebrew Myths: The Book of Genesis*, ed. Robert A. DAVIS (Manchester: Carcanet, 2005), 120.

cut off his unconscious father's phallus to obtain the power that should have gone to their brothers. The due punishment sets an example to protect the inviolable system of succession. The editor of the Genesis, however, does not find Ham's curse and enslavement deterring enough for it is as if the punishment had lost its original force and aim. He rectifies the loose ties of the punishment in the simplest and most radical form possible: he erases the sin itself and leaves the fact of castration out of the text.⁸ In deleting the traces of withholding information, the emphasis is shifted to the exposure of nakedness. Since castration must be preceded by the revelation of the phallus, the move itself is laid under a taboo, erasing even the very circumstances of castration. As a last safeguard, even the word, the original meaning of *apocalypsis*, is also covered, thus setting up an obstacle, with the lack, in language to improper intentions; because can we do something for which we do not even have a word? The meaning of *apocalypsis*, that is, the uncovering of the male genitalia, has to be hidden so that Noah's wound could be covered. The first and last chance for this concealment occurred at the time of recording the Genesis, at a time when the habit of reading transformed the *homo sapiens* into the *homo legens*, at a time when the latter was not able to sense everything that their non-reader ancestors could see and hear.⁹ This was the time when the erroneous *Dies irae* interpretation filled the place of the vacant spot of the exposing movement.

1.5. The Closeness of God.

Still, whose genitalia, whose power was at risk? Who does Noah's wound cover? When YHWH, declares his sexual prohibitions to Moses, his own sexuality is also screened together with the general obscuring of sexuality and prohibiting the sight of it. The taboo of uncovering genitalia is also a self-reflexive gesture that serves to hide the sexuality of deity as well. According to beliefs held to that time, a *sexual act* had created the world. Both biblical creation stories talk about *creation*, shaping and the genitalia of YHWH and Elohim are not mentioned, stay masked and their sexuality does not even arise. Therefore, with the self-protective covering of the genitalia, not only castration is impossible but procreation as well. In order to protect and keep their power, deities had to renounce creation through sexuality for creation through shaping. When YHWH/Elohim ceases to

⁸ GRAVES-PATAI, "Hebrew Myths", 121. See also: The sacred Hebrew documents from the pre-Biblical times were either lost or consciously destroyed.

⁹ Hans Robert JAUSS, "ITALO CALVINO: „WENN EIN REISENDER IN EINER WINTERNACHT". PLÄDOYER FÜR EINE POSTMODERNE Ästhetik", in: H. R. JAUSS, *Studien zum Epochenwandel der ästhetischen Moderne*, 267–302 (Frankfurt am Main: Shurkamp Verlag, 1989), 276.

be an engendering entity, that also eradicates the claims for power of the possible successors, securing his absolute and permanent hegemony. The genuine meaning of *apocalypsis* might have been obscured to stop even the possibility of revealing the sexuality and the sexual potential of YHWH and Elohim, which would mean a cosmic threat to the existing world.

All the injustice of YHWH towards humanity bespeaks of the fact that this screen is imperfect. Sometimes the veil is lifted, and perhaps not the secret of cosmic mystery but the halo of the secret becomes visible.¹⁰ Behind the traces, Adso senses the closeness of God and shudders at the thought that in real *apocalypsis*, all obstacle between man and God may disappear, and that one can get to him as close as in the beginning. The uncovering of YHWH's genitalia is also the time of the end as well, and the consequence of its provocation might cause a terrible apocalypse since the secret of the Lord that created the World is an ultimate weapon that might shatter the curiosity of the Creation like an atomic bomb. It is not surprising, therefore, that Adso shudders at the sight uncovered by the curtain.

2. Cain and Abel.

2.1. *Speech and Writing.*

"But the terrifying and sacred gravity of this apocalyptic uncovering," Derrida claims, "is not any the less, of course, in the case of the arm of YHWH, of his glory, or of ears open to his revelation. And the disclosure not only opens to vision or contemplation, not only affords seeing but also affords hearing/understanding."¹¹ According to Socrates, neither painting, nor writing can substitute for live speech, because the former two "maintain a most majestic silence," if addressed. Neither of them is suitable for dialogue, because "if you ask them anything about what they say, from a desire to be instructed, they go on telling you just the same thing for ever."¹² By recording the dialogue, the disciple, Plato, seemingly foregoes the explication of *logos* in speech, while "the literary form of the dialogue places language and concept back within the original movement of conversation."¹³ Gadamer claims that this is why in the Platonic dialogues the alienation

¹⁰ Think of the Flood or the Tower of Babel.

¹¹ DERRIDA, "Of an Apocalyptic Tone", 5.

¹² PLATO, *Phaedrus*, trans., intr. and commentary R. HACKFORTH (Cambridge: Cambridge University Press, 1997), 158 (275/D)

¹³ Hans Georg GADAMER, *Truth and Method*, Second Revised Edition, trans. revised by Joel

of “speech and sense” does not yet take place, but speech is not the sole carrier of logos anymore and it has to share the task with writing. The initial balance of this twin role (if we take the Platonic intersection of ascending and descending courses as such) later is totally undermined. Speech, which had carried *logos* exclusively up until then, and understanding after hearing is completely pushed into the background by literacy and making sense by reading. Discourse is replaced by reading, *homo sapiens* by *homo legens* and memory previously stored orally is shifted to the library.¹⁴ The omnipotent text could, however, only *interpret* the logos with a language having lost its foundations. Not accidentally, after this turn, the task of hermeneutics became the re-enunciation of speech and sense that had been alienated in a written text.¹⁵

2.2. *Hearing and Keeping Silent.*

With writing, then, language has deprived itself from speech, and with the disappearance of speech, not only its psychological aspects have vanished but the faculties of *hearing and keeping silent* as well, connected to discursive speech.¹⁶ The word *gala* means opening the eye, ear and revealing sexuality.¹⁷ The ear is opened to hear something, a secret, a secret speech. But how could we hear some speech? We, who, coping with bringing back speech alienated in writing, could not even dream about *hearing* the speech beyond writing? Moreover, how could we hear a speech which is so much concealed as someone’s genitalia?

If we could resurrect conversation from the written text, if the text could again be invested with the psychological and sociological motives of the spoken word, and added to this, if all the circumstances were available to dramatise the interaction beyond the writing, restoring the dialogic situation, could we get back to the original speech, or should we have to be content with its traces? Would Derrida’s scepticism be valid, and would we find that in the path of stories of translation,

WEINSHEIMER and Donald G. MARSHALL (London: Continuum, 2006), 155.

¹⁴ “Only the library functions as the memory of mankind. [...] If God exists, then by force of his omnipotence, he can be regarded as a kind of enormous library.” Umberto ECO, “A nyitott mútől A Foucault-ingáig – Interjú Umberto Ecóval”, trans. HALASI Zoltán, *Magyar Lettre Internationale* (my translation) 8. (1993), 33. See: Jean-Jacques BROCHIER & Mario FUSCO, *De l’Oeuvre Ouverte au Pendule de Foucault*, in Jean-Jacques BROCHIER, (Ed.) *Umbert Eco. Du semologue au romancier*. Special issue of Magazine Littéraire 262, février, 1989. pp. 18–27.

¹⁵ Cf. GADAMER, *Truth and Method*, 385–406.

¹⁶ Martin HEIDEGGER, *Being and Time*, trans. John MacQuarrie and Edward Robinson (Oxford: Blackwell, 2001), 204.

¹⁷ Cf. Agnes HELLER, *A Philosophy of History in Fragments* (Oxford: Wiley, 1993). “Of an Apocalyptic Tone Recently Adopted in Philosophy”, see DERRIDA, “Of an Apocalyptic Tone”, 4.

there is nothing but traces? As followers of the traces of writing, have we completely lost our ears' faculty of hearing? Should we content ourselves with reading lips as spectators, or is there a chance of *apocalypsis*? After seeing the traces, could we open our ears to the divine speech?

2.3. *The Being a Victim.*

Let me share a story at this point. It is the story of Cain and Abel. For the sake of simplicity, I will quote the passage.

“And in process of time it came to pass, that Cain brought of the fruit of the ground an offering unto the LORD. And Abel, he also brought of the firstlings of his flock and of the fat thereof. And the LORD had respect unto Abel and to his offering: But unto Cain and to his offering he had not respect. And Cain was very angry, and his countenance fell. And the LORD said unto Cain, Why are you angry? and why is your countenance fallen? If you do well, shall you not be accepted? and if you do not well, sin lies at the door. And you shall be its desire, and you must rule over it. And Cain talked with Abel his brother: and it came to pass, when they were in the field, that Cain rose up against Abel his brother, and slew him. And the LORD said unto Cain, Where is Abel your brother? And he said, I know not: Am I my brother's keeper?”¹⁸

During the story, Abel keeps being concealed. He is concealed by his silence, for neither his words nor his deeds betray him. He follows his brother with his offerings, he is silent and does not move when the Lord looks upon him, and he also follows Cain to the fields without a word. Still, Abel cannot be said to be a passive or indifferent participant in the story. His silence is more and more provocative, and as the story progresses, his consistent silence begins to characterise him. It almost seems that his wordlessness defines him. Is this silence Abel's real face or is it only a mask from behind which quietness is missing? In a passage of *The Gay Science*, Nietzsche writes the following in the entry “Sacrifice” (Section 220): “The sacrificial animal thinks differently about sacrifice than the spectator, but one has never let it have its say.”¹⁹ It is unclear if Nietzsche had in mind Abel, too, when he talked about the beginnings and whether he realised Abel's silence; nevertheless, I am summoning Nietzsche to help investigate if this old story is concealing from us anything.

First of all, our knowledge related to the role and language of being a victim has to be clarified. We know that Cain slew his brother Abel, and, therefore, the

¹⁸ Genesis 4:3–10. (King James Version)

¹⁹ Friedrich Wilhelm NIETZSCHE, *The Gay Science*, ed. Bernard WILLIAMS (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 227.

latter is recognised as the “victim” of the first murderous act. However, a difference must be made between “falling victim to” and “being a victim.” I think the former one is widely used and therefore common and understandable, while the latter one is less so. The victim of “victimhood” does not become one as a result of some external event or deed, he or she is not chosen as a sacrifice, but becomes a victim by himself or herself. More precisely, this person does not “become” a victim but is one from the start, a being whose exceptional skill or talent is recognised by the victimisers. It is known that a sacrifice was used in the communication with transcendence because the sacrifice functioned as a medium, a translator, an interpreter, linking heaven and earth, deity and humans.

The other important mediator of God’s words is the prophet. Similarly to the victim, they are also interpreters, for if they were not, the transcendent could reveal itself directly. There is still an enormous difference between the “language ability” of the sacrifice and the prophet. Let us think of Noah’s, Moses’s or Abraham’s encounter with God. The Lord addresses the chosen one *himself* and speaks to them *in their own language*. That is to say, all their communicative contact with God perfectly corresponds to the prescribed pragmatic rules, in which they cannot become addressers since they do not know the suitable language. The be-all and end-all of their being chosen is precisely being addressed by God. Initiating and conducting a conversation with God is absolutely dependent on divine will, in which the prophets and forefathers are passive participants of a closed communication.

The victim, as opposed to the prophet, is active in the direction of God. With their help, a unidirectional process can be reversed and a message can be sent to the Lord. The victim does not only form a common language with deity, which is a necessary prerequisite of understanding, but is also able to transmit the message. They possess a technique of mediation in which the one who sacrifices is not interested; what is important for them is only to get their message sent. If the *signs* are favourable, then their request or message is heard. The victim is passive towards the sacrificers, he or she does not give any verbal message to them but forces them to *read and interpret*. The sacrificers are content with reading the mediated signs pretending that there is nothing more difficult and mysterious in the world than interpretation, while being silent about the real reasons of their deafness. Nietzsche’s remark could have referred to the fact that the victims also have the ability to speak and so possess some kind of language, but we, as *spectators*, have never asked them; moreover, have never let them speak from the beginning, with which we have deprived ourselves from hearing what they have to say. By not listening we have actually built a wall between the different speeches, we have closed our ears to the victims’ words, and what we cannot hear we never understand. By turning our heads in arrogance, we have deprived ourselves

from listening to divine communication, we need interpreters, and I honestly do not know if we can ever reconcile with the fact that interpretation parts us from hearing the divine language forever.²⁰

2.4. And The Lord Had Respect Unto Abel and to his Offering.

The Lord, then, looks at Abel. What is betraying is not the reason of turning there but the *action* itself. The way the Lord turns to Abel. When the Lord turn his gaze upon Abel, he pays attention to the spot where Abel and his offering are. There is no question of choice here because one can only choose between different things, and in this case, the Lord only looks at Abel *and* his offering while neglecting Cain. Is the lamb a more generous gift in the Lord's eyes? This could be some divine whim that could not be explained if it was not clear that favouring Abel's person as opposed to his offering is not accidental. What is the reason of divine attention? What makes Abel the chosen one if not the Lord's calling? On the basis of what is said and what is not said, I must assume that Abel's being chosen and the divine attention must have a common source. Somehow Abel is able to draw the Lord's attention to himself. The way he does it explains his being chosen, and the act accounts for the divine attention. How can Abel, who is silent and fails to act on his own, do this? The only trace that might elucidate this is Abel's silence. So far, I have described Abel, who is left out of the conversation of God and Cain, with different synonyms of non-speaking. At this point, now that we have found this trace, a difference has to be made between the concepts used and the most appropriate one has to be chosen. First of all, it has to be supposed that Abel's silence is not muteness²¹ and does not mean the inability to speak out. His silence, on the other hand, is not the silence before the *logos*²², nor "making one understand."²³ It has to be assumed that behind Abel's quietness there is a *speech* to be heard. Abel is not silent but in fact is speaking just as Cain is, but Abel's words are not heard. For some reason, Abel's speech seems to be silence. For the time being, let us accept that there exists this unheard, unrecorded speech.

²⁰ Cf. GADAMER, *Truth and Method*, 385–406.

²¹ Heidegger: "But to keep silent does not mean to be dumb." (HEIDEGGER, *Being and Time*, 208.)

²² "The constant incompatibility, almost unconsciously taking place, or more precisely the fracture in the linearity of language is not the choice of the speaker. It is not their choice not to carry on but the compelling force of silencing of the thing unable to be contained by a sign. Or, as Gadamer argues in *Text and Interpretation*: 'Being does not unfold totally in self-manifestation but rather withholds itself'. That is why Heidegger claims that what is before every logic based on logos is *sige*, silence." (BACSÓ Béla, "Az ártatlan gondolkodás kívánalma." ("The Need for Innocent Thinking"), *Gond* 1, 2. sz., 103–107 (1992), 126.

²³ HEIDEGGER, *Being and Time*, 208.

A speech, even if not written down, necessarily leaves some traces later, in the recorded communicative situation of the conversation. The speaker always talks to someone and even if their words are deleted later, the listener's broken answer remains there. If the reply, which is left without sense, is also erased, the magnitude of the gap is astounding, especially if the context of the conversation that took place, the empty situation, is kept. If Abel spoke and if he participated in the conversation of the Lord and Cain, the traces of this *polilogue* have to be there in the text. Therefore, Abel's silences have to be examined in the proximity of the participants of the recorded conversation.

2.5. When There Is Understanding, There Is No Need for Translation.

"And Cain talked with Abel his brother," (Genesis 4:8). The text, however, informs us about nothing more but Abel's repeated silences. That is, the other party is not heard. At this point, Abel's speech as an answer to Cain's incomplete words might be imagined, but the possibility of some unstructured conversation is also hidden in the situation. After the offering, Cain keeps questioning Abel wrathfully, in vain, his brother keeps his silence or might give short answers, and is no more willing to co-operate in the conversation.²⁴ What does this "no more" refer to? Perhaps to an earlier dialogue in which Abel was willing to partake, he almost seemed garrulous, he was almost having a chat, and not with Cain. If we suppose some kind of speech behind Abel's silence, then the Lord's action, his looking at Abel becomes meaningful. It is reasonable to suppose that the Lord, when seeing the offering, does not only see, but *hears*, thus does not only pay attention but at the same time – knowing the gesture of non-choice – probably *listens* to Abel. "Only he who already understands can listen,"²⁵ and the one who has, is open to the other because they understand the other. And when there is understanding, there is no need for translation, there is conversation (Gadamer). The Lord has heard Abel's address, and opened his ears to listening. He has turned towards Abel, looked at him and answered.

What makes the victim an addresser? What is the explanation of the fact that the Lord's calling arrived at Abel *as an answer* already?²⁶ The victim is probably unaware of their own abilities; they may not have abilities at all, but they feel one thing for certain: the unquenchable thirst of redemption. Maybe this unfath-

²⁴ On more of this, see Herbert Paul GRICE, "Logic and Conversation", in *Syntax and Semantics*, Vol. 3, Speech Acts, ed. Peter COLE and Jerry L. MORGAN (New York: Academic Press, 1975), 41–58.

²⁵ HEIDEGGER, *Being and Time*, 208.

²⁶ See also DERRIDA, "Of an Apocalyptic Tone", 4.

omable desire makes them be capable of addressing the Lord. Abel, *the breath*,²⁷ hails the Lord and asks to be lifted. Back where he has been torn out of. The Lord casts his eye on him and calls him. Their conversation seems silent to us like a dumb show where the lips appear to be moving but there is no voice to be heard, only the image and the movements can be seen.

When Cain is humbly approaching the Lord with his gift, he turns his face towards the ground, and he is ready to fulfil God's commandment. His brother's audacity angers him. Their language is familiar to Cain, yet he does not understand their speech. The desire of return does not make sense to him, he only feels that the Lord forgets him unfairly. He becomes wrathful, his countenance falls and *he closes his ears*...

2.6. No More Chance for Apocalypsis.

With this concealing gesture, by refusing to listen to the speech of the victim, Cain has sealed our ears forever. The story of Cain and Abel has survived, with all its lessons, but we know nothing about the dialogue of the Lord and Abel anymore. Cain, thus, has not told everything, he silenced Abel to prevent us from hearing – what, exactly? It would be too simple to believe that YHWH's speech and language is just as secretive as his genitalia, and that is why our ears may not be opened. Therefore, Cain would be the eunuch of this secret. It would be nicer to think that Cain, as YHWH's victim, had wanted to withhold Abel's words ringing in his ears from his descendants, to protect us from utter hopelessness, the futility and vanity of our callings. For we cannot make shortcuts, and so it is better not to know about those who can return beyond their existence without suffering divine punishment.

Or maybe Cain has reported about this, but failing to understand the point, he blamed his hearing and thus Abel's language has been silenced. It might also happen that the exactly quoted words did not find a way to his listeners' ears and they did not pass them on to their offspring. It might also have occurred that the story remained faithful to every word, but when recorded, they became utterly meaningless in translations, and what live speech had been capable of, written memory was not able to keep anymore.

The one who translated the text, leaving out foreign words, has still left a trace with the void. This lack is again a veil, the border trace of the language describing the world. We keep eavesdropping behind it in vain, we keep reading it, but there is no more chance for *apocalypsis*.

²⁷ Abel's name is doubly telling: It means a grove, a meadow, lawn, and probably, field, plain – where Cain's deed reaches him. The first meaning of Abel's name, however, is breath, respiration, nothingness, passing, fallibility.

The Layout: Nabokov and Franz Kafka's "The Metamorphosis"

In reading, one should notice and fondle details.

(Nabokov. *Lectures on Literature*,

"Good Readers and Good Writers."

Another motto could also be this:

"the good reader is one who has imagination, memory, a dictionary,
and some artistic sense [...] Curiously enough, one cannot read a book:
one can only reread it. A good reader, a major reader,
an active and creative reader is a rereader."

"What insect?"

"He is not, technically, a dung beetle. He is merely a big beetle."¹ This is how Vladimir Nabokov, the world-famous emigrant Russian writer summarises his observations at one of his American lectures, and, with a knowing smile, he scrutinizes his students who are ardently copying his sketch of a beetle on the blackboard, more precisely, the organism that Gregor Samsa found himself transformed into on that particular morning. "I must add," he remarks, while trying to wipe the chalk powder off his hand, "that neither Gregor nor Kafka saw that beetle any too clearly."

Nabokov earned his living from giving university lectures at Wellesley College, Cambridge, Massachusetts on Russian language and literature and meanwhile he was studying the structure of lepidoptera genitalia as an entomologist of Harvard's Museum of Comparative Zoology. Students attended his English-language lectures on Kafka and his "The Metamorphosis" already at Cornell in his course entitled "The masters of European literature".² Nabokov, as his students later recalled, had a profound sense of irony and during his lectures on Kafka, he continuously encouraged his students to "notice and fondle details".³ As he puts it

¹ Vladimir NABOKOV, *Lectures on Literature*, edited by Fredson BOWERS, with an introduction by John UPDIKE. "Introduction by John Updike," xvii–xxvii; "Good Readers and Good Writers," 1–6; "Franz Kafka (1883–1924): 'The Metamorphosis' (1915)," 251–283 (New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1980): "Franz Kafka [1883–1924]: 'The Metamorphosis' [1915]".

² See NABOKOV, *Lectures on Literature*, "Introduction by John Updike". About these years and Nabokov's lectures on literature see: Gavriel SHAPIRO (Ed.), *Nabokov at Cornell* (Ithaca: Cornell University Press, 2003).; Ben DHOOGHE–Jürgen PIETERS (Eds.), *Portraits of the Artist as Reader and Teacher: Vladimir Nabokov's Lectures on Literature* (Leiden: Brill, 2017).

³ Ross Wetzsteon's reminiscences, see Nabokov, *Lectures on Literature*, "Introduction by John Updike".

at the beginning of his essay, “If Kafka’s ‘The Metamorphosis’ strikes anyone as something more than an entomological fantasy, then I congratulate him on having joined the ranks of good and great readers.” Starting from this assumption, he sets out to examine the correspondences between fantasy and reality, and to construct Gregor Samsa’s body:

„Now what exactly is the ‘vermin’ into which poor Gregor, the seedy commercial traveler, is so suddenly transformed? It obviously belongs to the branch of ‘jointed leggers’ (*Arthropoda*), to which insects, and spiders, and centipedes, and crustaceans belong. If the ‘numerous little legs’ mentioned in the beginning mean more than six legs, then Gregor would not be an insect from a zoological point of view. But I suggest that a man awakening on his back and finding he has as many as six legs vibrating in the air might feel that six was sufficient to be called numerous. We shall therefore assume that Gregor has six legs, that he is an insect.

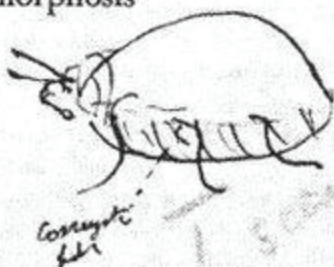
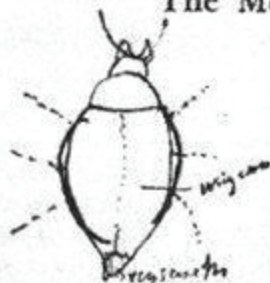
Next question: what insect? Commentators say cockroach, which of course does not make sense. A cockroach is an insect that is flat in shape with large legs, and Gregor is anything but flat: he is convex on both sides, belly and back, and his legs are small. He approaches a cockroach in only one respect: his coloration is brown. That is all. Apart from this he has a tremendous convex belly divided into segments and a hard rounded back suggestive of wing cases. In beetles these cases conceal flimsy little wings that can be expanded and then may carry the beetle for miles and miles in a blundering flight. Curiously enough, Gregor the beetle never found out that he had wings under the hard covering of his back. (This is a very nice observation on my part to be treasured all your lives. Some Gregors, some Joes and Janes, do not know that they have wings.) Further, he has strong mandibles. He uses these organs to turn the key in a lock while standing erect on his hind legs, on his third pair of legs (a strong little pair), and this gives us the length of his body, which is about three feet long. In the course of the story he gets gradually accustomed to using his new appendages – his feet, his feelers. This brown, convex, dog-sized beetle is very broad. I should imagine him to look like this:”⁴

⁴ NABOKOV, *Lectures on Literature*, “Franz Kafka [1883–1924]: ‘The Metamorphosis’ [1915]”.

just over 3 feet long

19

The Metamorphosis

AS GREGOR SAMSA awoke one morning from a troubled dream, he found himself transformed in his bed into a monstrous gigantic insect. He was lying on his hard, as it were armor-plated, back and when he lifted his head a little he could see his dome-like brown belly divided into stiff, ^{corrugated} ~~arched~~ segments on top of which the bed quilt could hardly keep in position and was about to slide off completely. His numerous legs, which were pitifully thin compared to the rest of his bulk, ^{flinched} ~~waved~~ helplessly before his eyes. ^{the world would be a different place}

What has happened to me? he thought. It was no dream. His room, a regular human bedroom, ^{though} ~~only~~ rather too small, lay quiet ^{within its} ~~between~~ the four familiar walls. Above the table on which a collection of cloth samples was unpacked and spread out—Samsa was a commercial traveler—hung the picture which he had recently cut out of an illustrated magazine and put into a pretty gilt frame. It showed a lady, with a fur cap on and a fur ^{coat} ~~skirt~~, sitting ^{very straightly} ~~upright~~ and holding out to the spectator a huge fur muff into which the whole of her forearm had vanished! ^{he had} ~~she~~ ^{made the coat with} ~~frame himself~~ ^{of gold, gold pair}

Well, what does then the image of the beetle on the blackboard, as Nabokov visualises it, teach us? Obviously, first of all, that “If one begins with a readymade generalization, one begins at the wrong end and travels away from the book before one has started to understand it.”⁵ The emergence of the rather overloaded, chiefly metaphysical-metaphorical or psychological-biographical, generalizing interpretations of “The Metamorphosis” are due to the unquestionable absurdity of the beginning of the story. Because of the absurdity of Gregor’s body, showing both entomological and anthropological features, it cannot become the object of authentic and detailed scrutiny. Kafka “fervently objected” to the representation of absurdity, that is, the showing or drawing the body itself: in response to the cover plan of Kurt Wolff’s publishing house, he refused “to allow the cover designer to try to represent the metamorphosed protagonist in any way in its entirety”.⁶ It is not accidental that the visual representation of Gregor’s transformed body was subject to prohibition. It is no coincidence either that the text of the story provides innumerable details as to Gregor’s metamorphosed body. As the Hungarian translator puts it, “these details, leaving a deep impression, do not eventually organise themselves into a whole, and the minor contradictions blur even the fuzzy sensation created by the work”.⁷ It might seem the contradictions hidden in the details inspire the readers’ imagination to perform continuous, unsettling, self-questioning and adaptive work regarding Gregor Samsa’s body and its visualisation. In this case, the details do not help reconstruction, the contradictory details do not point out the contingency of narration, but rather serve to produce the image of the appropriate “vermin.” The aversive human fantasy here has countless possibilities. Kafka, ultimately, did not want Samsa’s body to have a visible form for the reader, which could have laid the trap of ready-made generalisations. That is probably why he gives ample space for the readers’ disgust and fantasy work with the “minor” inconsistencies of the text. Nabokov’s drawing of Gregor Samsa’s body on the blackboard of the lecture hall, therefore, cannot be exact, but rather demonstrative and provocative in its aim. He would have liked to educate his students into good readers and prove, as an entomologist, that the protagonist’s body was far from that of a “gigantic insect”⁸ as his relatives regarded

⁵ NABOKOV *Lectures on Literature*, “Good Readers and Good Writers”.

⁶ GYÖRFFY Miklós, “Kafka: *Az átváltozás*”, in *Boccacciótól Salingerig. Novellaértelmezések*, ed. SZÁVAI János, 136–147 (Budapest: Tankönyvkiadó, 1987), 143. FRANZ KAFKA, *Letters to Friends, Family and Editors*, trans. Richard and Clara WINSTON, [first published 1975] (London: Oneworld Classics, 2011), 114–116.

⁷ GYÖRFFY, “Kafka: *Az átváltozás*”, 143

⁸ See: “Als Gregor Samsa eines Morgens aus unruhigen Träumen erwachte, fand er sich in seinem Bett zu einem ungeheueren Ungeziefer verwandelt”, FRANZ KAFKA, “*The Metamorphosis*”, trans. Willa and Edwin MUIR. *The Complete Stories*, ed. Nahum N. GLATZER with a foreword

him or the way readers might imagine him. Gregor's transformed insect body can indeed be concretised, though representation is still impossible. "I should imagine him to look like this," Nabokov says and his slightly exaggerating remark ("neither Gregor nor Kafka saw that beetle any too clearly"), ultimately, proves to be true. Gregor could not see this body precisely, mainly due to his altered vision, Kafka, on the other hand, did not let either his designer or his narrator see him so that nobody could do the same.

Before drawing conclusions about the possibilities of liberating reader imagination and asking our questions about Gregor embodied in metaphysical and psychological interpretations, I would like to finish the story in a different way. In his lecture about Kafka, Nabokov must have touched upon the question of *the arrangement of rooms in the Samsa household*, just as he devotes several passages to *the role of doors*, their opening and closing in "The Metamorphosis," a motif that penetrates the whole narrative. In spite of this, we do not get to know why exactly doors are important in this story. Nabokov draws a sketch of the beetle on the blackboard, as he imagines it, then, with a cunning smile, he asks the students *to try to envision* the arrangement of rooms at the Samsa's and give an answer to the central theme of the opening and closing of doors. Nabokov with this homework assignment or clue, not lacking a sense of self-irony, is obviously being provocative. The minute details of his lectures (and novels) mean a serious hermeneutic challenge for the work of readers. There are no accidental details even in his lecture. Re-reading Kafka's text only with this intention of the lecture does it become obvious that for the entomologist Nabokov, the flat, the room, in which Gregor and his family lived, had proved to be just as important and meaningful as the insect body of Samsa. And when trying to reconstruct the insect-like layout of the flat, he was dissatisfied with the outcome.

"What flat?"

"This apartment, a flat in an apartment house, in Charlotte Street to be exact, is divided into segments as he will be divided himself."⁹ Nabokov summarises the

by John UPDIKE, 89–139 (New York: Schocken Books, 1971), 89. Franz KAFKA, *A fűtő. Az átváltozás. Elbeszélések. Die Heizer. Die Verwandlung. Erzählungen*, trans. GYÖRFFY Miklós, 82–221 (Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990), 82; literally "a monstrous vermin". First releases: „*Die Verwandlung*”, *Die Weißen Blätter. Eine Monatsschrift*, ed. René Schickele. "Jg. 2" "H. 10" (October), 1177–1230 (1915). Franz KAFKA, *Die Verwandlung* (Leipzig: Kurt Wolff Verlag, 1915).

⁹ NABOKOV, *Lectures on Literature*, "Franz Kafka (1883–1924): 'The Metamorphosis' (1915)". (What is the meaning of: as he will be?)

[illegible]

Nabokov's interpretation is unique in the literature on Kafka. As one of his critics writes:

„Equally helpful are Nabokov's illustrations of rooms and doors and his comments about where the family members are situated at various times. Through Gregor's perspective, readers find out how the physical appearances of the family members change and what spaces they occupy in the apartment [...]. To ascertain the family's reactions to Gregor, the readers must activate their own visualizing capacities to a far greater degree. Nabokov, to my knowledge, is the only person who has emphasized that Gregor is always in a different spot when family members see him.”¹⁰

In the following, as an obedient and good reader, I would like to ask the questions inspired by Nabokov: *What sort of flat is this? What do the doors show?*

After this lecture that keeps touching upon the motif of doors but does not elaborate on them and entrusts the readers to determine their function, it would be most unfortunate to take a critical stance based on metaphysics or psychology and work on the metaphorical theme of isolation and openness, because in this case, we are not going to pay attention to the flat or the doors as they are, but what they generally mean for us. So what interests us now is exactly Gregor's room, the flat of the Samsa family, the space in which they live and the way Gregor moves in this space.

Gregor's body is indeed segmented, and the three main parts, like the three main segments are obvious. But let us not forget, as Nabokov himself points it out, that neither Gregor nor Kafka (as a narrator and, consequently, the reader neither) can see the insect precisely. One way of limiting the vision, as has already been mentioned, is the disproportionate size of the beetle, given the points of reference provided by the objects in the flat and the uncovering of the contradictions arising from this comparison. The altering, hardly fixable characteristics of the insect body concern both the body and the flat as well. (This may refer to Nabokov's "as he will be.") What happens if Gregor Samsa's flat corresponds to the altered body of his?

Let us attempt to draw the layout of the Samsa flat on the basis of the text. There is three of everything in Kafka's story. One of the first signs of this, which later gains significance, is the three doors in Gregor's room. "His room, a reg-

¹⁰ Margit SINKA, „Kafka's Metamorphosis and the Search for Meaning in Twentieth-Century German literature", in *Franz Kafka's The Metamorphosis*, New Edition, ed. Harold BLOOM, 145–154. (New York: Bloom's Modern Critical Interpretations, 2008): 149–150.

ular human bedroom, only rather too small, lay quiet between the four familiar walls.”¹¹ Lying on his back, Gregor looks around in this familiar space, where there is a table, a picture above it, a window, a nightstand and a bed. Gregor’s mother knocks at the door “behind the head of his bed”,¹² and not much later, his father is knocking “at one of the side doors”.¹³ “At the other side door” his sister is getting anxious, and he “answered them both at once: ‘I’m just ready’”.¹⁴ Before drawing a sketch of Gregor’s room, let us have a look at the other parts of the flat.

Gregor’s room is surrounded by three other ones and each room has a door. The three family members are speaking to him through three different doors, from three different directions. The head of his bed is at the door communicating with the living room, where his mother was knocking, then the chief clerk begins to speak “in the next room to the left”,¹⁵ meanwhile Grete is whispering to him “from the right-hand room”¹⁶ then they communicate with each other through Gregor’s room. When Gregor is pushing a chair towards the door,¹⁷ this is the double door that links his room with the living room. The opening of that door (together with the revelations of several other things) is also the manifestation of Gregor’s new vision, a wholly different perspective. Leaning “against the inside of the firmly shut wing of the door,” “his head bending sideways”¹⁸ he can *simultaneously* see the facade of the hospital on the other side of the street, the breakfast dishes in the living room, a photograph of himself on the opposite wall, and since “the door leading to the hall was open, and one could see that the front door stood open too,” he can also see “the landing beyond and the beginning of the stairs going down”.¹⁹

It is perhaps needless to point out that Gregor does not see all this looking around, but from the door connecting his room with the living room all at once. This perspective is made possible by the eyes *at both sides* of his head. This perspective is important because this imaginary axis of vision is going to serve as the basis for Gregor’s movement between his room and the living room. The double doors, from which this revelation took place, is going to remain at the same place in the later sections of the text as a kind of origin of a coordinate system, similarly

¹¹ KAFKA, “*The Metamorphosis*”, 89.

¹² KAFKA, “*The Metamorphosis*”, 91.

¹³ KAFKA, “*The Metamorphosis*”, 92.

¹⁴ KAFKA, “*The Metamorphosis*”, 92.

¹⁵ KAFKA, “*The Metamorphosis*”, 95.

¹⁶ KAFKA, “*The Metamorphosis*”, 95.

¹⁷ KAFKA, “*The Metamorphosis*”, 100.

¹⁸ KAFKA, “*The Metamorphosis*”, 100.

¹⁹ KAFKA, “*The Metamorphosis*”, 101.

to the side doors that do not change positions either. The confusion starts when the lodgers arrive, due to whom the family must alter the previous arrangement of the flat. They rent one of the rooms, and unnecessary objects find their way into Gregor's room²⁰ but it is not entirely clear where that room is that they take and where that room actually was so far. Earlier, one had a definite impression that the Samsa flat consisted of three bedrooms, a living room and an entrance hall. As a part of the new arrangement, the kitchen is added where the family retreats to²¹ and its relation to the living room and the entrance hall. "The three gentlemen," who rent the room (who, therefore, live in the same room and eat in the kitchen), listen to Grete playing the violin at the hall door²² and then invite the family into the living room. When Gregor appears, "[the father] hurried toward them and, spreading put his arms, tried to urge them back into their own room and at the same time block their view of Gregor."²³ That means that the lodgers' room is connected with the living room. The possible location of the new rooms is marked with a broken line.

The Samsa flat must have been somewhat similar to Gregor's narrow human room. Gregor's body was transformed overnight dramatically, but clearly this is only the first stage of a larger process: the body and the relationship system

to the body is continuously transforming throughout the whole story. Gregor's room significantly alters in every sense, and it seems that parallel with this, the whole human space of the flat is also altered. The basis of the triadic system mentioned by Nabokov is probably the three doors leading to Gregor's bedroom. While these doors are stable during the story (only their opening and closing are significant), Gregor's room and the whole flat changes almost unnoticeably and becomes malleable. If the segmentation of Gregor's body is felt but not seen "too clearly." To be more exact: our attempt to describe the entomological structure of the insect precisely is doomed to fail just as if we try to describe the flat either poetically or logically. The layout of the Samsa flat, in fact, cannot be drawn. The walls and rooms can hardly be fitted into a regular rectangle. Only the doors are fixed, and if we want to have an image of the flat, it can only be acquired through the doors. The flat moves with Gregor and changes together with the family. One can observe the unnoticeable distortion, rearrangement and deformation of the flat. While we are abhorred to imagine the horrid body of Gregor, we lose our way in the labyrinth of his flat. Kafka's real monsters are behind closed doors. These doors limit the clarity of vision, giving space to monstrous imagination and lethal indifference.

A tanulmányok első megjelenési helye

- „Mosoly és harag: Utánzás, követés, majmolás – Gyöngyössi János leckéztetése”. *Irodalomtörténet* 94, 4. sz. (2013): 502–512.
- „Sárkány a sziklaüregben: Berzsenyi Dániel és a magyar nyelvújítás”. In *Az ismeretlen klasszikus: Berzsenyi tanulmányok*, szerkesztette FÓRIZS Gergely és VADERNA Gábor. Reciti konferenciakötetek 1. 57–96. Budapest: reciti, 2018.
- „A szupernaturális és az igaz érzésű szűz: A magyar nyelvújítási harc gender-témáiból”. *Performa* 7. Genderkérdések: a társadalmi nemek performativitása (2018): http://performativitas.hu/2018_7
- „Hagyományozódó olvasatlanság: A *Parainesis* avagy az oráció nemes popularitása”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 106, 5–6. szám (2002): 580–595.
- „A »vértagadó testvér« és a »derék fajankó«: Néhány megjegyzés Arany János *Toldijának* polgári jogi szemléletéhez”
- „Krúdy Gyula és a halált hozó olvasás: A tuzséri tragikus hipnózis.” *A Vörös Postakocsi* 8 (2014): 4–11.
- „Szabó Magda Kölcséyt olvas: Megjegyzések Szabó Magda filológusi ars poeticájához.” In *Kitáruló ajtók: Tanulmányok Szabó Magda műveiről*, szerkesztette KÖRÖMI Gabriella és KUSPER Judit, 301–317. Eger: Líceum Kiadó, 2018.
- „Indecent Remarks: Cain and Abel – Genesis.” *Folia Athanasiana*. Review of Byzantine Theology 19 (2017): 45–59.
- „The Layout: Nabokov and Franz Kafka’s »The Metamorphosis«”. *Americana*. E-Journal of American Studies in Hungary 14, 1. szám (Spring) (2018): <http://americanaejournal.hu/vol14no1/onder>

Bibliográfia

- ANGYAL Dávid. „Kölcsy Ferencz”. *Budapesti Szemle*, 313. szám, II. rész (1903): 214–238.
- ARANY János. „Toldi”. In *Arany János Költői Művei*. Szöveggondozás VEKERDY Tamás. Nagy Klasszikusok. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1986.
- ARISZTOTELÉSZ. *Rétorika*, fordította, jegyzetek ADAMIK Tamás. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1982.
- ARGENTI Döme. *Különféle betegségek hasonszenvi (Homoeopathiai) gyógyítása. Nemorvosok, kezdő h. orvosok használatára, és a gyermek első nevelése vázlatban leginkább szülék számára*. Pest: Beimel J. és Kozma Vazul, 1855.
- BACSÓ Béla. „Az ártatlan gondolkodás kívánalma” (“The Need for Innocent Thinking”). *Gond* 1, 2. szám (1992): 103–107.
- Mihail BAHTYIN. „A beszéd műfajai”, ford. KÖNCZÖL Csaba. In *Tanulmányok az irodalomtudomány köréből*, szerkesztette KANYÓ Zoltán és SÍKLAKI István. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988.
- BALOG Edit Otila. „Az »okos leány«: Kéri Katalin: *Női élet, leánynevelés az újkorban, válogatott tanulmányok*.” *Alföld* 68, 6. sz. (2017): 117–121.
- BARÓTI SZABÓ Dávid. *Kisdéd Szó-Tár*. Második ki-adás, meg-bővítve. Kassán: Ellinger János’ betűivel, 1792.
- Roland BARTHES. „Az olvasásáról”, fordította BABARCZY Eszter. In Roland BARTHES. *A szöveg öröme. Irodalomelméleti írások*. 56–66. Budapest: Osiris Kiadó, 1996.
- Margarete BERGER. „Zu den Ohnmachtszenarien Kleistscher Protagonisten”. In *Heinrich von Kleist*. Herausgegeben Ortrud GUTJAHR. Freiburger literaturpsychologische Gespräche, Band 27. 249–278. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2008.
- BERZSENYI Dániel. *Versei*. Kiadta egy kalauz Értekezéssel megtoldva barátja HELMECZI Mihály. Második meg-bővített kiadás. Pest: Trattner János Tamás, 1816.
- BERZSENYI Dániel. *Költői művei*. Kiadta MERÉNYI Oszkár, Berzsenyi Dániel összes művei I. (kritikai kiadás) Budapest: Akadémiai Kiadó, 1979.
- BERZSENYI Dániel. *Prózai munkái*. Kiadta FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái (kritikai kiadás). Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2011.
- BERZSENYI Dániel. *Levelezése*. Kiadta FÓRIZS Gergely, Berzsenyi Dániel összes munkái (kritikai kiadás) Budapest: EditioPrinceps Kiadó, 2014.

- BÉCSY Ágnes. „Életfilozófia”. In BÉCSY Ágnes. *„Halljuk, miket mond a lekötött kalóz”: Berzsenyi-versek elemzése, értelmezése*, Műelemzések, 118–155. Budapest: Korona Nova Kiadó, 1998.
- BOGNÁR Szabina – HOMOKI-NAGY Mária – NAGY Janka Teodóra: „A népi jogtudat Arany János műveiben”. In *„Hazám tudósi, könyvet nagy nevének!” Arany János pályájának művelődéstörténeti olvasatai*, szerkesztette CIEGER András, 101–130. Budapest: Universitas Kiadó, 2017.
- BUDAI Ésaiás. Régi tudós világ Históriaja, *mellyben a’ könyvnyomtatás felfedezéséig élt mindenféle tudósoknak, főképpen pedig a’ görög és deák íróknak élete, munkái, érdemei, és a’ tudományoknak akkori állapota rendbeszedve, előadódanak*, készítette tanítványi, és részszerint a’ poetica és rhetorica iskolák számára Budai Ésaiás, a’ Dereczeni Reformatum Collegiumban közönséges históriát, görög és deák literatúrát tanító, és az alsó iskolákra vigyázó Professor. Debrecen: Nyomtatta Szigethy Mihály, 1802.
- Italo CALVINO. „A Jaguár-Nap alatt” (“Under the Jaguar Sun”), fordította SZÉNÁSI Ferenc. *Holmi* 5, 9. szám (1993): 1228–1238.
- Italo CALVINO. „Miért olvassuk a klasszikusokat” fordította SZÉNÁSI Ferenc. *Holmi* 6, 9. szám (1994): 1290–1294.
- Italo CALVINO. *Amerikai előadások. Hat feljegyzés az elkövetkező évezred számára*, fordította SZÉNÁSI Ferenc. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1998.
- Marcus Tullius CICERO. *Válogatott művei*, szerkesztette HAVAS László. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987.
- Catherine CLÉMENT. *Syncope. The Philosophy of Rapture*. Minneapolis, London: University of Minnesota, 1994.
- Franciscus CZIEGLER. *De animi deliquio et asphyxia*. Dissertatio inauguralis medica. Pest: Typis Jos. Beimel, 1841.
- CZIFRA Mariann. *Kazinczy Ferenc és az ortológusok: Árnyak és alakok az 1810-es évek nyelvújítási mozgalmában*. Budapest: Ráció Kiadó, 2013.
- CZIFRA Mariann. „Kisfaludy Sándor és a nyelvújítás: avagy közelítések a XIX. század elejének nyelvi mozgalmához”, *Tempevölgy* 7, 4. sz. (2015): 82–89.
- CZUCZOR Gergely és FOGARASI János. *A magyar nyelv szótára*, 6 kötet. Pest: Athenaeum, 1862–1874.
- CSEHY Zoltán. „A bölcs, az ördögös, a gyilkos és a szerelmes. Médeia alakja a régi magyar költészetben”. In *Médeia-interpretációk*, szerkesztette D. TÓTH Judit és BÓDI Katalin, *Studia Litteraria* 54, 1–4. sz., 121–138. Debrecen: 2017.
- CSETRI Lajos. *Nem sokaság hanem lélek: Berzsenyi tanulmányok*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó, 1986.
- CSETRI Lajos. *Egység vagy különbözőség: Nyelv- és irodalomszemlélet a magyar irodalmi nyelvújítás korszakában*. Irodalomtudomány és kritika. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1990.

- CSORBA Sándor. *Reformkori diákegyesületek Patakon és a Társalkodási Egyesület Pozsonyban*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2000.
- DEBRECZENI Attila. „Literátusság és popularitás (Közelítés a felvilágosodás kori magyar irodalomhoz)”. In *Studia Litteraria* 36, 131–151. Debrecen: 1998.
- Jacques DERRIDA. „Of an Apocalyptic Tone Recently Adopted in Philosophy”. Transl. John P. LEAVEY, Jr. *Oxford Literary Review* 6. Nr. 2 (1984).
- BEN DHOOGHE–Jürgen PIETERS. (Eds.) *Portraits of the Artist as Reader and Teacher: Vladimir Nabokov's Lectures on Literature*. Leiden: Brill, 2017.
- DOBÁS Kata. „»Oh, ha ecsetem most méltó lenne rátok«. Az aranykor képzete Arany János *Toldi szerelme* című művében”. *Irodalomtörténet* 91, 3. szám (2010): 374–396.
- Umberto ECO. *The Name of the Rose*. Trans. William WEAVER. New York: Warner Books, 1986.
- Umberto ECO. „A nyitott műtől A Foucault-ingáig – Interjú Umberto Ecóval”, fordította HALASI Zoltán. *Magyar Lettre Internationale* (1993).
- Umberto ECO. „Two Models of Interpretation”. In Umberto ECO. *The Limits of Interpretation*, 8–22. Bloomington and Indianapolis: Indiana University Press, 1994.
- ERDŐDY Edit. „Realista hagyomány és belső monológ Szabó Magda műveiben”. In: *Salve scriptor! Tanulmányok, esszék Szabó Magdáról*, szerkesztette ACZÉL Judit, 21–33. Debrecen: Griffes Grafikai Stúdió, 2002.
- ÉDES Gergely. *Keservei és nyájjaskodása. Váz: Máramarosi Gottlieb Antal betűivel*, 1803.
- FÁBRI Anna. *Az irodalom magánélete. Irodalmi szalonok és társaskörök Pesten 1779–1848*. Budapest: Magvető Kiadó, 1987.
- Anna FÁBRI. „Hungarian Women Writers 1790–1900”. In *History of Central European Women's Writing*, Edited Celie HAWKESWORTH, 81–109. Palgrave Macmillan, 2001.
- FÁY András. *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek', főbb polgárok' és tisztességes karuak' lyánkáira*. Pesten: Trattner-Károlyi tulajdona, 1841.
- FEJÉR György. *Bévezetés a' Philosophiára vagy is: a' propaedeutica*. Budán: A' Magyar Kir. Egyetem' Betűivel, 1836.
- FENYŐ István. *Haza s emberiség 1815–1830*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1983.
- FINÁLY Henrik és RÉGENI István. *Latin–magyar iskolai szótár*, szerkesztette FINÁLY Henrik és RÉGENI István. Kolozsvárt: Stein János, 1858.

- [FOGARASI János – KÖVY Sándor]. *Magyar közpolgári törvénytudomány elemei, Kövy Sándor után*. Irta Alsóviszti Fogarasi János Váltó-Feltörvényszéki Tanácsjegyző s a M. T. T. rendes tagja. Ötödik javított kiadás. Egy pótlékkal az 1844-iki törvénycikkelyek szerint. Pest: Eggenberger József és Fia könyvárusok tulajdona, 1845.
- Hans Georg GADAMER. *Truth and Method*. Second Revised Edition. Trans. revised by Joel WEINSHEIMER and Donald G. MARSHALL. London: Continuum, 2006.
- Roland GALLE. „Szenarien der Ohnmacht im Jahrhundert der Aufklärung”. In *Leib-Zeichen. Körperbilder, Rhetorik und Antropologie im 18. Jahrhundert*, Rudolf BEHRENS, Roland GALLE (Hg), 103–123. Würzburg, 1993.
- Gérard GENETTE. *Seuils*, Paris: Seuils, 1987.
- GULYÁS Judit. „»Én is élek még édes Ferim«. Adalékok egy 19. századi költő, meseíró, Szemere Krisztina életrajzához”. In *Mindenes Gyűjtemény II. Artes populares 22. Tanulmányok Küllös Imola 60. születésnapjára*. Szerkesztette GULYÁS Judit és TÓTH Arnold. 191–248. Budapest: ELTE BTK Folklore Tanszék, 2005.
- Robert GRAVES – Raphael PATAI. *Hebrew Myths: The Book of Genesis*, Ed. Robert A. DAVIS. Manchester: Carcanet, 2005.
- Herbert Paul GRICE. „Logic and Conversation.” In *Syntax and Semantics*, Vol. 3, Speech Acts. (Eds.) Peter COLE and Jerry L. MORGAN. New York: Academic Press, 1975, 41–58.
- G. SZABÓ Botond. *A Debreceni Református Kollégium a pedagógia századában: Neveléstörténeti tanulmány XVIII. századi forrásgyűjteménnyel*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület, 1996.
- GYÖRFFY Miklós. „Kafka: Az átváltozás”. In *Boccacciótól Salingerig. Novellaértelmezések*, szerkesztette SZÁVAI János, 136–147. Budapest: Tankönyvkiadó, 1987.
- HAISZLER György. *Orvosi munkája. Harmadik darab. A ’gyermekkor’ és nőnem’ nyavalyáiról*. Veszprém: Számmer Alajos, 1831.
- HARDI Judit. „A félreértés pragmatikai vizsgálata. Társadalmi-nemek közti párbeszéd elemzése alapján”, *Magyar Nyelvőr*, 134, 1. sz. (2010): 78–87.
- HÁSZ-FEHÉR Katalin. *Elkülönülő és közösségi irodalmi programok a 19. század első felében (Fáy András irodalomtörténeti helye)*. Csokonai Könyvtár. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 2000.
- HÁSZ-FEHÉR Katalin. „Kazinczy Ferenc civitas litteraruma és a keszthelyi Helikon.” In *Az irodalom ünnepei. Kultusztörténeti tanulmányok*, szerkesztette KALLA Zsuzsa, Petőfi Irodalmi Múzeum Könyvei 9. 173–182. Budapest: Petőfi Irodalmi Múzeum, 2000.

- Martin HEIDEGGER. *Being and Time*. Trans. John MACQUARRIE and Edward ROBINSON. Oxford: Blackwell, 2001.
- Agnes HELLER. *A Philosophy of History in Fragments*. Oxford: Wiley, 1993.
- Heinrich HOME. *Grundsätze der Kritik*, Erste Band, Aus der Englischen übersetzt, von Joh. Nikolaus MEINHARD. Frankfurt und Leipzig: 1775.
- Q., Flakkus, HORÁTIUS. *Levelei*. Fordította VIRÁG Benedek. Buda: A' Királyi Magyar Universitas' Betűivel, 1815.
- Quintius, Flaccus, HORATIUS. Összes versei. Quinti Horati Flacci *Opera Omnia*. Szerkesztette BORZSÁK István, DEVECSERI Gábor. Budapest: Corvina Könyvkiadó, 1961.
- HORVÁTH Attila, „Arany János jogi esetei”. In *Iustitia modellt áll. Tanulmányok a „jog és irodalom” köréből*, szerkesztette FEKETE Balázs, H. SZILÁGYI István, 25–38. Budapest: Szent István Társulat, 2011.
- ILOSVAI Péter. *Toldi Miklós históriája* (Debrecen: 1574). In *Régi magyar irodalmi szöveggyűjtemény II.*, szerkesztette TAMÁS Zsuzsanna. Budapest: Balassi Kiadó, 2000.
- Online: <https://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/tkt/regi-magyar-irodalmi-2/ch06s03.html#id547168> (Letöltés: 2019. 05. 07.)
- IMRE László. *Pap Károly (1872–1954)*. A Debreceni Egyetem tudós professzorai 2. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.
- IPOLYI Arnold. *Magyar Mythologia*. Pest: Heckenast, 1854.
- ISOCRATIS. *Parainesis ad Demonicum e Graeco per Rudolphum AGRICOLAM*. Adiecta translatione Hungarica. Curavit Franciscus Iosephus SCHEDEL. Pesthini, 1822.
- ISOKRATES. *Négy beszéde*, fordította SZABÓ István – PYTHAGORAS. *Arany mondatai*, fordította KIS János. Pest: Hartleben Konrád Adolf, 1846.
- Hans Robert JAUSS. „Italo Calvino: »Wenn ein Reisender in einer Winternacht«. Plädoyer für eine postmoderne Ästhetik.” In: H. R. JAUSS. *Studien zum Epochenwandel der ästhetischen Moderne*. 267–302. Frankfurt am Main: Shurkamp Verlag, 1989.
- KABDEBÓ Lóránt. „Szabó Magda, az író és irodalomtörténész”. *Irodalomtörténet* 28 (78), 3. szám (1997): 335–343.
- Franz KAFKA. *Die Verwandlung*. Leipzig: Kurt Wolff Verlag, 1915.
- Franz KAFKA. „*The Metamorphosis*”, trans. Willa and Edwin MUIR. *The Complete Stories*. Edited by Nahum N. GLATZER with a foreword by John UPDIKE, 89–139. New York: Schocken Books, 1971.
- Franz KAFKA. *A fűtő. Az átváltozás. Elbeszélések. Die Heizer. Die Verwandlung. Erzählungen*, Trans. GYÖRFFY Miklós, 82–221. Budapest: Európa Könyvkiadó. 1990.

- Franz KAFKA. *Letters to Friends, Family and Editors*. Trans. Richard and Clara Winston, [first published 1975], London: Oneworld Classics, 2011.
- KATONA Béla. *Krúdy Gyula pályakezdése*. Irodalomtörténeti Füzetek 75. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1971.
- [KAZINCZY Ferenc]. *Tövisek és Virágok*. Kevés számú Nyomtatványokban. Széphalom: 1811.
- KAZINCZY Ferenc. *Levelezése*, kiadta (I–XXI:) VÁCZY János, (XXII:) HARSÁNYI István, (XXIII:) BERLÁSZ Jenő, BUSA Margit, Cs. GÁRDONYI Klára és FÜLÖP Géza, (XXIV:) ORBÁN László, (XXV:) Soós István, 25 kötet. Budapest–Debrecen, 1890–2013.
- KAZINCZY Ferenc. *Szép Literatura. Szívképző regék*. Kazinczy Ferenc művei, második osztály, fordítások (kritikai kiadás), sajtó alá rendezte BODROGI Ferenc Máté. Debrecen: Debreceni Egyetemi Kiadó, 2012.
- KERECSÉNYI Dezső. *Kölcsey Ferenc*. Magyar Írók. [Budapest]: Franklin Társulat Kiadása. [1940].
- KERÉNYI Károly. *Görög mitológia*. Budapest: Gondolat Kiadó, 1977.
- KESZEG Anna. *Gyöngyössi János. Szövegek és kontextusok*. Budapest: Ráció Kiadó, 2011.
- Heinrich von KLEIST. *Esszék, anekdoták, költemények*, fordította MÁRTON László. Pécs: Jelenkor Kiadó, [1996].
- Heinrich von KLEIST. *Elbeszélések*. Pécs: Jelenkor Kiadó, 2001.
- KOVÁCS Ernő. *Kölcsey Ferenc klasszikus műveltsége*. A Debreceni Református Kollégium Tanárképző Intézetének Dolgozatai, 2. Debrecen: 1931.
- [KÖLCSEY Ferenc és SZEMERE Pál]. *Felelet a' Mondolatra néhai Bohógyi Gedeon Úrnak: „Mondolat. Sok bővitményekkel, és egy kiegészített új Szótárral együtt. Dicshalom (azaz Wesszprém) 1813.” című Pasquilusára*. Pesten: Trattner Ján. Tam. Betűivel, 1815.
- KÖLCSEY Ferencz. *Minden munkái*, 6 kötet, szerkesztette EÖTVÖS József, SZALAY László, SZEMERE Pál. Pest: Heckenast Gusztáv, 1840–1848.
- KÖLCSEY Ferenc. *Összes művei*, 3 kötet, kiadta SZAUDER József és SZAUDER Józsefné. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1960.
- KÖLCSEY Ferenc. *Levelezése: Válogatás*, kiadta SZABÓ G. Zoltán. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 1990.
- KÖLCSEY Ferenc. *Hymnus. Nemzeti hagyományok. Parainesis: Válogatás a Kölcsey-életműből*, sajtó alá rendezte, szerkesztette, jegyzetek SZABÓ G. Zoltán. Matúra Klasszikusok, 25. Budapest: PannonKlett Kiadó, 1997.
- KÖLCSEY Ferenc. *Szépprózai művek*, kiadta SZILÁGYI Márton, Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás) Budapest: Universitas Kiadó, 1998.
- KÖLCSEY Ferenc. *Országgyűlési Napló*, kiadta VÖLGYESI Orsolya, Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás) Budapest: Universitas Kiadó, 2000.

- KÖLCSEY Ferenc. *Versek és versfordítások*, kiadta SZABÓ G. Zoltán, Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás) Budapest: Universitas Kiadó, 2001.
- KÖLCSEY Ferenc. *Országgyűlési naponkénti jegyzések*, kiadta PAJKOSSY Gábor, Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás) Budapest: Universitas Kiadó, 2002.
- KÖLCSEY Ferenc. *Irodalmi kritikák és esztétikai írások I. 1808–1823.*, kiadta GYAPAY László, Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás) Budapest: Universitas Kiadó, 2003.
- KÖLCSEY Ferenc. *Erkölcsei beszédek és írások*, kiadta ONDER Csaba, Kölcsey Ferenc minden munkái (kritikai kiadás) Budapest: Universitas Kiadó, 2008.
- [KÖVY Sándor]. *A' Magyar Törvénynek rövid Summája. A' Gyermeknek' számára.* Pozsony: Wéber Simon Péter költségével és betűivel, 1798.
- [KÖVY Sándor]. *Elementa jurisprudentiae Hungaricae. Loco manuscripti edita.* Cassoviae [Kassa]: Typis Francisci Landerer de Füstkút, 1800.
- KÖVY Sándor. *Magyar Polgári Törvény.* Sárospatak: 1822.
- Közhasznu Esmeretek Tára, a Conversations-Lexicon szerint Magyarországra alkalmaztatva*, Tizedik kötet. Pesten: Könyváros Wigand Otto sajátja, 1834.
- KRÚDY Gyula. *Összegyűjtött művei. Publicisztikai írások I.*, gyűjtötte, a jegyzeteket írta BEZECZKY Gábor, közreműködött HORVÁTH Anna, sajtó alá rendezte HRADECZKY Móni, Pozsony: Kalligram Könyvkiadó, 2007.
- KRÚDY Zsuzsa. „Krúdy Gyula 1878–1933”. *Élet és Irodalom*, 05. 11. (1963): 9.
- KULIN Ferenc. *Közelítések a reformkorhoz.* Budapest: Magvető Kiadó, 1986.
- KULIN Ferenc. *Kölcsey Ferenc.* Magyar Szabadelvűek. Budapest: Új Mandátum Kiadó, 1988.
- LAFFERTON Emese. „Halált hozó hipnózis. Egy 1894-es eset és a tudomány mentális földrajza”. *Korall* 6, 21–22. szám (2005): 46–67.
- LEGEZA Ilona. „A csekei monológ”. Online: <http://legeza.oszk.hu/sendpage.php?rec=li2797> (Letöltve: 2018. július 20.)
- Claudia LIEBRAND. „Gravida. Kleists *Marquise von O...* als Trauma-Text.” In *Heinrich von Kleist*. Herausgegeben Ortrud GUTJAHR. Freiburger literaturpsychologische Gespräche, Band 27. 159–178. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2008.
- LUKÁCSY Sándor. „A Parainesis”. In *A mag kikél: Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulóján*, szerkesztette TAXNER-TÓTH Ernő. Budapest–Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1990.
- MARGÓCSY István. „A Révai–Verseghy-vita eszme- és kultúrtörténeti vonatkozásai”. In *Klasszika és romantika között*, szerkesztette KULIN Ferenc és MARGÓCSY István, 26–34. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1990.
- Jean François MARMONTEL. *Moralische Erzählungen*. Vierter Theil, übers. Friedrich MOLTER. Carlsruhe: Michael Macklot, 1769.

- [MARÓTHY Mátyás és NÁTLY József]. Új szellem, vagyis Újmagyarok útja Helikonra. M. és N. Szeged: Nyomtat[tatott]. Grün Orbán' betűivel, 1824.
- MÁJER István. „Egyházi beszéd. A' Boldogságos Szűz' mennybe menetelének ünnepe. Azon szempillantásoktól, melyekben magát az ember mint egy menyben lenni érezi”. *Élet és Literatura* 2. kötet, 6. rész (1827): 47–67.
- MEZEI Márta. *Nyilvánosság és műfaj a Kazinczy levelezésben*. Budapest: Argumentum Kiadó, 1994.
- MERÉNYI Oszkár. „Berzsenyi Dániel (1776–1836) betegségei és halála”. *Orvostörténeti Közlemények* 87–88, (1979): 243–248.
- MUDRÁK József. *A Debreceni Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának története. 1914–1944*. Doktori (PhD) értekezés. Debrecen: Debreceni Egyetem BTK, 2007.
- Inka MÜLDER-BACH. „Die »Feuerprobe der Wahrheit«. Fall-Studien zur weiblichen Ohnmacht”. *Goethezeitportal*, 2004. Online: http://www.goethezeitportal.de/db/wiss/epoche/muelder-bach_ohnmacht.pdf (Erstpublikation: *Das Laokoon-Paradigma. Zeichenregime im 18. Jahrhundert*. Hrsg. von Inge BAXMANN – Michael FRANZ – Wolfgang SCHÄFFNER, s. 525–543. Berlin: 2000.)
- Vladimir NABOKOV. *Lectures on Literature*, edited by Fredson BOWERS, with an introduction by John UPDIKE. “Introduction by John Updike,” xvii–xxvii; “Good Readers and Good Writers,” 1–6; “Franz Kafka (1883–1924): ‘The Metamorphosis’ (1915),” 251–283. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1980.
- NAGY Ágoston. „A 18. század második felében született pasquillus-irodalom értelmezési lehetőségeiről”. In *Politikai elit és politikai kultúra a 18. század végi Magyarországon*, szerkesztette SZIJÁRTÓ M. István és SZÜCS Zoltán Gábor, 192–222. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó, 2012.
- NÁTLY József. *Némely Vélekedések a' magyar nyelv ügyében*. Írta Nátly József Tsászári Kir. Posta Ügyellő Szegeden. Szeged: Nyomtatott Grün Orbánnál, 1824.
- NÉMETH László. „Berzsenyi”. In NÉMETH László. *Az én katedrám. Tanulmányok*, 249–349. Budapest: Magvető és Szépirodalmi Könyvkiadó, 1983.
- Friedrich Wilhelm NIETZSCHE. *The Gay Science*. Ed. Bernard WILLIAMS. Cambridge: Cambridge University Press, 2001.
- Augustus NOELLE. *De Animi Deliquio*. Dissertatio inauguralis medica. Berlin: Starckii, 1824.
- ONDER Csaba. „Mosoly és harag: Utánzás, követés, majmolás – Gyöngyössi János leckéztetése”. *Irodalomtörténet* 94, 4. sz. (2013): 502–512.

- ONDER Csaba: „»Zöld lombjai közt a nemzeti békének«”: Kölcsey és a magyar nyelv keleti gyökerei”. In Acta Academiae Nyiregyhasiensis 1. *Az applikáció vonzerejében*. Szerkesztette KUKLA Krisztián, 35–43. Nyíregyháza: Nyíregyházi Főiskola, 2015.
- PÁZMÁNY Péter. *Isteni igazságra vezérleo kalavz*. Mellyet írt, PAZMANY Peter Iesvitak Rendin valo tanito. Pozsony: 1613.
- PINTÉR Jenő. *Magyar irodalomtörténete. Tudományos rendszerezés*. Hetedik kötet: a magyar irodalom a XIX. század utolsó harmadában. Budapest: 1934.
- PLATÓN. *Összes művei*, 3 kötet. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1984.
- PLATO. *Phaedrus*. Trans., intr. and commentary R. HACKFORTH. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.
- PLUTARCHI CHAERONENSIS. *Vitae Parallelae Cum Singulis Aliquot: Graece et Latine*. London: Augustinus Bryanus, 1729.
- PLUTARCH. Párhuzamos Életrajzok, hellenből fordította D. SZÉKÁCS József. Hellen Classicusok magyar fordításokban 3. Pest: Kiadja a' Magyar Tudós Társaság, Eggenberger J. és fia, 1847.
- PLUTARKHOSZ. Párhuzamos életrajzok, 2 kötet. Jegyzetek, utószó HEGYI Dolores. Budapest: Osiris Kiadó, 2001.
- PONORI THEWREWK József. *Velenczei Szappanpor az Uj Magyarok' számára*. Pozsony: 1834.
- PUKÁNSZKY Béla. *Bevezetés a nőnevelés történetébe*. [Szeged: Szegedi Tudományegyetem, 2013]
Online: <http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/noneveles/index.html>
(Letöltés: 2018. február 20.)
- PYTHAGORAS. *Arany mondatai*, fordította KIS János. – ISOKRATES. *Négy beszéde*, fordította SZABÓ István Pest: Hartleben Konrád Adolf, 1846.
- RÉVÉSZ Éva. *Fejezetek Tuzsér község történetéből és néprajzából*. (szakdolgozat) Sárospatak: Kazinczy Ferenc Református Tanítóképző Főiskola, 1996.
- RIEDL Frigyes. *Kölcsey Ferenc*. Magyar Irodalmi Ritkaságok, 42, Budapest: [1939].
- ROHONYI Zoltán. *Kölcsey Ferenc életműve*. Kolozsvár–Napoca: Dacia Kiadó, 1975.
- RUZSICZKY Éva. „Bersenyi és Kazinczy vitája az irodalmi nyelvről”, *BÁR* 3, 1–4. sz. (1998): 185–190.
- Carl SAGAN. *Az éden sárkányai. Tűnődések az emberi intelligencia evolúciójáról*. Fordította SZILÁGYI Tibor. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1990.

- SÁRVÁRI Pál. *Moralis Philosophia, melybenn az Erkölti Tselekedeteknek A' Józan Okosság Szerént Való Főréglája vagy Principiuma kikeresődik*, készítette Sárvári Pál, A' Philosophiának Doctora, 's a' Debreczeni Ref. Collegiumbann Mathesist, és Phisicát tanító Professor. Pesten: Trattner Mátyás' betűivel, 1802.
- GAVRIEL SHAPIRO. (Ed.) *Nabokov at Cornell*. Ithaca: Cornell University Press, 2003.
- MARGIT SINKA. „Kafka's Metamorphosis and the Search for Meaning in Twentieth-Century German literature”. In *Franz Kafka's The Metamorphosis*. New Edition, ed. Harold BLOOM, 145–154. New York: Bloom's Modern Critical Interpretations, 2008.
- [Somogyi Gedeon et al.] *Mondolat: Sok Bővitményekkel, és egy Kiegészített Újj-Szótárral együtt: Angyalbőrbe kötve, egy Tűnet-forint*. Dicshalom [Veszprém], 1813.
- S. VARGA Pál. *A nemzeti költészet csarnokai: A nemzeti irodalom fogalmi rendszerei a 19. századi magyar irodalomtörténeti gondolkodásban*. Budapest: Balassi Kiadó, 2005.
- SZABÓ Magda. *A római szépségápolás*. Debrecen: Beke Zoltán könyv- és lapkiadó vállalata, Baltazár Dezső-u. 9, 1940.
- SZABÓ Magda. *Kívül a körön*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980.
- SZABÓ Magda. *A félistenek szomorúsága*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1992.
- SZABÓ Magda. *A lepke logikája*. Budapest: Argumentum Könyvkiadó, 1996.
- SZABÓ Magda. *A csekei monológ*. Budapest: Európa Könyvkiadó, 1999.
- SZABÓ Magda. *Merszi, Moszjő*: Publicisztikai írások. Budapest: Európa Könyvkiadó, 2000.
- SZABÓ G. Zoltán és SZÖRÉNYI László. *Kis magyar retorika: Bevezetés az irodalmi retorikába*. Budapest: Tankönyvkiadó, 1988.
- SZABÓ G. Zoltán. „Kölcsey és az országgyűlési ifjak”. In *Társasági füzetek*, 1, szerkesztette CSORBA Sándor, 37–45. Fehérgyarmat: k. n. 1988.
- SZABÓ G. Zoltán. „Kölcsey Hymnusáról”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 102 (1998): 114–144.
- SZAUDEK József. *Kölcsey Ferenc*. Budapest: Művelt Nép Tudományos és Ismeretterjesztő Kiadó, 1955.
- SZEMERE Pál. *Munkái*, 3 kötet, szerkesztette SZVORÉNYI József. Budapest: Franklin-Társulat, 1890.
- SZILÁGYI Márton és VADERNA Gábor. „Klasszikus magyar irodalom (kb. 1750-től kb. 1900-ig)”. In *Magyar irodalom*, főszerkesztő GINTLI Tibor, Akadémiai kézikönyvek, 312–637. Budapest: Akadémiai Kiadó, 2010.
- SZILÁGYI Márton. „Mi vagyok én?” *Arany János költészete*. Budapest: Kalligram Könyvkiadó, 2017.

- SZÖRÉNYI László. „A diák Kölcsey ismeretlen latin nyelvű műve”. In *A mag kikél: Előadások Kölcsey Ferenc születésének 200. évfordulóján*, szerkesztette TAXNER-TÓTH Ernő. Budapest–Fehérgyarmat: Kölcsey Társaság, 1990.
- TAKÁTS József. „Arany szokásjogi gondolkodása”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 106, 3–4. szám (2002): 295–313.
- TAKÁTS József. „Nyolc érv az elsődleges kontextus mellett”. *Irodalomtörténeti Közlemények* 105 (2001): 316–324.
- TAMUSNÉ MOLNÁR Viktória. *Művészeti témájú bölcsész hallgatói dolgozatok a debreceni egyetemen 1914–1949*. Online: <http://folyoiratok.ofi.hu/education/muveszeti-temaju-bolcsesz-hallgatoi-dolgozatok-a-debreceni-egyetemen-1914-1949> (Letöltve: 2018. július 20.)
- TAXNER-TÓTH Ernő. *Kölcsey és a magyar világ*. Budapest: Akadémiai Kiadó, 1992.
- TOLDY Ferenc. *A magyar nemzeti irodalom története. A legrégebbi időktől a jelen korig. Rövid előadásban. 1864–1865*. Budapest: Szépirodalmi Könyvkiadó, 1987.
- TÓTH Tünde. „Tolditól Miklósig. Előítéletek az irodalomtörténet-írásban”. In *Tinódi Sebestyén és a régi magyar verses epika*. A 2006. évi budapesti és kolozsvári Tinódi-konferenciák előadásai, szerkesztette Csörsz Rumen István, 257–285. Kolozsvár: Kriterion Könyvkiadó, 2008.
- Új Magyar Múzeum. Kiadják a Magyar Academia több tagjai. Felelős szerkesztő Toldy Ferenc. Második folyam, Második kötet. Pest: Emich Gusztáv kiadása, 1851–1852.
- VADERNA Gábor. „Egy csók és más semmi: Berzsenyi Dániel 1810-es pesti kirándulása”. *Holmi* 16, 10. sz. (2004): 1217–1234.
- VARGA Imre. „A nemesi verses pasquillus (Szentpáli Ferenc)”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 67, (1963): 287–302.
- VINCZE Tamás. „Adalékok Pap Károly tanári portréjához”. In *Gerundium: egyetemtörténeti közlemények* 6, 1–2. szám (2015).
Online: http://gerundium.lib.unideb.hu/file/7/560e2ca81f7cf/szerzo/12Vincze_Tamas.pdf (Letöltve: 2018. július 20.)
- VOJNOVICH Géza. *Arany János életrajza 1817–1849*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia, 1929.
- WALDAFEL János. „Kölcsey Parainesisének antik mintája”. *Egyetemes Philologiai Közlöny* 28 (1904): 425–427.
- WERBÓCZY István. *Nemes Magyarország szokásjogának Hármaskönyve, melyet Werbőczy István a Királyi Felség személyes jelenlétének helytartója, a legnagyobb gonddal készített Ulászló Úrnak*. 1514.
- Z. KOVÁCS Zoltán. „Berzsenyi és Kölcsey: egy kapcsolat rövid története”. *Kortárs* 57, 10. szám (2013): 55–65.

Névmutató

- ACZÉL Judit 161, 197
 ADAMIK Tamás 105, 195
 AGRICOLAM, Rudolphum 112, 199
 ALAPI Salamon Tódor 137, 144, 146
 ANGYAL Dávid 101, 110, 114, 195
 ARANY János 5, 121–134, 195, 196, 197, 199, 204, 205
 ARGENTI Döme 72, 195
 ARISZTOTELÉSZ 105, 109, 111, 118, 195
 ARKHILOKHOSZ 15, 16, 21
 BABARCZY Eszter 87, 160, 195
 BABITS Mihály 151
 BACSÓ Béla 179, 195
 BAHTYIN, Mihail 161, 195
 BALOG Edit Otila 96, 195
 BÁRCZI Géza 157
 BARÓTI SZABÓ Dávid 15, 195
 BARTHES, Roland 87, 160, 195
 BAXMANN 73, 202
 BÉCSY Ágnes 30, 35, 40, 50, 196
 BEHRENS, Rudolf 78, 198
 BEKE Zoltán 155, 204
 BEÖTHY Zsolt 157, 158
 BERGER, Margarete 78, 195
 BERLÁSZ Jenő 53, 66, 159, 200
 BERZSENYI Dániel 15, 25–63, 153, 154, 159, 160–167, 193, 195, 196, 202, 203, 205
 BEZECZKY Gábor 137, 142, 201
 BLOOM, Harold 189, 204
 BOCCACCIO, Giovanni 186, 198
 BÓDI Katalin 92, 196
 BODROGI Ferenc Máté 74, 200
 BOGNÁR Szabina 121, 196
 BORZSÁK István 12, 106, 199
 BOWERS, Fredson 183, 202
 BUDAI Ésaías 55, 196
 BUSA Margit 53, 66, 159, 200
 CALVIN, János 104
 CALVINO, Italo 7, 152, 172, 174, 196
 CATO 14, 48, 106
 CICERO, Marcus Tullius 19, 104, 105–107, 109, 112, 117, 196
 CIEGER András 121, 196
 CLÉMENT, Catherine 75, 196
 COLE, Peter 180, 198
 CZIEGLER, Franciscus 71, 196
 CZIFRA Mariann 44, 54, 66, 196
 CZUCZOR Gergely 32, 81, 86, 196
 Cs. GÁRDONYI Klára 53, 66, 159, 200
 CSEHY Zoltán 92, 196
 CSETRI Lajos 26, 30, 58, 196
 CSOKONAI Vitéz Mihály 106, 157, 198
 CSORBA Sándor 110, 197, 204
 CSÖRSZ Rumen István 134, 205
 CSÜRY Bálint 155, 157
 D. SZÉKÁCS József 32, 203
 D. TÓTH Judit 92, 196
 DARKÓ Jenő 155, 156
 DEBRECZENI Attila 66, 106, 197
 DÉMOKRITOSZ 21
 DÉMOSZTHENÉSZ 106
 DERRIDA, Jacques 172, 173, 175, 176, 180, 197
 DEVECSERI Gábor 12, 106, 199
 DHOOGHE, Ben 183, 197
 DOBÁS Kata 134, 197
 DÖBRENTAI Gábor 38, 41, 47, 50, 51, 57, 61, 96, 108
 DUKAI TAKÁCS Judit 46
 Eco, Umberto 171, 176
 ÉDES Gergely 12, 197

- EGGENBERGER József 122, 198
 EMICH Gusztáv 123, 205
 ENNIUS, Quintus 14, 19
 EÖTVÖS József 102, 200
 ERDŐDY Edit 161, 197
 EURIPIDÉSZ 53
 FÁBRI Anna 95, 96, 197
 FARAGÓ László 34
 FÁY András 83, 106, 197, 198
 FEJÉR György 55, 197
 FEKETE Balázs 121, 199
 FELEKI József 149
 FENYŐ István 114, 197
 FESTETICS György gróf 46
 FINÁLY Henrik 39, 197
 FLAMMARION, Camille 147, 148–150
 FOGARASI János 32, 81, 86, 196
 FORGÁCH András 78
 FORGÁCH Elza 146
 FORGÁCH Margit gróf 144
 FÓRIZS Gergely 25, 28, 61, 193, 195
 FRANZ, Michael 73, 202
 FÜLÖP Géza 53, 66, 159, 200
 G. SZABÓ Botond 112, 198
 GADAMER, Hans Georg 175, 176, 179, 180, 198
 GALLE, Roland 78, 198
 GÁSPÁR Imre 137, 141, 143
 GENETTE, Gérard 112, 161, 198
 GINTLI Tibor 27, 28, 204
 GLATZER, Nahum N. 186, 199
 GORGIASZ, Leontinoi 55
 GRAVES, Robert 173, 174, 198
 GRICE, DAVIS, Robert A. 180, 198
 GRÜNN Orbán 65, 202
 GULYÁS Judit 95, 96, 198
 GUTJAHR, Ortrud 78, 195, 201
 GYAPAY László 26, 201
 GYÖNGYÖSSI János 11–12, 19, 23, 200, 202
 GYÖRFFY Miklós 186, 187, 198, 199
 H. SZILÁGYI István 121, 199
 HAISZLER György 71, 198
 HALASI Zoltán 176, 197
 HARDI Judit 77, 198
 HARSÁNYI István 53, 66, 159, 200
 HARTLEBEN Konrád Adolf 103, 112, 199, 203
 HÁSZ-FEHÉR Katalin 106, 198
 HAVAS László 104, 196
 HAWKESWORTH, Celie 96, 197
 HEGYI Dolores 32, 203
 HEIDEGGER, Martin 176, 179, 180, 199
 HELLER Ágnes 176, 199
 HELMECZI Mihály 15, 36, 44, 155, 160, 163, 165, 195
 HIMFY (KISFALUDY SÁNDOR) 47, 50
 HIPPIASZ, Éliszi 39, 40, 57
 HOITSY Pál 149
 HOME, Heinrich 199
 HOME, Henry 45, 57, 63
 HOMÉROSZ 14, 17, 19, 53
 HOMOKI-NAGY Mária 121, 195
 HORATIUS, Quintius, Flaccus 12, 13–16, 18, 19, 22, 106, 199
 HORVÁTH Anna 137, 201
 HORVÁTH Attila 121, 122, 128, 199
 HRADECZKY Móni 137, 201
 HUSZÁR Vilmos 149
 ILOSVAI SELYMES Péter 121, 132, 134, 199
 IMRE László 157, 199
 IPOLYI Arnold 61, 63, 199
 ISZOKRATÉSZ 106, 112, 113, 114, 199, 203
 JAUSS, HANS ROBERT 174, 199
 JÓSA András 150
 KABDEBÓ Lóránt 151, 152, 199
 KAFKA, Franz 184–192, 193, 199, 200, 202

- KALLA Zsuzsa 20, 69, 198
 KANYÓ Zoltán 161, 195
 KÁROLI Gáspár 22
 KÁRPÁTY Csilla 39, 104
 KATONA Béla 142, 200
 KAZINCZY Ferenc 20, 22, 27, 28, 29, 30, 31, 32, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47–51, 52, 53, 54, 58, 61, 65, 66, 69, 73, 74, 75, 76, 90, 93, 94, 95, 96, 103, 108, 109, 144, 157, 158, 159, 163, 196, 198, 200, 202, 203
 KENEDI Géza 149
 KÉPLAKI Vilhelm 96
 KÉPLAKI Vilma 93, 96
 KERESÉNYI Dezső 114, 200
 KERÉNYI Károly 62, 200
 KÉRI Katalin 96, 195
 KESZEG Anna 12, 200
 Kis János 112, 199, 203
 KISFALUDI
 KISFALUDY Sándor 28, 29, 31, 36, 37, 38, 41, 44–49, 54, 66, 196
 KLEIST, Heinrich von 78, 79, 195, 200, 201
 KOVÁCS Ernő 113, 200
 KOZMA Vazul 72, 195
 KÖLCSEY Ferenc 26, 27, 30, 35, 36, 37, 38, 40, 41, 43, 45, 51–58, 60, 61, 72, 73, 97, 101–120, 152, 153, 154, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 162–165, 195, 200, 201, 203, 204, 205
 KÖLCSEY Kálmán 109, 110, 111, 112, 113
 KÖNCZÖL Csaba 161, 195
 KÖRÖMI Gabriella 80, 193
 KÖVY Sándor 122–123, 127, 128, 130, 197, 201
 KRAFFT-EBING, Richard von 137, 138, 139
 KRAUSE dr. 138
 KRÚDY Gyula 137, 141, 142, 193, 200, 201
 KRÚDY Zsuzsa 142, 201
 KUKLA Krisztián 60, 203
 KULIN Borbála 92
 KULIN Ferenc 102, 113, 201
 KULTSÁR István 29, 65
 KUND Béla 146
 LAFFERTON Emese 138, 201
 LANDERER Mihály 112
 LEAVEY, John P. 172, 197
 LEGEZA Ilona 153, 201
 LIEBRAND, Claudia 78, 201
 LÓNYAY Menyhért gróf, Ifj. 144
 LÓNYAY Pálma 143, 144
 LUKÁCSY Sándor 101, 102, 110, 112, 113, 114, 115, 117, 201
 MACQUARRIE, John 176, 199
 MADÁCH Imre 157
 MAECENAS, Gaius Cilnius 13
 MÁJER István 103, 202
 MARGÓCSY István 28, 201
 MARMONTEL, Jean François 73–75, 76, 78, 201
 MARÓTHY Mátyás 65, 202
 MARSHALL, Donald G. 176, 198
 MÁRTON László 79, 200
 MÁTHÉ Elek 32
 MEINHARD, Nikolaus 45, 199
 MERÉNYI Oszkár 50, 61, 162, 195, 202
 MEZEI Márta 103, 202
 MOLNÁR János 112
 MOLTER, Friedrich 74, 201
 MONTESQUIEU 149
 MORGAN, Jerry L. 180, 198
 MUDRÁK József 156, 157, 202
 MUIR, Edwin 186, 199
 MUIR, Willa 186, 199
 MURAKÖZY Gyula 106

- MÜLDER–BACH, Inka 73, 202
 NABOKOV, Vladimir 202, 204, 183–189, 192
 NÁDASKAI András 122
 NAGY Ágoston 29, 202
 NAGY Janka Teodóra 121, 196
 NÁTLY József 65, 202
 NÉMETH László 54, 202
 NEUKOMM Ferenc 139, 140, 144, 145
 NIETZSCHE, Friedrich Wilhelm 177, 202
 NOELLE, Augustus 71, 202
 ODESCALCHI Jenő Zoárd 144
 OLÁH Gusztáv Dr. 139
 ONDER Csaba 39, 60, 69, 97, 201, 202, 203
 ORBÁN László 53, 66, 90, 159, 200
 OROSZI Pál 47
 PAJKOSSY Gábor 109, 201
 PAP Károly 156, 157, 158, 159, 199, 205
 PÁPAY József 157
 PATAI, Raphael 173, 174, 198
 PÁZMÁNY Péter 15, 203
 PIETERS, Jürgen 183, 197
 PINTÉR Jenő 158, 203
 PLATÓN 22, 27, 32, 34, 36, 39, 40, 45, 55, 56, 57, 175, 176, 203
 PLUTARKHOSZ 32, 33, 34, 35, 42, 56, 203
 PONORI THEWREWK József 65, 203
 PRÓTAGORÁSZ 34, 45, 56, 57
 PUKÁNSZKY Béla 83, 203
 PÜTHAGORASZ 112, 119, 199, 203
 R. HACKFORTH 175, 203
 RÁDAY Gedeon 11, 12, 16, 23
 RADICS Mária 142
 RÉGENI István 39, 197
 RÉVAI Miklós 28, 90, 201
 RÉVÉSZ Éva 144, 203
 RIEDL Frigyes 101, 203
 ROBINSON, Edward 176, 199
 ROHONYI Zoltán 101, 102, 110, 113, 114, 203
 ROUSSEAU, Jean Jacques 147, 149
 RUSZEK József 66
 RUZSICZKY Éva 30, 203
 S. VARGA Pál 28, 85, 204
 SAGAN, Carl 20, 203
 SALAMON Ella 137, 138, 140, 142, 144, 145, 147, 148, 149, 150
 SALAMON Tódor 137, 144, 145, 146
 SALINGER, J. D. 186, 198
 SÁRKÖZY István 66
 SÁRVÁRI Pál 46, 204
 SCHÄFFNER, Wolfgang 73, 202
 SCHILLER, Friedrich 53, 61, 164
 SENECA, Lucius Annaeus 48
 SHAPIRO, Gavriel 183, 204
 SÍKLAKI István 161, 195
 SINKA Margit 189, 204
 SOMOGYI Gedeon 26, 36, 41, 66, 204
 SOMSICS Miklós 52
 SOÓS István 53, 66, 159, 200
 STEIN János 39, 197
 SZABÓ G. Zoltán 60, 108, 109, 110, 111, 115, 200, 201, 204
 SZABÓ István 112, 199, 203
 SZABÓ Magda 151–165, 193, 197, 199, 204
 SZALAY László 102, 200
 SZÁMMER Alajos 71, 198
 SZATHMÁRY Zoltán 137
 SZAUDER József 101, 102, 103, 108, 110, 113, 114, 160, 200, 204
 SZAUDER Józsefné 102, 160, 200
 SZÁVAI János 186, 198
 SZEMERE Krisztina 93–97, 110, 198
 SZEMERE Pál 26, 30, 38, 39, 41, 43, 53, 72, 73, 93–97, 200, 204

SZÉNÁSI Ferenc 7, 152, 172, 196
 SZENTMIKLÓSSY Alajos 47–48
 SZENTPÁLI Ferenc 29, 205
 SZÉPLAKI Vilma 95
 SZERB Antal 151
 SZIJÁRTÓ M. István 29, 202
 SZILÁGYI Márton 27, 28, 107, 108,
 110, 132, 200, 204
 SZILÁGYI Tibor 20, 203
 SZÓKRATÉSZ 11, 48, 56, 175
 SZOLÓN 25, 32, 34, 35, 42
 SZÖRÉNYI László 102, 109, 111, 115,
 204, 205
 SZŰCS Zoltán Gábor 29, 202
 SZVORÉNYI József 108, 204
 TAKÁTS József 26, 121, 123, 205
 TAMÁS Zsuzsanna 134, 199
 TAMUSNÉ MOLNÁR Viktória 156, 157,
 205
 TAXNER-TÓTH Ernő 101, 113, 201, 205
 TOLDY (Schedel) Ferenc 26, 46, 111,
 112, 123, 199, 205
 TOMPA Mihály 157
 TÓTH Arnold 96, 198
 TÓTH Tünde 134, 205
 TRATTNER János Tamás 15, 195
 TRATTNER Mátyás 46, 204
 UPDIKE, John 183, 187, 199, 202
 URBÁN Eszter 12, 13, 14, 15, 19
 VÁCHY János 53, 66, 159, 200
 VADERNA Gábor 27, 28, 53, 193, 204,
 205
 VAJDA Mihály 11
 VARGA Imre 29, 205
 VARGA László 155
 VEKERDY Tamás 124, 195
 VERGILIUS 17, 20
 VERSEGHY Ferenc 28, 201
 VIDA László 94
 VINCZE Tamás 157, 205
 VIRÁG Benedek 12–15, 20, 22, 47, 199
 VOJNOVICH Géza 121, 122, 123, 125,
 205
 VÖLGYESI Orsolya 109, 200
 VÖRÖSMARTY Mihály 111, 115, 151,
 166
 VRAGASSY 137, 138
 WALDAPFEL János 112, 113, 205
 WEAVER, William 171, 197
 WÉBER Simon Péter 122, 201
 WEINSHEIMER, Joel 176, 198
 WERBŐCZY István 123, 126, 127, 129,
 130, 205
 WESSELÉNYI Miklós 108
 WIGAND Otto 56, 201
 WILLIAMS, Bernard 177, 202
 WINSTON, Clara 186, 200
 WINSTON, Richard 186, 200
 Z. KOVÁCS Zoltán 163, 205
 ZÁKÁNY-TÓTH Péter 119
 ZÉNÓN, Kitioni 49, 59

